

AZ IPARSTATISZTIKAI ADATBÁZIS-RENDSZER KIALAKÍTÁSÁNAK TAPASZTALATAI*

A számítástechnikai berendezések és adatkezelési eljárások gyors ütemű fejlődésének eredményeként a korszerű statisztikai információs rendszerek világszerte egyre fokozódó mértékben támaszkodnak a statisztikai adatbázis-rendszerekre. Ezt a felfogást tükrözik a hazai statisztikai információs rendszer fejlesztési irányelvei (számítástechnikai koncepció) is, amelyet a Központi Statisztikai Hivatal Kollégiuma 1972 áprilisában, az ezzel kapcsolatos komplex fejlesztési munkatervet és kutatási munkaprogramot pedig 1973 márciusában fogadott el.

Már a fejlesztési irányelvek kialakításakor, majd pedig a munkaterv előzetes véleményezésekor felmerült az a gondolat, hogy a kitűzött, széles körű feladatokat fokozatosan kellene az egyes szakterületek területén végrehajtani, egyrészt tapasztalatszerzés érdekében, másrészt a fejlesztési, személyi kapacitások korlátozott volta miatt.

A szakirodalmi útmutatások, valamint a statisztikai adatbázist már eredményesen alkalmazó országok tapasztalatai nyomán nálunk is időszerűvé vált mindenekelőtt egy gazdaságstatisztikai ágazat adatbázis-prototípusának kialakítása, amelynek segítségével a működtetés gyakorlati problémái is feltárhatók.

A kísérleti „munkaterület” szerepére az Iparstatisztikai főosztály vállalkozott. A hivatali munkatervhez igazodva részletes ütemterv készült az iparstatisztikai információ-rendszer fejlesztésére azzal a céllal, hogy az egyes fejlesztési típusfeladatokhoz konkrét ipari tapasztalatokat nyerhessünk, amelyeknek általánosítása elősegítheti a hivatali szintű megoldások kialakítását is.

Az iparstatisztika területén mintegy három éve folyó közös munka során számos olyan kezdeti tapasztalatot nyertünk, amelyek szélesebb körben is érdeklődésre tarthatnak számot, s amelyekről feltételezhető, hogy hasznosan alkalmazhatók a Központi Statisztikai Hivatalban más gazdaságstatisztikai ágazatok adatbázisának szervezésénél is. E tapasztalatok közül jelen tanulmányban az iparstatisztikai adatbázis-rendszer¹ előkészítésénél és felállításánál alkalmazott, főleg módszertani megfontolásokat és eljárásokat ismertetjük, de a terjedelem adta lehetőségeken belül kitérünk a rendszer működésének alapelveire is. Ezenkívül – mivel az adatbázis-rendszer számos vonatkozásban speciális terminológiát igényel – a tanulmány tájékoztatást nyújt azokról az új fogalmakról, elnevezésekről is, amelyeket az előkészítő munkafázis során kísérletképpen kialakítottunk.

* A tanulmány szerzői az Iparstatisztikai főosztály részéről: *Jely Endre* osztályvezető, *Lajos Józsefné* főelőadó, *Oláh Béláné* főelőadó és *dr. Túú Lászlóné* osztályvezető, a Számítástechnikai főosztály részéről: *Baracza Lajosné* csoportvezető, *dr. Dörnyei József* osztályvezető és *Györki Ildikó* előadó.

¹ Az iparstatisztikai adatbázis-rendszert – kezdőbetűiből képzett rövidítéssel – a kiadványokban és más helyeken is gyakran I-STAR névvel jelöljük.

A működési és módszertani ismertetés előtt vázoljuk az adatbázis-rendszer helyét és funkcióját az iparstatisztikai információ-, illetve feldolgozási rendszeren belül.

Adatbázison – témánk szempontjából – az információ-rendszerbe tartozó és a rendszer szempontjából fontosnak minősített adatoknak azt az összességét értjük, amely adatok között a szükséges elemzések érdekében a felhasználói igényeknek megfelelő kapcsolatokat kell létrehozni. A feldolgozási rendszerrel szemben az adatbázis sajátos követelményeket támaszt.

A *feldolgozási rendszer* a számítógépes technológiai folyamatok összessége. Magában foglalja az olyan előrelátott és tervezett elsődleges tájékoztatásokat, amelyek általában a tárgyidőszak adatgyűjtésének teljes adatkörét átfogják. Ezenkívül kiterjed az időközben felmerülő, előre nem tervezhető ad hoc igényekre is. Utóbbiak általában csak az adatállomány egy vagy több kritérium alapján szelektált részét érintik. A hagyományos számítógépes eljárás eddig főként az előbbi, teljes körű, elsődleges feldolgozásokra készült fel, úgy tűnik azonban, hogy mind nagyobb súllyal jelentkeznek a speciális (az adatállomány szelektált részére, hosszabb idősorokra stb. támaszkodó) feldolgozási igények. Az iparstatisztika fejlődését figyelembe véve például ma már elengedhetetlen követelmény az elemző vizsgálatoknál a közép- és hosszú távon tartósan ható tényezők feltárása, hosszú idősorokon alapuló trendelemzések végzése. E feladatok gyors teljesítése egyre fontosabb a modern statisztikai munka számára, megoldásuk azonban a számítástechnika megfelelő alkalmazása nélkül csaknem kilátástalan.

A kidolgozott iparstatisztikai adatbázis-rendszer alapvetően az utóbbi igények hatékony kielégítését szolgálja, de célunk, hogy működésével a jövőben tehermentesítsük majd a ciklikusan megisméltendő, elsődleges feldolgozásokat is.

Az adatbázis kialakításának általános célja az, hogy a tájékoztatási feladatok gyorsabb és több irányú ellátásához, valamint az egyre növekvő információs igény kielégítéséhez jobban hozzáférhető, elemzésre alkalmasabb és a korszerű számítástechnikai lehetőségeket kihasználó adatellátást biztosítsunk.

A tájékoztatási és elemzési munka továbbfejlesztése érdekében tapasztalataink szerint a következő alapproblémákra kellett megoldást találnunk:

- a jelenleg alkalmazott adatfeldolgozási eljárások mellett csak viszonylag rövid távon és a megfigyelt adatoknak csak igen szűk körére biztosíthatók – időben, illetve egymással – összehasonlítható szerkezetű adatok, bár ilyen igény mind a szervezeti, mind a jelentősebb módszertani változásoknál felmerül;

- az adatgyűjtések aggregált adatai csak az alapfeldolgozásnál előzetesen igényelt csoportosításokban állnak rendelkezésre, az elemi adatok későbbi, más szempontok szerinti csoportosítására gyakorlatilag nincs – vagy esetleg csak kézi feldolgozás útján nyílik – lehetőség (ez kettős hátránnyal jár: egyrészt a feldolgozások rendelésénél gyakori a „túlbiztosításra” törekvés, másrészt értékes elemzési lehetőségek maradnak kihasználatlanul);

- ugyanennek a problémának más vetülete, hogy a különböző témájú megfigyelések közötti kapcsolatok jelenleg csak az eleve kidolgozott aggregátumok szintjén vizsgálhatók, újabb elemi szintű kapcsolatvizsgálatok többnyire csak sok kézi munkát igénylő feldolgozással oldhatók meg.

E példaszerűen felsorolt problémák megoldása, valamint a korszerű statisztikai követelményeknek megfelelő feldolgozási módszerek szélesebb körű alkalmazása érdekében az iparstatisztikai adatbázis konkrét céljának egyrészt az iparstatisztikai elemzésekhez szükséges, hosszú távon összehasonlítható adatsorok képzését² és tárolását, másrészt az adattárolás megfelelő részletezettsége alapján az alapfeldol-

² Képzésen azt értjük, hogy a szervezeti vagy egyéb okból bekövetkező változás miatt szükséges korrekció a kialakított eljárási szabályok szerint az érintett adatok (szervezeti egységek) teljes skálájára számítógéppel, automatikusan végrehajtható legyen.

gozásokon kívüli pótlólagos feldolgozási igények újabb adatrögzítés nélküli kielégítését tekintettük. Erre néhány típuspélda:

– az adatbázisba bevitt elemi adatokból megadott elemzési kritériumoknak megfelelő gazdasági egységek kiválasztása (például a vállalatok csoportosítása termelési volumenük növekedése alapján dinamikusan vagy közepesen fejlődő, illetve stagnáló vállalatokra; a kiemelt nagy iparvállalatok közül meghatározott mértékű hatékonyságjavulást elérők kiválasztása; az elemzési cél érdekében az adott ismérv alapján kiválasztott egységek különböző mutatószámok – például a jövedelmezőség és a termelékenység változásának mértéke – szerinti csoportosítása, esetleg a két mutató alapján korrelációs számítás végzése stb.);

– a tárgyidőszakra vonatkozó feldolgozások aggregált adataihoz a megelőző időszakok (összehasonlítható) aggregátumainak csatlakoztatása s az elemzéshez vagy a kiadványok (témajelentés, évkönyv, zsebkönyv, adattár) összeállításához szükséges indexek (indexsorok) kiszámítása;

– a nemzetközi kötelezettségek teljesítéséhez a hazaitól eltérő csoportosítású (például a KGST vagy az ENSZ ágazati rendszere szerinti) adatok automatikus szolgáltatása;

– a rendszeres tájékoztatási kötelezettségeket meghaladó csoportosítások (például felügyeleti szervek – minisztériumok, tanácsok – szerinti bontásban) esetenkénti automatikus előállítás, a szövetségi iparból az OKISZ által képviselt egységek kiemelése és adataik összesítése stb.;

– a más szervek részéről felmerülő, a Központi Statisztikai Hivatal publikációiban nem szereplő csoportosítású vagy viszonyítású ad hoc igények kielégítése.

Nem tekintjük az ipari adatbázis céljának a területi statisztikai szervek iparstatisztikai adatigényeinek kielégítését, mivel azt a területi adatbázisok létrehozásával lehetne megoldani.

Amellett, hogy az iparstatisztikai adatbázist önmagán belül konzekvens rendszerként terveztük, a későbbiek során természetesen feladat lesz a többi (például építőipari, külkereskedelmi, beruházási stb.) statisztikai alrendszerrel a közvetlen kapcsolat lehetőségének megteremtése. Hasonlóképpen vizsgálnunk kell majd a társhatóságok (Pénzügyminisztérium, Országos Tervehivatal, Munkaügyi Minisztérium, az ipari minisztériumok stb.) adatbázisaiban tárolt ipari vonatkozású adatok felhasználhatóságának, illetve összhangjuk biztosításának módozatait is.

Az iparstatisztikai adatbázis vázolt előnyei mellett számos technikai követelményt is támaszt mind az iparstatisztikai beszámolási rendszer, mind az adatkezelés következetessége tekintetében. Néhány példát említünk csupán.

A jövőben általános alapelvnek kell tekinteni az adatbázis-rendszer jellegétől idegen változások elkerülését. A kérdőívek szerkesztésekor vagy átszerkesztésekor figyelembe kell venni, hogy a kívánt módosítás mennyiben érinti az adatbázis-hoz kapcsolódó különböző csoportosítási rendszereket, nómenklatúrákat és katalógusokat.

Törekedni kell arra, hogy a mutatók, a táblaszerkesztés és a nómenklatúrák stabilak legyenek. Nem engedhető meg, hogy a táblázatokban azonos fogalmak esetében a rovatnagyságtól függően eltérő megnevezések (például: részesedési alapról, részesedésből, nyereségrészesedésből származó kifizetések) szerepeljenek. Kényszerítő erővel lép fel az egzakt fogalmazás, a definíciók és a tartalmi meghatározások pontosabbá tételének igénye. Lényegében tehát a jövőben az iparstatisztikai felvételek megtervezésénél az adatbázis szerepét nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Végül soron tehát az adatbázisra támaszkodó statisztikai munka módosítólag hat az alkalmazott módszerekre is, lényegesen szigorúbb logikát, meghatározott rendszerű gondolkodásmódot igényel. Megköveteli az adatgyűjtés, -feldolgozás és -publikálás eddiginél következetesebb, zárt rendszerének kialakítását, amelynek egyúttal konzekvens és a lehetőségekhez képest komplex rendszernek kell lennie.

AZ IPARSTATISZTIKAI ADATBÁZIS TARTALMA

Az adatbázis tartalmát a tárolt adatok részletezettsége, köre és tárolási ideje határozza meg.

1. Az adatbázisban tárolt adatok részletezettsége

Az adatbázis tartalmi részletezettségét az adatok felhasználásának célja és a felhasználási igények gyakorisága nagymértékben befolyásolja.

A felhasználási cél szempontjából vizsgálva lényeges, hogy minél több irányban alkalmazható, részletes, valamennyi adatszolgáltató egyedi adatait tartalmazó bázis álljon rendelkezésre. Ez a körülmény az elemi szintű adattárolást követeli meg, amelynek segítségével a felhasználó tetszés szerinti csoportosításban, illetve összesítésben hívhat le adatokat, és bármely szempontból válogathat a teljes adathalmazból. Ugyanakkor a Központi Statisztikai Hivatalhoz érkező adatigények, az elemzési gyakorlat, a Hivatal tájékoztatási rendszere – kevés kivételtől eltekintve – általában aggregátumokra épül. Feltételezhető tehát, hogy az adatle hívások többségének célja aggregált adatok összehasonlítása lesz.

E megfontolások és az ismertett célok alapján az látszik célszerűnek, ha az iparstatisztikai adatbázis vállalati szintű *elemi adatokat* tartalmaz, kiegészítve – ahol szükséges – gyártási ágankénti adatokkal; ezenkívül az elemi adatokat a leggyakrabban igényelt aggregátumokra összesítve magába foglalná a *szektoron belüli, ipari szakágazonként* tárolt adatokat is. (Kivételes esetekben az adat nem igényel vállalati szintű tárolást, illetve az aggregátum jellege is eltérő lehet.)

2. Az adatbázisban tárolt adatok köre

Az adatbázis tartalmi körének meghatározásakor úgyszintén a felhasználási célokat kell figyelembe vennünk. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a tájékoztatási munka különböző fázisaiban – az adatközlések, az elemzések vagy egyéb ad hoc igények kielégítése során – a Központi Statisztikai Hivatal iparstatisztikai beszámolósi rendszere adatainak igen széles körét használják fel. Vannak azonban olyan adatok is, amelyeknél számítani lehet arra, hogy visszamenőleg, a későbbiek során elemzési célokra már nem válnak szükségessé.

Az adatbevitel az egyes beszámolójelentések eltérő jellege és az adattárolási időigények különbözősége miatt csak fokozatosan valósítható meg. Az adatbázisba kerülő adatok köre jelenlegi terveink szerint a következő lenne:

- az éves iparstatisztikai beszámolójelentés adatai,
- a legfontosabb, mintegy 650 adat az éves mérlegbeszámolóból, illetve az évközi beszámolók adatainak kijelölendő köre,
- az évközi iparstatisztikai jelentések adatai,
- a szeptember havi munkaügyi jelentés adatai,
- a szakmai jelentések adatai,
- egyéb jelentések adatai,
- indexek.

Az adatbázis gerincét az adatgyűjtési rendszerben is a legnagyobb súlyt képviselő éves és évközi iparstatisztikai beszámolójelentések, a szeptemberi munkaügyi jelentés és a mérlegbeszámoló adatai jelentik.

Az éves beszámolójelentésből minden olyan táblázat adatai bekerülnek az adatbázisba, amelynek szerkezetében kevés változás történt, s várhatóan a jövőben is szükség lesz ilyen adatgyűjtésre.

Az adatbázisba bekerülő adatok legfontosabb témái: a termelés, a munkaügy, a gépi berendezések, a villamosenergia-mérleg, az anyagfelhasználás, az értékesítés stb. Ezenkívül az adatbázis tartalmazni fog még mintegy 5000 termékcsoporthoz tartozó termelésre és értékesítésre vonatkozó (termékszámokon belül, vállalatonként és aggregáltan) mennyiségi és értékadatokat is.

A telepi adatok vállalaton belül telepenként és gyártási ágak szerint jelennek meg az adatbázisban. A telepi bontású tárolás követelménye a telepek egyedi azonosítása. A telepi azonosító kidolgozása a közeljövő feladata, enélkül ugyanis nem biztosítható az adatbázis karbantartása.

Az évközi beszámolójelentések adatai az éves adatoknál kevésbé időtállóak (nagyraoszt előzetes jellegűek), s így a hosszabb távú tendenciák megállapítására korlátozottan használhatók fel. Emellett az évközi kérdőívek adatainak elemi szintű tárolása technikailag sem oldható meg, minthogy a jelenlegi adatáramlási gyakorlat szerint az ipari minisztériumok, valamint az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium és a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó állami iparvállalatok évközi adatai (az árstatistika kivételével) már összesítve, aggregált formában kerülnek a Központi Statisztikai Hivatalhoz. A többi nem ipari minisztérium felügyelete alá tartozó iparvállalatok és az ipari szövetkezetek adatai elemi szinten állnak rendelkezésre. Mindezek miatt az adatbázis az évközi adatokat csak aggregált formában tartalmazza. A kormány és a párt tájékoztatása érdekében azonban a kiemelt nagyvállalatok (trösztök) évközi adatait elemi szinten kell az adatbázisban tárolni.

A szeptemberi munkaügyi jelentés adatai közül összehasonlítható szerkezetben foglalja magában az adatbázis a munkaügyi statisztika szempontjából legfontosabbnak minősülő – tulajdonképpen az éves adatgyűjtések kiegészítésének tekinthető – adatokat. Az adatbázis megtervezésekor figyelembe kell venni, hogy jelenleg van kialakulóban az új foglalkozási jegyzék, és az állománycsoportosítási rendszer is megváltozik.

A mérlegbeszámoló adatai közül mintegy 650-et kívánunk tárolni az iparstatistikai adatbázisban. Ezeknek ugyanis növekvő szerepe van az elemzési munkában.

A szakmai kérdőívek – például az éves szakmai jelentések – adatainak tárolása mellett számos érv szól, de e jelentések sokfélesége, speciális jellege és az, hogy adataik általában csak egy-egy ipari szakágazatot jellemeznek, arra ösztönöznek, hogy az iparstatistikai beszámolórendszer szakmai adatainak tárolása ne legyen közvetlen cél. E területen is vannak azonban olyan, úgyszólván valamennyi ágazatra egyaránt vonatkozó adatok, amelyeket egy vállalat vagy ágazat munkájának értékelésekor rendszerint felhasználnak. Ilyenek például a termékek gyártási időtartam szerinti megoszlására, minőségére, a csomagolás színvonalára utaló mutatók stb. Ezek tárolását a későbbiekben szintén célszerű lesz biztosítani.

A rendszeresen ismétlődő adatgyűjtések mellett megfontolandó lehet a csak bizonyos meghatározott időközökben megfigyelt fontosabb adatok tárolása is. Ide tartoznának például az ágazati kapcsolatok mérlegének főbb adatai, a 3–5 évenként ismétlődő munkaügyi felvételek fontosabb adatai stb. Ezek bevitelének megszervezésére a már működő rendszer tapasztalatainak birtokában kerülhet sor.

A felsorolt beszámolójelentések alapadatain kívül külön probléma a származtatott mutatók tárolásának kérdése. Ebből a szempontból megkülönböztetést teszünk az elemi adatokból képezhető viszonyszámok és az önmagukban is, közvetlenül használt indexek között. Míg az előző esetben a viszonyszámok kialakítása az eseti vizsgálati szempontok kérdése, az utóbbi mutatók összehasonlíthatók és felhasználhatók a számítás alapjául szolgáló alapadatok nélkül is. Ebben az értelemben az

utóbbiak a kérdőíveken közölt adatokhoz hasonlóan funkcionálnak. Ilyennek tartjuk például a terméksoros, illetve a bruttó termelés alapján számított volumenindexeket és az árindexeket is.

A vázolt megkülönböztetés alapján nem tartjuk szükségesnek a változó szempontok szerint összeállítható viszonyszámok önálló bevitelét az adatbázisba, mert ezek eseti kiszámítása a konkrét vizsgálati igénytől függ, és a gépparkot csak kevéssé terheli. Az adatbázis kialakításánál azonban feltétlenül meg kell oldani az önállóan funkcionáló indexek tárolását.

3. Az adatbázisban tárolt adatok tárolási ideje

Külön figyelmet érdemel az adatbázis tárolási idejének meghatározása, mivel itt a szakstatisztikai és a számítástechnikai szempontok némileg ellentétesek. A szakstatisztikus érdeke az lenne, hogy minél hosszabb összehasonlítható idősorok tárolására kerüljön sor. Ugyanakkor viszont azt is fontolóra kellett venni, hogy a tárolási kapacitásnak a szükségesnél hosszabb ideig való lekötése nem gazdaságos, és akadálya lehet az esetleges további fejlesztésnek. Ezért a különböző szempontok megfelelő mérlegelésével kellett az optimálisnak látszó megoldást keresni. Végső soron azonban csak a gyakorlat mutathatja meg, hogy az alábbiakban ismertetett elgondolások valóban az optimális tárolási időnek felelnek-e meg.

A legcélravezetőbbnek látszik az a megoldás, ha az éves gyakoriságú elemi adatokat összesen 6 évig tartjuk karban, elsősorban az ötéves tervidőszakokhoz kapcsolódva, beleértve a tervidőszak bázisét is. Az adatok tárolása hosszú idősorok képzése érdekében ennél több évre is előirányozható, az összehasonlíthatóságot azonban 6 évnél hosszabb távon már csak láncolással biztosítjuk.

Az évközi elemi adatok esetében differenciálnunk kell. A kérdőívek egy részénél elegendőnek tartjuk a folyó évet megelőző két év havi, negyedéves, féléves adatainak karbantartását. Más kérdőíveknél viszont hatéves, illetve a korlátlan idejű tárolást látjuk szükségesnek.

Az évesnél ritkább időközönként bekért elemi adatok tárolásának időtartamát a bevitelkor jelezzük, ha a legközelebbi felvétel időpontja ismert. Ha az ilyen jellegű felvétel következő határideje bizonytalan, akkor az adatok adatbázisba kerülésekor közölni kell, hogy csak külön intézkedésre törleendő. Azt azonban fontosnak tartjuk, hogy az ilyen típusú adatokból is legalább két felvétel összehasonlíthatóan rendelkezésre álljon.

AZ ADATBÁZISBAN TÁROLT ADATOK HOMOGENIZÁLÁSÁNAK³ MÓDSZEREI

Felhasználói szempontból a statisztikai adatbázis-szervezés egyik legfontosabb fázisa az adatok, idősorok homogenitásának biztosítása. Ennek során kell ugyanis meghatározni, hogy az adatbázisban az egyes évekre vonatkozólag tárolt adatokat milyen elvek szerint kell átdolgozni (karbantartani) a leggyakrabban jelentkező adatviszanyerési igények megfelelő biztosításához.

A homogenizálási rendszernek több követelményt kell kielégítenie:

- eleget kell tennie az általános publikációs szempontoknak;
- a rendszernek valamennyi olyan homogenizálást igénylő változástípusra ki kell terjednie, amelyhez adatot, módszert tudunk biztosítani;

³ Míg tanulmányunkban *homogenizálás*on csak a meglévő, ellenőrzött adatok összehasonlíthatóvá tételét értjük (főként idősorok képzése érdekében), a *karbantartás* fogalmát tágabban értelmezzük, mivel beletartozik: a) új adatok bevitele (beillesztése) a meglévő adatbázisba, b) a meglévő adatok módosítása, c) a meglévő adatok esetleges törlése az adatbázisból.

- a konkrétan meghatározott változástípusokba tartozó eseményekre egységes eljárást kell alkalmazni;
- olyan gépi úton kezelhető eljárásrendszert kell kialakítani, amely egységesen homogenizált adatbázis előállítását teszi lehetővé.

Az eljárástípusok kialakításánál elsősorban az ipar népgazdasági ágon belül előforduló szervezeti változások egységes átdolgozási rendszerét kívántuk megvalósítani. A számbavételi módszerek változása miatt szükségessé váló korrekciók végrehajtása más jellegű – általában esetenként eltérő számításokat igénylő – eljárásokat kíván.

A karbantartási eljárások ma még nem alakíthatók ki a Központi Statisztikai Hivatalban későbbiekben megszervezésre kerülő további adatbázisokkal szervezeti és módszertani kérdésekben koordinált egységes szemléletű rendszer részeként, a követelmények, alapelvek és eljárások azonban az eddigi eredmények és tapasztalatok alapján a gazdaságstatisztika területére – valószínűleg – csekély változtatásokkal alkalmazhatók.

Megoldásra váró feladatnak kell azonban tekinteni a külső szervek adatbázisában tárolt – a Központi Statisztikai Hivataltól átvett – iparstatisztikai adatok esetében a karbantartás eseményeiről folyamatos tájékoztatást biztosító rendszer kialakítását, mert ilyen rendszer hiányában az adatbázisok tartalmi konzisztenciája meg fog szűnni. Hasonlóképpen meg kell majd oldani a külső adatbázisokból származó adatok (például a Pénzügyminisztériumtól átvett mérlegbeszámolók) és a Központi Statisztikai Hivatal adatfelvételeinek adatai közötti tartalmi összhang megteremtését.

1. A karbantartási rendszer kialakításának alapelvei

Az iparstatisztikai adatbázis elsőként megvalósuló része az általános éves ipari beszámolójelentés adatainak tárolását és kezelését biztosítja, kezdetben kísérleti jelleggel. Ezért a karbantartási rendszert ennek a legnagyobb – és egyébként is legbonyolultabb – adathalmaznak a célszerű kezelését szem előtt tartva kell kialakítani, de általános, az iparstatisztikai adatbázis később megszervezendő részeire is kiterjedő érvényességgel.

Az adatközlési rendszer alapján általános igénynek tekinthető, hogy a publikált idősorok az utolsó év szerkezetét tükrözzék. Az adatbázis karbantartásánál tehát ezt a szempontot tekintjük fő elvnek. Ahhoz, hogy

- a homogenizálást következetesen hajtsuk végre,
- a vállalatok (például a kiemelt nagyvállalatok) adatai elemi szinten homogenizálva is rendelkezésre álljanak, és
- az adatbázisban tárolt aggregált adatoktól eltérő csoportosítású adatokat is homogenizált állapotban kapjuk

a karbantartást elemi szinten kell elvégezni.

Igy az éves iparstatisztikai adatbázis – a jelenlegi elképzelések szerint – három módon tárolja az adatokat:

- biztosítja bármely év adatait *elemi szinten*, az utolsó év szerkezetére alakítva, homogenizáltan;
- tartalmaz *aggregált adatokat* szektoron belül szakágazat szinten a már átalakított (homogenizált) adatokból kialakítva,
- végül megőrzi az adatokat az *eredeti állapotukban* (azaz a kérdőíven közölt, ellenőrzött állapotukban), tehát az adott év szervezeti formájának és számbavételi módszereinek megfelelően.

Az idősorok összehasonlítható, közlésre alkalmas formájának biztosításához minden évben

- össze kell állítani az év folyamán végrehajtott szervezeti változások jegyzékét,
- meg kell határozni a szervezeti változás hatásának mértékét vagy kiszámításának eljárását az adatokra elemi szinten,
- szükség esetén ki kell alakítani a számbavételi módszer lényegesnek tartott változásainak visszamenőleges érvényesítését biztosító számítási eljárásokat,
- szabályozott rendszer szerint közölni kell a végrehajtandó karbantartási lépéseket az adatkezelés technikai végrehajtóival.

Az adatbázis homogenizált része tehát csak a mindenkori utolsó év szerkezetében tartalmazza majd az összehasonlítható adatokat. Természetesen a jelentősen érintett ágazatok (szervezetek) esetében megoldható az adatbázisból eltávolításra kerülő, az előző év szerkezetében levő adatok törlés előtti automatikus kiíratása.

2. Az adatkarbantartás típusai

1. A szervezeti változások csoportosítása. Az utóbbi években előfordult főbb változások elemzése és rendszerezése alapján adatbázis-szervezésünknel az alábbi alapvető változástípusokat különböztetjük meg:

- V1. Szakágazat iparon belüli, illetve népgazdasági ágak közötti változása
 - V1.1 profilváltozás miatt,
 - V1.2 ágazati rendszer részleges, illetve teljes megváltozása vagy az ágazati besorolás utólagos módosítása miatt;
- V2. Szektor változása
 - V2.1 tényleges átsorolás miatt,
 - V2.2 kódrendszer, illetve az egyedi kódszám megváltoztatása miatt;
- V3. Felügyeleti szerv változása
 - V3.1 tényleges átsorolás miatt,
 - V3.2 kódrendszer, illetve az egyedi kódszám megváltoztatása miatt;
- V4. Területi kód (megye, város, járás) változása
 - V4.1 tényleges áthelyezés miatt,
 - V4.2 kódrendszer, illetve az egyedi kódszám megváltoztatása miatt;
- V5. Új beszámolási egység létesítése
 - V5.1 jogelőd nélkül,
 - V5.2 több vállalat összevonása útján,
 - V5.21 iparon belül,
 - V5.22 más népgazdasági ágat is érintve,
 - V5.3 megmaradó vállalatok telepeiből;
- V6. Részleges változás
 - V6.1 telep – vállalatok közötti – átadása miatt,
 - V6.2 beolvadás miatt,
 - V6.3 egy vállalat szétválasztása miatt;
- V7. Beszámolási egység megszűnése;
- V8. A több beszámolási egységet egyidejűleg érintő profilváltozásos szervezeti változások.

E változástípusok a lehetséges változások csoportosításának első megközelítései, ezért a pontosabban körülhatárolt, valamennyi változás egységes besorolására alkalmas változástípusok kialakítása még további vizsgálatot igényel.

Mielőtt a szervezeti változások megítélésére vonatkozó megfontolásokat részleteznénk, hangsúlyozottan beszélni kell a vállalati számjel meghatározó szerepéről. A számjel az adatbázis-rendszerben a vállalat „névjegye”, amely egyértelműen megmutatja a különböző alapvető csoportképző ismérvek szerinti hovatartozást. Ilyen értelmezés alapján az adatbázis szempontjából jelentősége van a számjel olyan elemeinek is (például a felügyeleti szervet, illetve a szektort részletesen meg-

határozó számcsoporthoz), amelyeknek a hagyományos éves feldolgozási menetben nincs elsődleges szerepük. Mindebből logikusan következik, hogy a számjel csoportképző ismérveinek bármelyik részében végrehajtott változtatásnak az adatbázis-karbantartás folyamatában eseményként kell jelentkeznie.

A változástípus kódszáma alapján követendő eljárási módok meghatározása, valamint a későbbiek során az egyes konkrét szervezeti változások besorolása a megfelelő változástípusba az Iparstatisztikai főosztály – tudatos megfontolásokon alapuló – feladata.

A következőkben az egyes változástípusokba tartozó eseményeket és a gépi úton végrehajtható, javasolt eljárásokat ismertetjük.

a) A karbantartást nem igénylő változástípusok, amelyeknél sem a számjel, sem az adatok visszamenőlegesen nem módosulnak, a következők:

- azok a változások, amelyeknél a számjel meghatározott részén végrehajtott módosítás tényleges változást (profilváltozást, illetve területi áthelyezést, szektorok vagy felügyeleti szerv közötti átsorolást) fejez ki (V1.1, V2.1, V3.1, V4.1 típus),
- a jogelőddel nem rendelkező új adatszolgáltatók létrejötte (V5.1),
- a vállalatok megszűnése (V7.),
- a több beszámolási egységet egyidejűleg érintő profilváltozásos szervezeti változások (V8.).

b) Csak a számjelet (törzsszámot) és, illetve vagy a számjel-csoportosítás ismérveit módosító változástípusok, amelyek a vállalat által szolgáltatott adatok korrekcióját nem vonják maguk után:

- a számjel-csoportosítás ismérveit leíró kódszámrendszerek,
- az utólag végrehajtott besorolási módosítások érvényesítése.

Az aggregált adatok ebben az esetben már módosulnak. Ez a változáscsoport (V1.2, V2.2, V3.2, V4.2) a karbantartáshoz az átsorolás leírását, azaz a törzsszám és a megváltozott csoportosítási ismérv kódjának megadását igényli.

c) A vállalati adatok változtatását igénylő eseménytípusok a következők:

– több iparvállalat összevonása esetén (V5.21) a korábbi vállalatok adataiból általában közvetlenül előállíthatók az új egység visszatekintő adatai (vertikális kapcsolatok esetén a vállalatok közötti termékátadások miatti korrekció igényelhet külön, pótlólagos adatkérést),

– más népgazdasági ágba tartozó szervezeteket is érintő összevonás esetén (V5.22) visszamenőleg rekonstruálni kell az iparba átkerült egység valamennyi adatbázisban tárolt mutatóra vonatkozó adatát (a korábban is megfigyelt mutatók körét szükség esetén becsült adatokkal kiegészítve),

– beolvadás miatti részleges változások kategóriájába (V6.2) azok az esetek sorolhatók, amelyeknél a megszűnő iparvállalat jogutódja egy másik ipari adatszolgáltató (ilyen típusú változásnál is a beolvastó, illetve beolvadó vállalat adatai alapján állítjuk elő a beolvastó vállalat karbantartott adatait),

– egy vállalat szétválasztása miatt bekövetkezett részleges változásról (V6.3) egy korábban önálló vállalat felszámolásakor lehet szó, ha továbbra is működő telepeit egy vagy több iparvállalathoz osztják szét (a karbantartás itt olyan együtthatók kiszámítását, számítási eljárások megadását igényli, amelyek alapján a régi vállalat adataiból az új szervezet szerinti adatok előállíthatók),

– a megmaradó vállalatok telepeiből alakuló új szervezeti egység (V5.3), illetve a telepek vállalatok közötti átadása (V6.1) a jelenlegi adatgyűjtési rendszer mellett csak részleges adatátalakításokat tenne lehetővé (ezzel kapcsolatban még megoldandó feladat a visszatekintő adatok konzekvensebb kialakítási módszereinek kidolgozása).

Mód van arra is, hogy a változtatásokat meghatározott eseménytípusoknál egységes rendszerű számítások elvégzésével oldjuk meg. Ebbe a csoportba tartozik a kooperációs kapcsolatok változásának visszamenőleges átvezetése is. Az el-

járás – az eddigi gyakorlathoz hasonlóan – a változás évének kettős számbavételén alapulna. Erre az egymással kooperációs kapcsolatban levő vállalatok összevonása vagy különválasztása esetén kerülne sor a termelési, értékesítési és anyagfelhasználási adatok összehasonlíthatóvá tétele érdekében. A gépi úton történő megoldás pedig úgy biztosítható, hogy a halmozódás mértékének változását a két év adatai alapján határozzuk meg, s a korábbi évek adatait százalékos arányban korrigáljuk. Természetesen ennél a változástípus-csoportnál a vállalati adatok változtatása együtt jár a törzsszám, illetve a számjel elemeinek szükség szerinti módosításával is. Így tehát a karbantartás a következő adatok közlését igényli:

- a szervezeti változáshoz kapcsolódó új és régi törzsszámok kapcsolatának meghatározását,
- szorzószám vagy számítási eljárás (képlet) megadását, amely alapján az összehasonlítható adatok előállíthatók (például összevonásnál az adatok egyszerűen összeadódnak, illetve bizonyos adatokat csökkenteni, másokat növelni kell a kooperációváltozás mértéke szerint).

A szervezeti változásokkal kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet az egységes szemléletű, konzekvensen végrehajtott változtatások rendszerének fontosságára. Tehát az egyes változtatástípusoknál kijelölt eljárásokat az érintett vállalatok nagyságától, illetve attól függetlenül kell elvégezni, hogy azonos iparághoz tartoznak-e vagy sem, mert egyébként:

- az adatok nem lesznek elemi szinten homogenizáltak,
- az ágazattól eltérő csoportosításoknál nem biztosítható a helyes eredmény,
- az esetleges kivételek zavarnák és megoldhatatlanná tennék a későbbi években a homogenizálást.

Ez utóbbi problémát is ki kell emelni. A karbantartással kapcsolatos legfontosabb feladat pontosan meghatározni a változástípusokat és az azokhoz kapcsolódó eljárásokat, valamint ezeknek az eljárásoknak az időbeni összefüggését, konzekvenciáit, amikor az előző években már változtatott adatokon hajtjuk végre a karbantartó eljárást.

2. *A számbavételi módszer változásának korrekciója.* Az ide tartozó főbb változástípusok a következők:

- V9. A mutatószámok tartalmának változása (ilyen jellegű törés következik be az adatokban például akkor, ha valamely fogalom belső tartalma módosul, vagy új fogalmak jelennek meg, amelyeknek számbavételét be kell illeszteni az iparstatistikai rendszerbe);
- V10. Az alkalmazott csoportosítások változása (ilyen például a létszám-csoportosítások – állománycsoportok, szakmák, illetve foglalkozások tartalmának – módosítása);
- V11. Értékelésváltozások (például az árreformokhoz vagy szélesebb körű árrendezésekhez kapcsolódó átértékelések, illetve a pénzügyi elszámolások változása).

A számbavételi módszerek változása miatt fellépő összehasonlítási problémák áthidalására az egyes esetek közgazdasági összefüggéseinek, hatásainak nagyságrendjének és hatóterületének ismeretében kell esetenként számítási eljárást és ennek megfelelő számítástechnikai megoldást kialakítani.

3. Az adatbázis kiterjesztése a korábbi évekre

Az adatbázis-fejlesztés célkitűzései között szerepel az, hogy ne csak az iparstatistikai adatbázis felállításának évétől (1973-tól) kezdve kerüljenek vállalati szintű adatok az adatbázisba, hanem a korábbi évek adatgyűjtéseire vonatkozóan

is lehessen kérdéseket feltenni. Célszerűnek látszik, hogy az idősort 1970-ig visszamenőleg állítsuk fel, így ugyanis lehetővé válnék a jelenlegi ötéves tervidőszak báziséhez viszonyított eredmények vállalati szintű elemzése is.

AZ ADATBÁZIS KATALÓGUSRENDSZERE⁴

Az iparstatistikai adatbázis-rendszer megtervezésével és kísérleti felállításával egyidejűleg szükségessé vált olyan eszköz kialakítása is, amely a felhasználónak (a szakstatistikusnak) áttekintést ad az ő szemléletének és szempontjainak megfelelően az adatbázis tartalmáról, és különösebb számítástechnikai ismeretek nélkül is lehetőséget ad az adatigények egyértelmű megfogalmazásához. Ezt a funkciót rendszerünkben az adatbázis tartalmát leíró különböző katalógusok összefüggő, egymásra utaló kötetei látják el.

1. A katalógusrendszer célja, felépítése és használata

Az iparstatistikai adatbázis katalógusrendszere – más katalógusrendszerekhez hasonlóan – szövegesen leírja az adatbázis tartalmát, és ezzel egyidejűleg kapcsolatot teremt az adatbázis külső, statisztikai vetülete és belső, számítógépes működése között.

Az adatbázis katalógusából megállapítható, hogy

- milyen mutatóra van adat az adatbázisban,
- melyek a tárolt adatok statisztikai jellemzői (mértékegység, vonatkozási idő, periodicitás stb.),
- hogyan kell az adatokat „megnevezni” úgy, hogy a számítógép értelmezni tudja az adatigényeket és automatikusan szolgáltatssa az adatokat.

A katalógusok kialakításánál figyelembe vettük a statisztikai információ tartalmi visszakeresésének mindazokat az elméleti és gyakorlati szempontjait, amelyek a kutatások jelenlegi szakaszában már ismertek.

A katalógusok a tárolt adatokra vonatkozóan alapvetően háromféle információt tartalmaznak:

- az adatok egyértelmű azonosításának formáját, amelyet a számítógép is értelmezni tud,
- az adatok tartalmának szöveges leírását, amelyet a kérdőívekben található szövegek (fej- és oldalrovatok) átfogalmazásából nyertünk,
- az adatok tartalmát pontosító statisztikai jellemzőket.

Mindezeknek az információknak a kezelése érdekében, célszerűségi szempontokból néhány fogalmat kellett bevezetnünk, illetve néhány ismert fogalmat rendszerünkben sajátosan újra kellett értelmeznünk.

A tárolt adatok szöveges leírását rendszerünkben *mutatónak* nevezzük. E mutatók tartalmát általánosítottságuk szerint több szinten kellett megfogalmaznunk, ezért rendszerünkben megkülönböztetünk:

- általános mutatókat,
- konkrét mutatókat.

Azokat az adatokat, amelyeket az adatbázisban fizikailag tárolunk, *egyedi adatoknak* nevezzük.

⁴ A katalógusrendszer kialakítására a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat munkatársainak hatékony együttműködésével került sor.

Az egyedi adatok tárolási szintjük szerint lehetnek:

- elemi adatok,
- aggregált adatok (ha ezeket fizikailag ilyen formában tároljuk az adatbázisban).

Ezen megfontolások után az adatbázisban tárolt egyedi adatok megnevezése három fő részből áll.

1. A megnevezés első fő része a megfigyelt jelenségeket jellemző ismérv megnevezése, amit *konkrét mutató*nak hívunk. Gyakran a megfigyelés nem az egész jelenségre, hanem annak valamilyen csoportosító ismérv által meghatározott részére vonatkozik. Ilyen esetben több konkrét mutatónk van, amelyek az adott jelenség különböző részeit adott ismérv szerint jellemzik. A konkrét mutató csoportosító ismérvtől független részét, a jelenség és az ismérv megnevezését *általános mutató*nak nevezük. Így az általános mutatót (11) a csoportosító ismérv értékével (12) konkretizálva kapjuk meg a konkrét mutatót.⁵ Ha a teljes jelenséget figyeljük meg és nem annak részeit, akkor a konkrét mutató és az általános mutató között nem teszünk különbséget.

2. A megnevezés további része a népgazdaság azon egységének, területének megnevezése, amelyre vonatkozóan az adott jelenséget megfigyeljük. Ez az aggregáltsági szint (21) megadását és az adott aggregáltsági szinthez tartozó *nómenklatúrajegyzék* egy konkrét elemének (*értékének*) kijelölését (22) jelenti.

3. Végül a megnevezés része azon időszak vagy időpont meghatározása, amelyre a megfigyelés vonatkozik, vagyis a *vonatkozási idő* (31) (év, negyedév stb.) és a *konkrét időszak vagy időpont* (32) megjelölése.

Az előző fogalmak használatát a következő példával lehet megvilágítani.

„Az 1215-ös törzsszámú vállalatnál 1974-ben foglalkoztatott műszaki alkalmazottak átlagos állományi létszáma” mutató megnevezéséhez egyedi adat rendelhető. A mutató elemei a következők:

1. a (foglalkoztatott) műszaki alkalmazottak átlagos állományi létszáma – *konkrét mutató*,
 11. a foglalkoztatottak átlagos állományi létszáma – *általános mutató*,
 12. a műszaki alkalmazottak – a *csoportosító ismérvként* alkalmazott állománycsoportrendszer értéke;
2. az 1215-ös törzsszámú vállalat – a népgazdaság azon egysége, amelyre a konkrét mutató vonatkozik,
 21. a vállalat – az *aggregáltsági szint*,
 22. az 1215-ös törzsszám – a vállalatokat felsoroló *nómenklatúra* (névjegyzék) eleme;
3. 1974-ben
 31. év – *vonatkozási idő*,
 32. 1974. – *konkrét időszak*.

A katalógusok nem írják le minden egyes adatbázisban tárolt egyedi adat megnevezését, hanem csupán azoknak tartalmi szempontból meghatározott csoportjait sorolják fel, jellemzik.

A katalógusrendszer legfontosabb részei a következők:

- a mutatókatalógus,
- a tájékoztató katalógus,
- a nómenklatúrák és általános csoportosítások jegyzéke,
- a definíciókatalógus.

A *mutatókatalógus* leírja az adatbázisban tárolt konkrét mutatók szöveges megnevezését, azok jellemzőit, és minden mutatóhoz egy ún. hivatkozási számot rendel

⁵ A zárójelben levő számok a következőkben ismertetett példa szerkezeti elemeire utalnak.

hozzá. A hivatkozási szám olyan több részből álló, összetett kódszám, amelynek első része egyedileg azonosítja az egyes általános mutatókat, ehhez kapcsolódik a „nómenklatúrakód és -érték”, a csoportosító ismérvet és értéket leíró kód a mutató szükség szerinti konkretizálásához.

Az egyes mutatók tartalmát ebben a katalógusban az alábbi statisztikai jellemzők határozzák meg:

- a mutató mértékegysége,
- az időintervallum vagy időpont, amelyre az adott mutató vonatkozik,
- a vonatkozási kör, amely az adatszolgáltatásra kötelezettekre utal az adott mutató esetében,
- a mutató adatbázisba való bekerülési, valamint megszűnési időpontja,
- a mutatóra vonatkozó adatok előfordulási periodicitása,
- az aggregáltság, amely azt a legegyszerűbb szintet mutatja, amelyen a mutató az adatbázisban szerepel,
- a mutató összefüggése, ahol a mutató számítás eredménye.

A *tájékoztató katalógus* a mutatók szöveges leírását tartalmazza betűrendben úgy, hogy minden mutató annyi helyen szerepel a katalógusban, ahányféle megfogalmazásban feltehetően keresi a felhasználó. A katalógus a mutató szöveges leírása mellett a mutatókatalógus hivatkozási számát is tartalmazza.

A *nómenklatúrák és általános csoportosítások jegyzéke* azt mutatja, hogy az iparstatisztikai információ-rendszer egyes általános mutatói milyen csoportosító ismérv szerinti bontásban szerepelnek az adatbázisban, illetve olyan jegyzékeket tartalmaz, amelyek az adatszolgáltatókat valamilyen szempont szerint osztályozzák, illetve az automatikusan képezhető aggregáltsági szinteket sorolják fel.

A nómenklatúrák és általános csoportosítások változhatnak, ennek megfelelően a jegyzékben jelölnünk kell, hogy egyes években mely nómenklatúraelemek érvényesek.

A *definíciókatalógus* a mutatók szöveges megfogalmazásában szereplő olyan fogalmak vagy fogalomcsoportok pontos meghatározását tartalmazza, amelyeknél nem lehet feltételezni, hogy jelentésük általánosan ismert.

A katalógusrendszer használata a következő lépésekben történik.

1. A felhasználó megfogalmazza adatigényét. (Ez minden esetben elemi adatot jelent, származtatott adatokat a katalógus – az önállóan használt termelési, illetve árindexektől eltekintve – nem tartalmaz.)

2. A tájékoztató katalógusban a betűrendnek megfelelő helyen megkeresi az igényelt mutatót vagy mutatókat, s kiírja a hozzájuk rendelt hivatkozási számokat.

3. A hivatkozási számok alapján a mutatókatalógusban kikeresi az igényelt mutatókat. (A mutatókatalógus a hivatkozási számok sorrendjében rendezett.) Itt megtalálja a mutatókra vonatkozó legfontosabb jellemzőket, például a mértékegységet és azt, hogy mely időszakokra vonatkozóan van erre a mutatóra adat az adatbázisban. Minthogy a mutatókatalógus az iparstatisztikai beszámolórendszerre épül, azok a felhasználók, akik ismerik a beszámolórendszert, közvetlenül a mutatókatalógusban is megkereshetik a kívánt mutatók hivatkozási számait.

4. Ha a mutató szöveges megfogalmazásában aláhúzott fogalom van, ez azt jelenti, hogy ennek a fogalomnak a meghatározása megtalálható a definíciókatalógusban. Ha tehát a felhasználó meg akarja ismerni a fogalom pontosabb értelmezését vagy a megfigyelések során esetleg előfordult értelmezésváltozásokat, a definíciókatalógusban a fogalmak betűrendje szerint megtalálhatja a keresett meghatározást.

5. Amennyiben a keresett mutató hivatkozási száma nómenklatúrakódra is utal, a nómenklatúrák és általános csoportosítások jegyzékében megtalálja a felhasználó, hogy az adott mutatóról az egyes években milyen nómenklatúra-, illetve csoportosító elemek szerint van adat az adatbázisban.⁶

⁶ Az egyszerűbb tárgyalhatóság érdekében a továbbiakban csak a „nómenklatúra” kifejezést használjuk, de az eljárások értelemszerűen az általános csoportosító jegyzékekre is érvényesek.

6. Amikor a felhasználó az összes igényelt mutatóhoz rendelt hivatkozási számot megtalálta, kitölti az adatkérő lapot (lásd a következő fejezetben), amelyen most már egyértelműen megfogalmazhatja adatigényét és esetleges feldolgozási követelményét.

2. A katalógusok karbantartása

A katalógusrendszer az adatbázis tartalmának tükré. Karbantartása tehát feltétlenül olyan személy vagy személyek feladata, akik *tartalmi* és iparstatisztikai *szakmai* szempontból ismerik az adatbázist, illetve nyomon kísérik az adatbázison eszközölt változtatásokat.

A katalógusok karbantartása évenként egyszer időszerű, amikor kialakult az adatbázisba beviendő adott évi adatok köre. A karbantartást új mutató bekerülése, korábbi mutató megszűnése, valamint a nómenklatúra változása teszi szükségessé.

Új mutató bekerülése a rendszerbe teljesen új táblát is jelenthet, de lehet, hogy csak valamely meglevő tábla új mutatóval bővül. Ilyen esetben az új mutató szöveges leírását és jellemzőit az új hivatkozási számmal be kell vezetni a mutatókatalógusba, és ki kell alakítani a tájékoztató katalógusba kerülő szöveget, megjelölve a vezérszavakat.

Az új hivatkozási szám megállapításánál az az alapelv, hogy ugyanazt a mutatót minden évben ugyanazzal a hivatkozási számmal kell szerepeltetni a katalógusban. Az új mutatónak tehát olyan azonosítót kell adni, amely korábban még nem szerepelt.

Mutató megszűnéséről az adatbázis szempontjából tulajdonképpen nem beszélhetünk. Ebben az esetben csupán a mutató további gyűjtése szűnik meg az adott évtől kezdve. A mutatónak azonban továbbra is szerepelnie kell a katalógusban, hiszen az adatbázis a korábbi évek adatait is tartalmazza, amikor pedig az érintett mutató még élt. Ilyen esetben a mutatókatalógus „Rendelkezésre áll” oszlopának „-ig” rovatát kell kitölteni.

Nómenklatúraváltozásra több esetben is sor kerülhet. Így például változik a nómenklatúra, ha:

- új elemekkel bővül a régi nómenklatúra,
- egyes elemek kimaradnak a régi nómenklatúrából,
- a régi nómenklatúra egyes elemeit összevonják,
- a régi nómenklatúra egy elemét szétbontják,
- teljesen új nómenklatúra kerül a rendszerbe.

A nómenklatúraváltozás a mutatókatalógust és a nómenklatúrák és általános csoportosítások jegyzékét érinti elsősorban. A nómenklatúraelemek számozási rendszere olyan, hogy bárhova új elemeket lehet beépíteni. Itt is ugyanaz az elv érvényesül, mint a mutató esetében: az egyes években ugyanazt a nómenklatúraelemet ugyanazzal az azonosítóval kell jelölni.

ADATVISSZANYERÉS

Az adatbázis-szervezés fő célja – mint ahogy arról már szó volt – az, hogy kiszélesítsük az adatvisszanyerési lehetőségeket. Ez a következőket jelenti:

- az adatbázis alkalmas ad hoc igények gyors kielégítésére,
- az adatkérés formalizálása esetén kevesebb idő szükséges az adatigény megfogalmazásához,
- az adatkérés több év adatára is vonatkozhat,
- az egyes évek adatai homogén formában is rendelkezésre állnak.

1. Az ad hoc igények kielégítése, adatvisszanyerési típusok

Az ad hoc igények gyors kielégítése azt jelenti, hogy az igény bonyolultságától függően a kívánt adatok egy hétnél rövidebb időszak alatt elérhetők az adatbázisból. Ez a lehetőség segítséget nyújthat a szakmai munkához,

- amikor a statisztikusnak valamilyen elemzéshez újabb adatokra, kiegészítő számításokra van szüksége,
- ha a Központi Statisztikai Hivatalon kívülről, esetleg a Hivatal más főosztályától igényelnek valamilyen adatot.

Mint ahogy az adatbázis elemi szinten adatszolgáltatónként tartalmazza az adatokat, lehetőség lesz arra, hogy

- egy vállalat valamilyen adatait visszanyerjük (amennyiben az adatigénylő jogosult hozzáférni egyetlen vállalat adatához),
- a számjel valamelyik csoportosítási rendszere szerint kiemelten nyerjük vissza az adatokat (például a műszeriparhoz tartozó vállalatokra vagy például a Pest megyei vállalatokra stb.)
- a fentiek valamilyen kombinációja alapján is kapjunk adatokat (például a Pest megyei műszeriparhoz tartozó vállalatokra),
- bármely adatra vonatkozóan valamilyen feltételt specifikálva szelektáljuk a vállalatokat (például az 1000 fő alatti éves átlagos állományi létszámú vállalatok adatait kérjük),
- tetszés szerinti ismérvek alapján csoportosíthatunk, illetve összegezhessük az adatokat,
- bármilyen adatra bármilyen nagyságcsoportokat képezhetünk, amely az összegezés alapja kell, hogy legyen.
- tetszés szerinti mutatók kerülhessenek egy táblába, ahol a kért tábla teljesen független lehet a beszámolórendszer kérdőíveitől stb.

A várható adatkérési típusokra megfelelő számítógépes megoldásokat kellett kidolgoznunk. Az adatkérési típusokat teljes egészében előre felmérni nagyon nehéz. A valóságos problémák mind jobb megközelítése érdekében még az adatbázis-rendszer üzemszerű beindítása előtt néhány adatbázisegységgel kísérleteket végeztünk, amelyekből értékes tapasztalatokat nyertünk, elsősorban az adatkérés megfogalmazásához szükséges tényezők meghatározásához.

2. Az idősorképzés lehetőségei

Amennyiben az adatigény idősorképzésre vonatkozik, a felhasználó első lépésben a mutatókatalógus alapján meghatározza azokat a mutatókat, amelyekre idősort kíván. A mutatókatalógus tartalmazza, hogy az egyes mutatókra vonatkozóan mely időszakokra állnak rendelkezésre adatok, tehát milyen maximális hosszúságú idősort kérhet a felhasználó. Ennek alapján megadja a kért idősor kezdő és befejező időpontját.

Abban az esetben, ha egy mutató tartalma az évek során megváltozott, de az adatok a tartalmi különbségek ellenére idősorba illeszthetők, akkor az idősor kérésekor két vagy több, tartalmilag összekapcsolható mutatót kell megnevezni a mutatókhoz tartozó időszakok megjelölésével.

Mivel az adatbázis homogén (az utolsó év szervezeti rendje szerint átdolgozott) adatokat is tartalmaz, a felhasználó eldöntheti, hogy az idősort szervezeti szempontból homogén adatokból vagy változatlan (az adatgyűjtés évében érvényes) adatokból kívánja megkapni.

Amennyiben valamely mutatót olyan nómenklatúra szerinti bontásban kér a felhasználó, amely a kívánt időtartam alatt megváltozott, és a nómenklatúrák és álta-

lános csoportosítások jegyzéke szerint mind *adatgyűjtés szerinti*, mind pedig *összehasonlítható* (az utolsó év alapján átdolgozott) nómenklatúrával rendelkezésre áll az adat, akkor a felhasználónak ezen a téren is választási lehetősége van.

Természetesen a felhasználó az idősort tetszés szerinti formában, összegezésben is kérheti (az évek lehetnek sorok, illetve oszlopok, vagy az egész táblázat is vonatkozhat egy évre), és megadott számítások is elvégezhetők, például az idősor elemeiből különböző viszonyszámok képezhetők.

3. Az adatkérés formalizálása

Az eddigi gyakorlat szerint a számítógépes adatfeldolgozás megfogalmazása a „Megrendelésben” történt, ami esetenként hosszú, gépelt leírásokat, magyarázatokat jelentett. Az ad hoc igények megfogalmazására ez az út időigényessége miatt kevésbé járható. Ehelyett egy formanyomtatványt, ún. adatkérő lapot rendszeresítünk, amely gyorsan kitölthető és könnyen kezelhető. Az adatkérő lap végleges formája még nem alakult ki, de előreláthatólag a következő hat részből fog állni.

1. Nyilvántartási rész, amelyben szerepel

- az adatigénylő neve, címe, telefonszáma,
- a megrendelés időpontja,
- az elkészítés kívánt időpontja,
- a számítógépes ügyintéző neve,
- az igénylés azonosító száma stb. (az utóbbi két rovatot nem az adatigénylőnek kell kitöltenie).

2. Az *alapadatok köre*, amelyben fel kell sorolni a kívánt mutatók azonosítóit, illetve a hozzájuk tartozó nómenklatúrákat. Itt kell jelezni az alapadatokhoz kapcsolódó *számítási igényt* is.

3. Az adatbázis „*metszete*”, azaz annak meghatározása, hogy milyen szempontok alapján kell *kiválasztani* a feldolgozásba bevont *adatszolgáltatókat*. Itt kell megadni azt is, hogy a feldolgozásnak mely *időszakokra* kell vonatkoznia.

4. A *kívánt csoportosítási*, illetve *összegezési szempontok*, például ha a kívánt táblát szakágazat és szektor, illetve alágazat és szektor szerinti összegezésben kell elkészíteni.

5. Milyen *mutatókból* épüljön fel a kért tábla, mi legyen az egyes oszlopok sorrendje, mi szerint kell az oldalszöveget képezni stb.

6. A feladattól függő bizonyos *kiegészítések*, például nagyságcsoportos feldolgozás esetén a kívánt nagyságcsoportok.

Az adatkérő lap bevezetésével olyan segédeszközt adunk a felhasználó kezébe, amely eligazítja abban, hogy milyen kérdésekre kell válaszolnia, s ennek megfelelően milyen rovatokat kell kitöltenie. Ezzel azt kívánjuk elérni, hogy az adatigénylő mindig pontosan, szakszerűen fogalmazza meg kérését, s így a számítógépes szakember a munkájához szükséges összes információt le tudja olvasni az adatkérő lapról.

A KISÉRLETI ADATBÁZIS BEVEZETÉSE ÉS MŰKÖDÉSE

Az adatbázis teljes körű, folyamatos működésének megindítása előtt az látszott célszerűnek, hogy először egy szűkebb, viszonylag stabil adatrendszer tárolását szervezzük meg. Ennek előnyét abban látjuk, hogy ily módon kialakul egy „prototípus”, amelynek mintájára a teljes adatbázis felépülhet. E kísérleti fázis tapasztalatait hasznosítani lehet a későbbi munkák során.

Az adatbázis-rendszer működési elveinek gyakorlati megvalósításához – kísérleti modellként – az éves iparstatistikai beszámolójelentést vettük alapul, azzal a megfontolással, hogy beszámolási rendszerünkben ez a jelentés zárt egységet képez, és ez tartalmazza a viszonylag legstabilabb elemeket.

A kísérleti adatbázis az 1973. évi éves iparstatistikai beszámolójelentést foglalja magában oly módon, hogy a bázisból az egyes kérdőívek minden rovata visszahívható. Megkezdődött az adatok tartalmi eltéréseinek vizsgálata a korábbi évekre vonatkozóan, és ennek alapján az a szándékunk, hogy az adatbázist visszamenőleg – fokozatosan – kibővítsük az 1972., az 1971. és esetleg az 1970. évek adataival.⁷ Mindehhez a már mágnesszalagon tárolt adatokat tekintjük kiindulási alapnak. Problémát okozhat a szalagok minősége, illetve használhatósága és az esetleg hiányzó adatok pótlása.

Az eddigi munka során lényegében kialakultak a kísérleti adatbázis működési alapelvei az adatbeviteltől az adatvisszakeresésig. A munka egyes fázisai a következők voltak:

- a tárolt adatok körének kijelölése,
- a mutatókatalógus elvi kialakítása,
- az adatok mutatókatalógusba foglalása (szövegszerűen),
- a nómenklatúrák, illetve adatcsoportosítások elvi kialakítása,
- a nómenklatúrák, illetve adatcsoportosítások tartalmának kijelölése,
- a nómenklatúrák és a csoportosítások jegyzékének elkészítése,
- a tájékoztató katalógus elvi kialakítása,
- a tájékoztató katalógus első, kísérleti változatának elkészítése,
- a definíciókatalógus rendszerének elvi meghatározása és az első változat tartalmának kijelölése,
- az adatlehívási rendszer működtetéséhez szükséges adatkérő lap formájának megtervezése,
- az adatbázis karbantartásának elvi kialakítása,
- a definíciókatalógus elkészítése.

A kísérleti adatbázis működtetéséhez elvégzendő további munkák főbb fázisai a tennivalók sorrendjében a következők:

- a tájékoztató katalógus vezérszavainak kijelölése és a végleges katalógus kialakítása,
- összeállítás készítése a további nómenklatúraigényekről (például az ENSZ, a KGST stb. csoportosítások szerint),
- a katalógus-karbantartás módszertani elveinek kialakítása,
- a kísérleti feladatok megfogalmazása és beprogramozása, a rendszer működésének kipróbálása,
- az adatvisszanyerés szervezeti szabályozása.

Úgy gondoljuk, hogy az iparstatistikai adatbázis a folyamatos fejlesztés és kiterjesztés eredményeként az 1976. év közepére jut olyan állapotba, hogy az éves ipari adatgyűjtések újabb és újabb aktuális halmaza „ügyrendszerűen” szabályozott karbantartással kerülhet az adatbázisba.

Jelen tanulmányunkban az iparstatistikai adatbázis-rendszer előkészítésénél és kísérleti felállításánál szerzett tapasztalatokat statisztikus nézőpontból tárgyaltuk, bár a kiválasztott módszereket – a háttérben – mindig befolyásolták a számítógépes megvalósítás követelményei és nemegyszer korlátai is.

Az elmondottak szerint egyúttal tapasztalatokat szereztünk a népgazdasági szintű adatbázis-rendszerek szervezése és számítógépes kezelése terén is. Mind-

⁷ A tanulmány megírása, 1974 augusztusa óta az adatbázis az 1972. évi adatokkal már kibővült.

ezek a tapasztalatok, kialakított módszerek és eljárások – úgy gondoljuk – használhatók lesznek a többi gazdasági ágazat adatbázisának tervezésénél, de a népgazdasági információ-rendszer más alrendszerei számára is. A részletesebb tapasztalatok, melyekre jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt nem térhettünk ki, különösen érdekesek lehetnek a statisztikai fogalmi rendszerek egységesítésével és formalizálásával, az ágazati információ-rendszerek tartalmának dokumentálásával, a vállalati (és telepi) azonosítás problémájával, valamint a népgazdasági szintű rendszerek egymás közti megfelelő kommunikációjának követelményeivel kapcsolatban.

РЕЗЮМЕ

Авторы отчитываются об опыте трехлетней работы, проводимой в интересах создания системы фонда данных по промышленной статистике. Излагают цели и требования, которые имеются в виду в ходе создания системы фонда данных. Останавливаются на выработанных в ходе подготовительной работы методологических соображениях и способах, на важнейших новых понятиях и основных принципах функционирования системы.

Цели использования фонда данных по промышленной статистике обычно требуют их хранения на элементарном уровне — на предприятиях или иногда даже в их подразделениях. Кроме этого на хранение поступают также и данные по обычно наиболее часто запрашиваемым агрегатам (внутри сектора в делении по промышленным подотраслям). Преобладающее большинство рекомендованных для хранения данных составляют первичные отчетные данные, помимо которых является обоснованным самостоятельное хранение только нескольких расчетных показателей (индексы объема производства, индексы цен). Авторы предлагают хранить в сопоставимой форме элементарные данные годовой частоты относительно шестилетних, а межгодовые элементарные данные обычно относительно двухлетних периодов.

Годовые данные фонд данных промышленной статистики предполагает хранить тремя способами: 1. на элементарном уровне применительно ко структуре последнего года, в гомогенном (то есть сопоставимом) виде; 2. в агрегированной форме, полученной на основании уже приведенных в сопоставимое состояние элементарных данных; 3. элементарные данные в первоначальном состоянии, то есть в соответствии с организационной формой и учетными методами текущего года.

Авторы подробно останавливаются на методах приведения данных в гомогенное состояние, а также на способе введения новых данных и, соответственно, исключения устаревших данных (обслуживание фонда данных). Демонстрируют различные типы обслуживания фонда данных, исходя из видов организационных и методологических изменений. Систематизируют не нуждающиеся в обслуживании и, соответственно, события, требующие изменения элементарных данных, а также применяемые способы приведения в гомогенное состояние.

Содержание фонда данных излагает система каталогов. С помощью каталогов как потребители, так и специалисты по вычислительной технике могут установить, какие показатели фигурируют в виде данных в фонде; каковыми являются статистические характеристики хранимых данных (единица измерения, сроки, периодичность и т. д.); каким образом следует произвести „наименование“ данных для ЭВМ. Важнейшими томами системы каталогов являются каталог-указатель, информационный каталог, перечень номенклатур и общих группировок, а также каталог определений.

Авторы производят обзор важнейших типов вызова данных, уделяя особое внимание удовлетворению моментальных нужд и, соответственно, возможностям образования временных рядов. В заключение обобщают опыт организации экспериментального фонда данных и перечисляют дальнейшие задачи.

SUMMARY

The authors give account of the three year work aimed at developing the system of the data basis of industrial statistics. They outline the tasks and requirements kept in view in the course of developing the system of data basis. Then they discuss methodological consid-

erations and methods evolved in the preparatory work as well as the main new concepts introduced and basic principles of operating the system.

The aims of using the data basis of industrial statistics usually require data storage at primary enterprises or sometimes establishment level. Data of the most frequently needed aggregates will probably be also stored (broken down by branches, within industry). Overwhelming majority of the data proposed to be stored is made up by base data of the accounting reports, beyond them the separate storage of just a few special by derived indicators (indices of volume of production, price indices) is reasonable. The authors propose to store in comparable form annual primary data for six years, mid-year primary data generally for a two year period.

Annual data will be stored in the data basis of industrial statistics in three ways: 1. at primary level, arranged by the structure of the last year, in homogeneous form (that is after they have been made comparable); 2. in aggregated form, derived from the homogeneous primary data; 3. the primary data also in their original form, that is according to organizational structure and accounting methods of the given year.

The study discusses in detail the methods of making the data homogeneous in the data basis, moreover, introducing new data or realizing the deletions became necessary (data maintenance). Different types of data maintenance are deduced from the types of organizational and methodological changes. Events not requiring data maintenance and those which make necessary to change primary (enterprise) data as well as the methods applicable for homogenization are systematized.

The content of the data basis is described by a catalogue system. From the catalogue both the users and computer experts can determine for what indicators there are data in the data basis; which are the statistical characteristics of the data stored (unit of measure, reference date, periodicity, etc.) how the data must be specified for the computer. Most important volumes of the catalogue system are the index and reference catalogues, list of nomenclatures and general classifications, and definition catalogue.

The study offers a survey of the main types of retrieving data, with special regard to prompt meeting of „ad hoc” demands, and to possibilities of preparing time series. Finally, experiences of organizing the experimental data basis and the further tasks are summarized.

AZ ÉPÍTŐIPARI INDEXSZÁMÍTÁS EGYES ELVI—MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

DR. DRECHSLER LASZLÓ – KERÉKES OTTÓ

Statisztikusok körében szinte közhelynek számít már az a megállapítás, hogy az építőiparban különösen nehéz az ár- és volumenindexek számítása, jóval nehezebb, mint például az iparban, a mezőgazdaságban vagy a közlekedésben. Ugyanakkor az építőiparnak a népgazdaság fejlődésében betöltött igen fontos szerepe miatt állandó érdeklődéssel követjük mind az építőipari termelés volumenének, mind az építőipari termékek árának alakulását. Ez magyarázza, hogy az építőipari indexek módszertani kérdései szinte sohasem kerülnek le a statisztikai hivatalok munkájának napirendjéről, s hogy a nemzetközi szervezetek (ENSZ, KGST) statisztikai részlegei is nagy figyelmet szentelnek ezeknek a problémáknak.

Tanulmányunk keretében áttekintést adunk az építőipari indexszámítás legfontosabb elvi—módszertani problémáiról és módszereiről, a nemzetközi tapasztalatokról és a hazai gyakorlatban számított építőipari indexek módszertani problémáiról.

NÉHÁNY ELVI—MÓDSZERTANI KÉRDÉS

Az ár- és volumenindex-számítással tulajdonképpen azt határozzuk meg, hogy a termelési érték változásában milyen szerepet játszottak az árak s milyen a termelés mennyiségének a változásai. E két összetevő különválasztásának hagyományos módszerei általános sémájukat tekintve az építőiparban sem különböznek attól, amelyet mint az ár- és volumenindexek technikáját minden általános statisztikai tankönyv leír. Az építőipari index számításának azonban számos speciális problémája is van, amelyek túlnyomó többségükben abból a körülményből fakadnak, hogy ebben az ágazatban a termékek általában egyedi jellegűek; csak viszonylag kevés esetben lehet a beszámolási időszakban pontosan ugyanolyan épületet vagy építményt találni, mint amilyent a bázisidőszakban állítottak elő. Az építőipari index számításának csaknem minden nehézségét erre a körülményre – az összehasonlítható termékek hiányára – lehet visszavezetni. Így például azt is, hogy az indexszámítás bizonyos elvi problémái ebben az ágazatban jóval több gondot okoznak, mint másutt. Két ilyen elvi problémát érdemes előljáróban megvizsgálnunk.

1. A természeti körülmények különbözősége

Építőipari tevékenységet különböző természeti körülmények között lehet végezni. Gondolunk itt egyrészt arra, hogy mivel az építkezés szabad ég alatt folyik, az időjárás jelentős hatást gyakorolhat a kivitelezési munkákra és azok költségeire, más-

részt arra, hogy az építési munkahelyeknél eltérő talajviszonyok és építési körülmények (talajvízszint, beépítettség, növényzet stb.) lehetnek. Egy kedvezőtlenebb talajon felépített épület építési költségei – és így eladási ára is – jelentősen meghaladja egy hasonló, de kedvező talajon felépített épület költségeit, illetve árát. Tételezzük fel, hogy egyébként ugyanolyan lakóházat építettek a bázis- és a beszámolási időszakban, az egyetlen különbség csupán az, hogy az utóbbi időszakban az építkezés kedvezőtlenebb természeti körülmények között folyt, s ennek következtében az építési költség, valamint az eladási ár most magasabb, mint azelőtt. A kérdés, amire az indexszámítás szempontjából válaszolnunk kell, hogy ez az értékkülönbség volumen- vagy árkülönbségnek tekintendő-e? (Többet, nagyobb volument építettünk, mint a bázisidőszakban, vagy drágábban, magasabb áron építkeztünk?)

Kézenfekvő, hogy a válasz megadása előtt először azt nézzük meg, mi történik ilyen esetekben más ágazatokban. Az analógiák azonban itt nem nyújtanak egyértelmű segítséget. A többi ágazatban ugyanis a természeti körülmények különbözőségéből származó problémák rendszerint más módon vetődnek fel. Részben azért, mert azoknál – az építőipartól eltérően – a termékek általában összehasonlíthatók, részben pedig azért, mert a kedvezőtlenebb természeti körülmények leküzdésére fordított többletmunka gyakran külön termék formáját ölti. (Ez történik például a talajjavítás esetében.) Az is kiderül továbbá, hogy a megoldás nem mindig azonos jellegű.

Az iparban például, ha azonos minőségű szenet bányásznak különböző természeti körülmények között, a költségkülönbséget és az ezzel esetlegesen együtt járó értékkülönbséget semmilyen körülmények között sem tekintik volumenkülönbségnek. Más szavakkal, a rosszabb körülmények között bányászott szenet drágább szénnek vagy alacsonyabb termelékenységgel előállított szénnek tekintjük, mint a jobb körülmények között bányászott ugyanolyan minőségű szenet, de semmiképpen sem több (nagyobb volument képviselő) szénnek. Találunk azonban olyan esetet is, amelynél a természeti körülmények okozta költségkülönbséget volumenkülönbségnek tekintik. Ez fordul elő minden olyan esetben, amikor a kedvezőtlen körülmények leküzdésére fordított többletmunka külön termék formáját ölti, például, ahol bizonyos mezőgazdasági termékek előállításához talajjavításra is szükség volt. Egy másik példa: ott, ahol a természetben található víz szennyezett, és külön eljárásokra van szükség az ivóvíz előállításához, általában nagyobb a termelés volumene, mint ott, ahol a hasonló tisztaságú ivóvizet a természet készen adja.

Az analógiák segítségével tehát nem jutottunk sokkal előbbre. A korábbi években elég sok vitát váltott ki – mind hazánkban, mind külföldön –, hogy mi legyen a teendő az ilyen különbségekkel az építőipari index számításánál. Újabban azonban egyre határozottabban uralkodóvá válik az a felfogás, mely szerint az építőipari termelés mérésénél a természeti körülmények okozta költségkülönbséget volumenkülönbségként s nem árkülönbségként kell kezelni. Valóban, ha annak tükrében vizsgáljuk ezt a problémát, hogy milyen célt szolgálnak az építőipari indexek, ez látszik a helyesebb megoldásnak. Az építőipari volumenindexekből elsősorban azt akarjuk megtudni, hogy ez az ágazat tevékenysége révén nagyobb vagy kisebb mértékben járul-e hozzá a szükségletek kielégítéséhez, s ebből a szempontból például egy hegyes vidéken épült – hidakkal, alagutakkal, viaduktokkal teli – út tényleg nagyobb volumen, mint egy sík vidéken épített, ugyanolyan hosszúságú, ugyanolyan minőségű út.

Már most meg kell jegyezni azonban, hogy más az, amit elvileg kívánatosnak tartunk, és más az, amit a gyakorlatban is meg lehet valósítani. A gyakorlatban rendszerint csak közelítő megoldásokat lehet alkalmazni, s bizonyos közelítő mód-

szereknél (például az „output” típusú megoldásoknál) sok esetben nem lehet a valóságban is biztosítani azt, hogy a természeti körülmények okozta költségkülönbség volumenkülönbségként jelentkezzen. Ennek ellenére szükségesnek látszott, hogy ebben az elvi kérdésben állást foglaljunk.

2. A szállítási költségek kezelésének módja

Ez a probléma némileg hasonlít az előzőhöz. Ugyanolyan épületeket különböző építkezési helyeken lehet létrehozni, kisebb vagy nagyobb anyagszállítási költségekkel. Ha két, egyébként azonos épület között az egyetlen különbség az, hogy az egyik nagyobb távolságra fekszik az építőanyagok előállításának helyétől, s ezért az építkezéssel kapcsolatban több szállítási költség merült fel, mint a másik épületnél (s ennek megfelelően magasabb is az épület eladási ára vagy beruházási értéke), akkor jogos a kérdés: ezt az eltérést volumen- vagy árkülönbségnek helyesebb-e tekinteni?

Az analógiák itt sem nyújtanak sok segítséget. Ha ma ugyanolyan körülmények között (ugyanazon a helyen stb.) ugyanolyan tojást fogyasztunk, mint tegnap, akkor a fogyasztási statisztikára alkalmazott felfogásunk szerint a fogyasztás volumene nem változott még akkor sem, ha a tegnapi tojást a szomszéd községből szállították a fogyasztás helyére, a mait pedig sokkal messzebről, jóval nagyobb szállítási költséggel. Ugyanakkor azonban a termelés statisztikájában általában a nagyobb távolságra való szállítást nagyobb volumennek tekintjük.

E probléma megoldásánál még azt is figyelembe kell venni, hogy a szállítási költségek eltéréseiben különböző tényezők játszhatnak szerepet. Vannak esetek, amikor a beruházó olyan építkezési helyet is választhatott volna, amelyhez kisebb a szállítási költség, ő mégis a távolabb fekvő helyet választotta, mert ennek olyan előnyei vannak (például lakóház esetében a jobb kilátás vagy a csendesebb környezet), amelyek kompenzálják a nagyobb szállítási költséget. Vannak azonban olyan esetek is, amikor a nagyobb szállítási költséget nem kompenzálja semmi, a beruházó mégis a távolabbi helyet volt kénytelen választani, mert közelebb már nem volt üres telek. A szállítási költségeket természetesen olyan tényezők is megváltoztathatják egyik évről a másikra, mint például egy új téglagyár üzembe helyezése, vagy azoknak a rendelkezéseknek a módosítása, amelyek meghatározzák, hogy a kitermelt földet hova kell szállítani, vagy az, hogy milyen szállítási eszközt alkalmaznak stb.

Mindennek következtében nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy elvileg mi volna a helyesebb, volumen- vagy pedig árkülönbségnek tekinteni a szállítási költségek okozta különbözetet. Az említett tényezők egy részének határozottan ártényező jellege van. Például, ha két épület költségei között az egyetlen különbséget az okozza, hogy az egyiknél az építőanyagokat olcsóbb, a másiknál pedig drágább szállítóeszközökkel juttatták el az építkezés helyére, akkor helyesebbnek látszik azt mondani, hogy az utóbbi épületet drágábban, magasabb áron építették s nem pedig azt, hogy nagyobb volumenű, mint az előbbi. Ugyancsak nem volna helyes volumenkülönbségnek (csökkenésnek) tekinteni, ha az idén is egy ugyanolyan épületet hoznak létre, mint tavaly, az egyetlen különbség csupán az, hogy időközben a közelben üzembe helyeztek egy téglagyárat, s így csökken a szállítási költség.

Minthogy általában nincs lehetőség arra, hogy a szállítási költségek változásának tényezőit elemekre bontsuk, legtöbb esetben csak globális megoldások között választhatunk: vagy teljes egészében árjellegű tényezőnek tekintjük a szállítási költ-

ségek változását (s az árindexben juttatjuk kifejezésre), vagy teljes egészében volumenjellegű tényezőnek (amit a volumenindexnek kell tükröznie). A két megoldás közötti választásnál a döntést attól lehet függővé tenni, hogy a szállítási költségeken belül az árra vagy a volumenre ható tényezők dominálnak-e. A tapasztalat azt mutatja, hogy a legtöbb országban az árjellegű tényezők az építőipar szállítási költségeinek változásában csak viszonylag kisebb szerepet játszanak.¹ Erre a következtetésre jutott az Európai Statisztikusok Értekezletének egyik munkacsoportja is, amikor az építőipari indexek módszertani kérdéseit tárgyalta 1973 tavaszán. Ugyanúgy azonban, mint a természeti körülményekkel kapcsolatban, itt sem mindig lehet a gyakorlatban az elvileg helyesebbnek tartott eljárást követni. Bizonyos közelítési eljárások – főként az „output” típusú módszerek – a szállítási költség-változások jelentős részét vagy esetleg az egészét is árváltozásként kezelik.

Érdemes említést tenni itt a svéd statisztikai hivatal sajátos felfogásáról, amely éppen az ilyen jellegű elvi problémák miatt kétféle építőipari árindexet s kétféle építőipari volumenindexet számít. Az egyik indexpár a fogyasztás szempontjából vizsgálja a volumenek és az árak változását, a másik indexpár a termelés szempontjából. Az első indexpár árváltozásjellegűnek tekinti mind a természeti körülmények okozta költségkülönbséget, mind a szállítási költségek változását (abból a felfogásból kiindulva, hogy a fogyasztó nem kap többet vagy kevesebbet attól függően, hogy milyenek voltak a természeti körülmények, vagy hogy milyen távolságból szállították az anyagokat); a második indexpárt viszont volumenváltozás-jellegűnek. Bár az indexek megkésztetése kétségtelenül gazdagítja az elemzés lehetőségeit, az információ ilyen jellegű bővülésének hátrányai is vannak: megnehezíti a statisztika felhasználóinak tájékozódását. Emellett továbbra is nyitva marad a kérdés: a két indexpár közül melyiket tekintjük elsődlegesnek, melyiket használjuk fel például a népgazdaságimérleg-számításokhoz?

AZ ÉPÍTŐIPARI INDEXEK MEGHATÁROZÁSÁNAK KÜLÖNBOZŐ MÓDSZEREI

A nemzetközi gyakorlatban meglehetősen sokféle módszert alkalmaznak az építőipari indexek számítására. Bár az áttekintést némileg megnehezítik a terminológiai különbségek², a következő főbb különbségek figyelhetők meg.

a) A módszerek leglényegesebb ismérve, hogy milyen típusú egységeken alapul a számítás. Ebből a szempontból a következő főbb kategóriák különböztethetők meg egymástól:

1. az „output” típusú egységeken alapuló számítások,
2. az „input” alapján történő számítások,
3. a „komponensek” alapján történő számítások.

b) A számítások abból a szempontból is különböznek egymástól, hogy a volumen- és árindexeket egymástól függetlenül (tehát az ún. tényezőösszefüggés felhasználása nélkül) határozzák-e meg, ha pedig nem, akkor a két index közül melyik az elsődlegesen kiszámított, s melyiket nyerik le származtatva, az értékindex és a volumen-, illetve az árindex hányadosaként.

c) Különbségek figyelhetők meg abból a szempontból is, hogy milyen formulát alkalmaznak (a volumenindexeket általában a Laspeyres-formula szerint számítják

¹ Az egyetlen kivételt a tarifaváltozások okozta szállítási költség-változások képezik. Ezeket azonban nem nehéz elkülöníteni és az építőiparban is árjellegű tényezőnek tekinteni, mivel ezeket már a közlekedési ágazatok indexeinek a meghatározásánál is az árindexekben veszik figyelembe.

² Például a „költségindex” (cost index) kifejezést egyes országokban azokra az indexekre alkalmazzák, amelyek a költség, az önköltség (tehát nem az árak) változását fejezik ki. Más országokban ugyanez az elnevezés azokat az árindexeket jelöli, amelyeket az egyes költségelemek árváltozásai alapján határoztak meg.

ki, az árindexeket pedig vagy a Laspeyres-, vagy a Paasche-, esetleg mindkét formula szerint), s aszerint is, hogy milyen sűrűn térnek át új súlyrendszer alkalmazására.

Ami az a) és a b) pontban említett különbségeket illeti, ezeknek viszonylag csekély hatásuk van az építőipari indexek tulajdonságaira, s ezekből a szempontokból az építőipar indexei nem sokban különböznek a más területeken számított indexektől. Részletesen érdemes azonban foglalkoznunk az első megkülönböztető ismérvvvel, azzal, hogy milyen egységek alapján történik a számítás. Bár az említett kategóriák közötti határvonal sok esetben elmosódik (találkozhatunk átmeneti megoldásokkal is), legcélszerűbbnek az látszik, ha a három fő közelítési módszer tulajdonságait külön-külön vizsgáljuk meg.

1. Az output típusú egységeken alapuló számítások

A legkézenfekvőbb gondolat az, hogy az építőiparban is ugyanolyan típusú indexeket számítsunk, mint az iparban, mezőgazdaságban stb., ahol az egységek, amelyekre a q és a p adatok vonatkoznak, a termelés végső eredményeinek egységei, vagy ahogy ezt nemzetközi szóhasználattal mondani szokták, output típusú egységek.

Ennek a módszernek a nehézségei az építőipari statisztika központi problémájából származnak: a termékek általában nem összehasonlíthatók, mert ugyanazt a terméket, amelyet a bázisidőszakban termeltek, a beszámolási időszakban a legtöbb esetben nem találjuk meg. Ezért az output típusú módszernél, ha valóban összehasonlítható termékek alapján akarjuk végezni a számítást, azzal a veszéllyel találjuk magunkat szemben, hogy a minta túl kicsi, s nem elég reprezentatív. A minta növelése esetén pedig számolnunk kell azzal, hogy a termékek már nem lesznek teljes mértékben összehasonlíthatók, s hogy minőségi különbségek torzíthatják az eredményeket. Az output típusú módszerek ezzel a jelentős veszéllyel járnak, s ez a magyarázata annak, hogy ezt a megoldást viszonylag korlátozott mértékben alkalmazzák.

Az output típusú módszereknek egyik alváltozata az ún. „indexház” módszer. Ennél a megoldásnál a bázisidőszakban épült objektumokból egy vagy több tipikus építményt választanak ki, annak minőségi jellemzőit részletesen meghatározzák. Ezekre az objektumokra vonatkozóan részletes költségvetést készítenek a következő időszakokban is: meghatározzák, mennyibe kerülne ez az építmény, ha ugyanúgy építenék, mint a bázisidőszakban, de a beszámolási időszak árai, átlagbérei stb. mellett. Az így kapott költséget (vagy árat) a bázisidőszak tényleges költségeivel (illetve árával) összehasonlítva árindexeket nyernek, melyekkel az értékindexeket deflálva volumenindexeket kapnak.

E módszer fő problémája a viszonylag kis reprezentativitás. Részletes költségvetések készítése olyan objektumokról, amelyeket az adott időszakban nem is építenek (tehát tisztán a statisztika céljaira végezni ezeket a számításokat), jelentős költségekkel jár, s ez önmagában is bizonyos határt szab a minta nagyságának. Még ha nem is számolnánk ezzel a nehézséggel, az indexház módszer alkalmazásának akkor is jelentős akadályai vannak. Az eljárás azon a feltételezésen alapszik, hogy a későbbi időszakokban is ugyanazokból az anyagokból építik az épületet, mint a bázisidőszakban, s hogy a technológia sem változik. Ez a feltételezés azonban a gyorsan fejlődő építőiparban csak részben állja meg a helyét. Igaz – mint ahogy ezt az újabb tapasztalatok mutatják –, hogy bizonyos mértékig a technológia változását is figyelembe lehet venni a költségvetések készítésénél, ennél

azonban elég sok bizonytalansági tényező merül fel. Ez a magyarázata annak, hogy az indexház módszert csak elvétve alkalmazzák a gyakorlatban, s akkor is többnyire csak mint kiegészítő megoldást, ellenőrző számítás jelleggel.³

Említést kell tennünk itt a Franciaországban alkalmazott módszerről. Ha az előbbieken ismertetett eljárást „Laspeyres típusú indexház módszernek” nevezzük, a Franciaországban alkalmazott megoldásra a „Paasche típusú indexház módszer” elnevezés illik. Franciaországban minden évben kiválasztanak bizonyos épületeket, illetve építményfajtákat, s a számításokat visszafelé haladva végzik el, azaz azt határozzák meg, hogy mibe kerültek volna ezek az objektumok a bázisidőszakban. A minta viszonylag nagy: minden évben kb. 300 objektumból áll. Ebből viszont az is következik, hogy a visszamenőleges kalkulációkat nem lehet annyira részletezve s olyan igényesen elvégezni, mint ahol a minta sokkal kisebb.

A Laspeyres és a Paasche típusú indexház módszerek tulajdonságai között nincsenek lényeges különbségek. Az utóbbival kapcsolatban is ugyanazok a problémák merülnek fel, mint amelyekről az előbbieken volt szó: változik a technológia, növekszik a gépesítés mértéke, másfajta anyagok kerülnek felhasználásra, s nagyjából egyforma nehézséget okoz e módosulások megfelelő figyelembevételére akár előre- vagy visszafelé haladva végezzük a kalkulációt.

Sokkal ígéretesebbnek látszik az output típusú megoldások másik csoportja, amelyre a *korrelációs módszer*⁴ elnevezés volna talán a legmegfelelőbb. Ezt az eljárást az építőipari indexekre alkalmazva Svédországban és az Egyesült Államokban dolgozták ki a legrészletesebben, és néhány más ország is kísérletezik vele.

A módszer alap gondolata az, hogy az építőipari termékek ára szoros korrelációban van ezeknek az objektumoknak különböző fizikai jellemzőivel, például a lakásoknál az alapterülettel, a felszereltséggel stb. Amennyiben megbízható regressziós egyenleteket tudunk szerkeszteni ezekről az összefüggésekről, csupán a fizikai jellemzők értékét kell az egyenletekbe bevinni, s hozzájutunk minden olyan adathoz, amelyek a volumen- és árindexek számításához szükségesek.

Az Egyesült Államokban a korrelációs módszert az építőipar viszonylag csekély részére, csupán a családi házak építésére alkalmazták. A regressziós egyenletek függő változója a családi házak ára volt, független változóként pedig a következő fizikai jellemzők szerepeltek:

- a ház nagysága, alapterülete (9 kategória),
- a szintek száma (3 kategória),
- a fürdőszobák száma (3 kategória),
- a központi légkondicionálás (megléte vagy hiánya),
- a parkirozási lehetőségek (garázs megléte vagy hiánya),
- az alapozás,
- a földrajzi elhelyezés (12 kategória),
- a városon belüli elhelyezés.

Az egyenletek meghatározásához 1966-ban még csak 7200, 1971-ben azonban már 21 000 megfigyelés adatait használták fel.

Svédországban a korrelációs módszert az építőipari termelés lényegesen nagyobb részére, a lakásépítkezés jelentős részét kitevő lakóháztömbökre alkalmaz-

³ Gyakorlati példák (magyar–csehszlovák, magyar–amerikai összehasonlítások) bizonyítják, hogy ez a módszer jól alkalmazható nemzetközi összehasonlításoknál a két ország építőipari árszintje különbségének meghatározásához.

⁴ A külföldi szakirodalomban általában a „hedonikus módszer” kifejezést használják. Egyébként érdemes megemlíteni, hogy bár a hedonikus jelző ritkán fordul elő a magyar szakirodalomban, a módszer azonban nem ismeretlen a magyar olvasó számára, ha nem is az építőiparban alkalmazták. Ezt a módszert használta például Jánossy Ferenc „A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere” (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963.) c. könyvében.

ták. Több mint 80 minőségi jellemzőt választottak ki, s kb. 2000 megfigyelés alapján határozták meg a regressziós egyenleteket.

Jelenleg még viszonylag kevés tapasztalat áll rendelkezésre ahhoz, hogy részletes értékelést lehessen adni ennek az eljárásnak a tulajdonságairól. Azt azonban már most is megállapíthatjuk, hogy az első kísérletek nagyon biztatók, s hogy a korrelációs módszer jelentősége minden valószínűség szerint – legalábbis az építőipari tevékenységek egy részénél⁵ – növekedni fog.

2. Az input alapján történő számítások

Az output típusú egységeken alapuló módszerek nehézségei már régen felvetették azt a gondolatot, hogy az építőipari indexeket a ráfordítások (az input) alapján határozzák meg. Az input sokkal könnyebben mérhető, mint az output, s ha igaz az a feltételezés, hogy a termelés eredménye párhuzamosan változik a ráfordításokkal, akkor a ráfordítások alapján történő számításokkal lényegesen könnyebben lehet meghatározni az építőipari ár- és volumenindexeket. Az input típusú módszereket sok országban alkalmazzák, az utóbbi években azonban viszonylagos súlyuk határozottan csökkent.

Az input típusú módszerek alapvető problémája abból fakad, hogy a kiinduló feltételezés – a termelés eredménye együtt halad a ráfordításokkal – csak korlátozott mértékben igaz. Változik ugyanis a termelékenység, s ez eltérést idéz elő a ráfordítások indexe és a termelés indexe között.

Az input típusú módszereknek több alváltozatát lehet megkülönböztetni. Egyes országokban a bruttó termelés indexét a felhasznált anyagok volumenindexével közelítik, más esetekben a nettó termelés indexét a munkaráfordítások indexével helyettesítik. A leggyakoribb azonban az, hogy a bruttó termelés indexét az összes költség volumenindexével határozzák meg. Ez az index legtöbbször az anyagok, a bérek és a gépköltségek (amortizáció) együttes volumenindexe. A volumen jelző itt arra utal, hogy az árjellegű változásokat – például az anyagok árváltozásait, a bértételek változásait, az amortizációs normák változásait – kiszűrik.

Nehéz volna megmondani, hogy a termelékenységváltozások milyen mértékben torzítják ezeket a költségindexeket. Ebből a szempontból eltérő a helyzet országoként s egyes országokon belül is a különböző időszakokban. Minden országban, ahol input típusú módszereket alkalmaznak, a termelékenységváltozások okozta torzítást jelentős problémának tartják, és keresik azokat az eszközöket, amelyekkel ezt a hatást csökkenteni lehet. Franciaországban például, ahol input típusú módszereket alkalmaznak, évi 4 százalékos termelékenységváltozással korrigálják a költségindexet. (A kiadványokból nem derül ki, hogy milyen alapon határozzák meg ezt a korrekciós tényezőt.) Hasonló korrekciót alkalmaznak a kanadai lakásépítési költségindexnél. A kanadai módszertan leírása szerint a termelékenység változását az egy munkás által felhasznált anyagok indexéből kiindulva becsülik meg.

3. A komponensek alapján történő számítások

Ez a módszer átmeneti megoldás az output típusú és az input típusú módszerek között. Az építőipari termékek számos komponensből, például az épületek falakból, padlóból stb. tevődnek össze. Ezek a komponensek még nem a végtermékek, de ugyanakkor már többek, mint egyszerű ráfordítások (ez utóbbiak a munkaráfordí-

⁵ A korrelációs módszer alkalmazásánál elsősorban azok az építményfajták jöhetnek szóba, amelyek egy-egy időszakban elég nagy számban fordulnak elő.

tások, az építőanyagok stb.). A komponensek mennyiségei és árai általában könnyen mérhetők, s az egyes komponensek minőségének változásai pedig rendszerint lényegesen kisebbek, mint az épületek minőségi változásai. Ez a gondolatsor önkéntelenül vezet ahhoz az ötlethez, hogy az építőipari termelés árindexét (esetleg volumenindexét) az egyes komponensek árindexeinek (illetve volumenindexeinek) átlagaként határozzák meg.

A komponens módszer viszonylag rövid múltra tekint csak vissza. Hazánk egyik úttörője volt ennek a megoldásnak, s kb. egyidőben kezdték alkalmazni ezt az eljárást többek között Csehszlovákiában, az Egyesült Királyságban, Kanadában (csupán az autópályák építésének indexeinél), a Német Szövetségi Köztársaságban. A módszerrel kapcsolatos eddigi eredmények biztatók, s minden jel arra mutat, hogy e megoldás viszonylagos jelentősége növekvőben van.

A komponens módszernek számos előnyös tulajdonsága van: az output típusú módszerekkel szemben kevésbé érzékeny a nem megfelelő reprezentációból és a minőségi különbségekből származó torzításokra, az input típusú módszerekkel szemben pedig alig hatnak rá a termelékenységváltozások.

Ez utóbbi azonban némi magyarázatot igényel. Bizonyos termelékenységi változások ugyanis a komponens módszer eredményeit is torzítják. A termelékenységváltozások ugyanis kétféleképpen lehetnek. Az első kategóriát nevezhetnénk *komponenseken belüli* termelékenységváltozásoknak; itt arról van szó, hogy az egyes komponenseket egyik időszakban több, másik időszakban kevesebb ráfordítással állítják elő (például egy köbméter fal előállításához több vagy kevesebb munkaidőre, téglára stb. van szükség). A másik kategóriára a *komponensek közötti* termelékenységváltozás elnevezés látszik alkalmasnak. Ez utóbbi abból áll, hogy a végtermék előállításához több vagy kevesebb komponenst használnak fel, mint azelőtt.

Az input típusú módszereket (amennyiben nem alkalmaznak termelékenységváltozási korrekciókat) mindkét típusú termelékenységváltozás torzítja, a komponens módszerrel számított indexet csak a másodikként említett. A komponensek összetételének változása (például téglafalak helyett panelek alkalmazása) ugyanúgy torzíthat, mint a komponensek közötti termelékenységváltozások.

Az, hogy mennyire és milyen hatékonyan lehet a komponens módszert alkalmazni, jelentős mértékben attól is függ, hogy milyen módon állnak az elsődleges adatok rendelkezésre. A Német Szövetségi Köztársaságban viszonylag nagyon kedvezők e módszer alkalmazásának feltételei, mert itt az elsődleges bizonylatokon a komponenseket számlázzák. Svédországban azonban, ahol szintén kísérleteztek ennek a módszernek az alkalmazásával, más eljárásokat részesítettek előnyben, mert túlságosan nehéznek bizonyult a komponens módszer használatához szükséges adatok megszerzése.

*

A sok kutatás és erőfeszítés ellenére az építőipari indexek továbbra is a gazdaságstatisztika legproblematikusabb részeihez tartoznak. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nincs olyan ország, amely teljesen megnyugtatónak találja az általa alkalmazott módszereket.

Összehasonlítva a különböző eljárások tulajdonságait, a komponens módszer és az output típusú módszerek korrelációs változata látszanak a legbiztatóbbaknak. Ezenkívül a különböző módszerek bizonyos kombinációi is hasznosnak bizonyulnak. Ez utóbbira példa a kanadai családi ház-építkezésekre alkalmazott számítási módszer. A kanadai családi házak jelentős része típustervek alapján épül, amelyek évről évre csak kismértékben változnak. Ilyen körülmények között viszonylag kedvezők

a feltételei az olyan output típusú számításoknak, mint amilyenekkel más ágazatokban számítják az ár- és a volumenindexeket. Azokban az esetekben azonban, amikor a modellek lényegesen változnak, bizonyos input vagy komponensek alapján történő számításokkal bizonyos korrekciót hajtanak végre az egyébként output típusú módszereken.

A kanadai példából egy másik hasznos következtetést is le lehet vonni. Az építőipar különböző alágazatainál meglehetősen eltérők a különböző eljárások alkalmazásának feltételei. Nem feltétlenül helyes ezért arra törekedni, hogy az egész építőiparra vonatkozóan ugyanazt a módszert alkalmazzák. Bizonyos differenciálásnak, az adott körülményekhez való megfelelő alkalmazkodásnak számos előnye lehet. Kanadában például – mint már említettük – az autópályák építésének szám-bavételénél a komponensek módszerét alkalmazzák, a vízi erőművek építésének indexét input típusú eljárással határozzák meg, a családi házak építésénél output típusú megoldást használnak (esetleges korrekciókkal), s kísérleteznek a korrelációs módszerrel is.

AZ ÉPÍTŐIPARI INDEXSZÁMÍTÁS MAGYARORSZÁGON

A számítások módszerét Magyarországon is, mint minden más országban alapvetően az építőipari termékek egyedi jellege, az ebből adódó összehasonlíthatósági problémák határozzák meg. Ezek megoldásához kedvező feltételeket teremt az a tény, hogy az építőipari statisztika kialakítása, 1950 óta legalább az elvégzett építőipari (építési–szerelési) munkák folyó árakon megállapított összértéke rendelkezésre áll, bár ezeknek az adatoknak a begyűjtése sem mentes a nehézségektől. Az adatszolgáltatók – a magánkivitelezőket kivéve – rendszeresen (az állami és a szövetségi kivitelező szervezetek havonta, a nem építőiparba sorolt állami és szövetségi szervezetek pedig negyedévenként) beszámolnak az általuk elvégzett építőipari munkák értékéről.

1. Az építőipari indexszámítás alapelvei, az értékindex meghatározásának problémái

A magyarországi gyakorlatban kezdettől fogva az árindex segítségével az értékindexekből számítják a volumenindexeket. Tehát – az értékindexet nem számítva – az árindexek az elsődlegesen kiszámított indexek, és a volumenindexek kerülnek másodlagosan kiszámításra. Amikor a következőkben az indexszámítások konkrét kérdéseiről, illetve módszereiről lesz szó, elsősorban az árindex meghatározásának módszereivel és problémáival foglalkozunk. Ez nem jelenti azt, hogy a magyar gyakorlatban nem lett volna és ne lenne példa a volumenindex közvetlen meghatározására. Ilyenek például az ún. anyagvolumen-számítások vagy a magánépítkezésekkel kapcsolatos számítások.

Az elmondottakból következik, hogy az építőipari volumenindex meghatározása akkor és annyiban okoz gondot, amikor és amennyiben nehézséget jelent az árindexek kiszámítása. Hogy ez a magyar gyakorlatban mennyiben jelentkezett, arra a következőkben még röviden visszatérünk.

Az árindexszámítások gyakorlati kérdéseinek ismertetése előtt néhány szót az értékindex meghatározásánál jelentkező problémákról is kell szólni. Ezeket a problémákat az idézi elő hazánkban is, hogy az építőipari termelési értékben olyan változások is bekövetkeznek, amelyek sem árváltozásra, sem pedig volumenváltozásra nem vezethetők vissza. Ide tartozik a megfigyelés körének megváltozása, például egy-egy vállalat átsorolása. Ilyen esetekben – hacsak az átsorolás nem a vállalati

profil megváltozásának a következménye – a bázisadatokat át kell dolgozni, és az adatokat összehasonlíthatóvá kell tenni. Többször volt már példa arra is, hogy egyes munkákat, melyeket korábban építőipari tevékenységnek kellett tekinteni, más tevékenységek közé soroltak. (Így például az 1960-as évek második felétől az építőipari tevékenységből az ipari tevékenységhez sorolták át a nagyfeszültségű elektromos távvezetékek építését, a kőolajkutató fúrást és bizonyos geológiai kutatófúrásokat.) A nem építőipari szervezetek által végzett építőipari tevékenység termelési értékébe 1966-tól nem lehet beszámítani a saját rezsiben végzett felújítási munkák értékét. 1968-ban újabb változás következett be az építőipari termelési érték számbevételénél. Az építőipari termelési érték a befejezett – pontosabban a megrendelőnek leszámított – munkák értékéből és az elvégzett, de még le nem számlázott (befejezetlen) munkák értékének állománykülönbségéből tevődik össze. 1967-ig e befejezetlen építőipari munkák állományértékét költségvetési („eladási”) árszinten, 1968-tól kezdve az ún. szűkített önköltség szintjén állapították meg. (A szűkített önköltségben nem szerepelnek a vállalati általános költségek, valamint a nyereség. E tételek a költségvetési árnak hozzávetőlegesen – és átlagosan – egyharmadát teszik ki.)

Minden ilyen esetben, amikor az építőipari termelési érték tartalma változik, első lépésként a folyó áras termelési értéket kell összehasonlítható szerkezetben megállapítani, hogy az értékindex kiszámítható legyen. Ez általában úgy történik, hogy egy évre – rendszerint arra az évre, amikor az érték tartalmát módosító esemény, intézkedés történik – a termelési értéket mindkét konstrukcióban meghatározzuk, s a két termelési érték alapján az összehasonlíthatóság biztosítható.

2. Az építőipari árindexszámítás hazai módszerei

Az elmúlt 25 év alatt a mindenkorai építőipari árrendszertől függően különböző árstatisztikai módszerek alkalmazására került sor. Ezek között az output típusú indexek éppúgy előfordultak, mint az input típusúak, jelenleg pedig a komponensek módszerével történik az árindexek meghatározása.

Az output típusú indexek közé tartozó indexház módszer képezte az alapját a felszabadulás előtti és utáni építőipari árszínvonal összehasonlítását célzó árindexszámításoknak. Ennek során egy családi ház és egy háromemeletes, 37 lakásos lakóház 1939. évi, 1949. évi, 1952. évi és 1959. évi árszintű költségvetése segítségével határoztuk meg az árindexeket. Ezek az árindexek azonban nem szolgálhattak a volumenindex meghatározásának alapjául, mivel a felszabadulás előtt önálló építőipari statisztika nem volt, és az építőipari termelés értékéről sem álltak rendelkezésre adatok.

1952 és 1959 között nem volt folyamatos árstatisztikai megfigyelés. Ebben az időszakban ugyanis az ún. változatlan áras elszámolási rendszer volt érvényben. Ez azt jelentette, hogy a költségvetések összeállításakor egy-egy munkatétel⁶ ára nem térhetett el a normatívákban előírtaktól, így az árszínvonal elvileg „változatlan” volt. Joggal tesszük idézőjelbe a változatlan szót, mivel egy – az 1950-es évek második felében bevezetett – új adatgyűjtésből kiderült, hogy teljesen azonos – és ezen azonos típusterv alapján épült épületet kell érteni – építményeknél az egy természetes mértékegységre jutó költségvetési érték a változatlannak vélt árrendszer mellett is emelkedett. Ezt követően utólagosan került sor az 1952. és 1958. évek

⁶ Munkatételen vagy költségvetési tételen az építőipari munka jól elhatárolható folyamatát (részét) értjük, mely valamely építményrész, szerkezeti elem stb. megvalósítására irányul. A munkatételek felsorolását, megnevezését, valamint a munka elvégzéséhez szükséges munkaórák, gépórák, anyagok norma szerinti mennyiségeit az Építőipari Költségvetési Normatívák (ÉKN) kötetek tartalmazzák.

közötti árszínvonal-változás meghatározására. Az árindexszámítás módszerül ez esetben az input típusú indexek családjába tartozó költségindex-módszer szolgált.

A számítás alapját a ráfordítási tényezők – anyag, munkabér, gépköltség, rezsiköltségek stb. – színvonalában bekövetkezett változások képezték, vagyis az, hogy adott építőipari munkához felhasznált anyagok értéke, illetve annak egy egységéhez felhasznált anyag ára, az e munkához szükséges bérköltség, a felmerült rezsiköltségek stb. hogyan változtak. (1952 és 1958 között elsősorban a bérköltségek és a rezsiköltségek színvonala emelkedett számottevő mértékben, míg az anyagárak – az iparban is érvényes változatlan árrendszer következtében – csak kis mértékben nőttek.)

A számításoknál figyelembe kellett venni a termelékenység színvonalában bekövetkezett változásokat is. (Az egy órára jutó munkabér növekedése nyilvánvalóan nem jelenthet ugyanilyen mértékű költségindex-emelkedést, hiszen közben a munka termelékenysége is nőtt.) Ennek meghatározása jórészt becsléssel történt. A költségek színvonalában bekövetkezett változásokat visszatükröző index azonban még nem azonos az árindexszel. Az árban ugyanis még egy nem elhanyagolható tényező, a nyereség (egyes esetekben a veszteség) is szerepel. Az árindexhez tehát végső soron úgy jutottunk el, hogy a költségindex szintjét kifejező indexet (az ún. önköltségindexet) az eredmény szint változását kimutató indexszel korrigáltuk. A számítások azt mutatták, hogy az 1952 és 1958 között bekövetkezett több mint 20 százalékos önköltség-emelkedés mellett a vállalatok eredmény szintje csak 4–5 százalékkal romlott, vagyis az építőipari munkák árszínvonala kb. 16 százalékkal nőtt.

1959. január 1-ével jelentős változás következett be az építőipari árrendszerben és ezzel együtt az építőipar árszínvonalában. Az ezzel kapcsolatos rendelkezések előírták, hogy valamennyi folyamatban levő munka költségvetését az új árrendszernek és az új áraknak megfelelően át kell árazni. Így a részadatok mind a régi, mind az új rendszer szerint rendelkezésre álltak, tehát az 1959. évi árindex meghatározása egy nagymértékben kibővített, a teljességet is megközelítő (több ezer reprezentáns objektumra vonatkozó) adatbázis alapján indexház módszer segítségével történhetett. Ez ismét output típusú árindex alkalmazását jelentette. Valamennyi lehetséges módszer közül ez adhatta a legpontosabb árindexet, de ez a módszer rendkívül költséges, így „csak” a statisztika kedvéért rendszeresen nem alkalmazható. (Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy az 1959. évi árindexet a költségindex módszerével is kiszámították, és közel azonos eredményre jutottak. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy kellő biztonsággal elfogadhatjuk az 1952–1958. évek közötti időszakokra a költségindex módszerével számított árindexeket.)

1959 és 1968 között viszonylag stabil és – az előző időszakhoz hasonlóan – költségvetési normatívákra alapuló építőipari árrendszer volt érvényben. A viszonylagos stabilitáson azt értjük, hogy bár szinte minden évben voltak általában kisebb jelentőségű hatóságilag elrendelt árváltozások, a kalkulációs módszer alapvetően nem változott. Az ebben az időszokban alkalmazott árindexszámítási módszer egyik csoportba sem sorolható egyértelműen, talán az input típusú indexekhez állt legközelebb. Mivel elvileg – és nagyrészt gyakorlatilag is – csak hatósági árváltozások fordultak elő, ezeket megfigyeltük, és minden esetben meghatároztuk a hatósági árváltozásnak az árszínvonalra gyakorolt hatását. Amikor például a téglá hatósági árát megváltoztatták, az építőipar téglafelhasználására vonatkozó adatok alapján meghatározható volt az anyagárváltozásnak a termelési értékre gyakorolt hatása. Előfordult az is, hogy egy komponens egységárát változtatták meg. Így például 1960-ban a földmunkák egységárának megváltozásakor a földmunkák mennyiségi

adatainak birtokában állapítottuk meg az egységárváltozás árszínvonalra gyakorolt hatását. A módszer hátránya az volt, hogy az ún. burkolt áremelések, az előforduló nem hatósági árváltozások hatását nem jelezte. (E módszert természetesen akkor sem lehetett volna alkalmazni, ha a hatósági árváltozások köre túlságosan széles lett volna.) E hiányosságok kiküszöbölése érdekében 1959 és 1967 között is rendszeresen sor került az árindexek költségindex-módszerrel történő meghatározására, illetve kontrolljára. Ezek általában alátámasztották az eredeti számítások helyességét.

1968-ban alapvetően megváltozott az építőipari árképzés rendszere. Az árindexszámítások szempontjából a leglényegesebb változás az volt, hogy a korábbi kötött árrendszert vegyes árrendszer váltotta fel, melyben a munkák egy részénél az építőipari munkák árát a megrendelők és a kivitelezők megegyezéssel állapíthatták meg, de a maximált áron kivitelezendő munkáknál is lehetőséget adtak a rendelkezések az árak változtatására, elsősorban az anyagárak és a szállítási költségek változásának továbbhárítása érdekében.

Az új árrendszer bevezetésekor az első feladat az átállás árakra gyakorolt hatásának, az 1968. évi árindexnek a meghatározása volt. Ez többé-kevésbé azonos volt az 1959. évi index számításánál alkalmazott módszerrel. Lényeges különbséget legfeljebb az jelentett, hogy ezúttal nem írták elő valamennyi folyamatban levő munka tételes átárazását, hanem lehetővé tették a felső szinten meghatározott, ún. munkanem-árindexekkel történő, lényegesen összevontabb csoportokra vonatkozó átárazást.⁷ A munkanem-árindexeket az új árképzési rendszer kialakítása során becsléssel, próbaszámítások elvégzésével határozták meg. A későbbiek során megállapítást nyert, hogy a tételesen átárazott munkák árszintje általában magasabb volt, mint a munkanem-árindexszel átárazott munkáké. Ezt a tényt az 1969. évi árindex számításánál már figyelembe kellett venni.

Összefoglalva az építőipari indexszámítás közel kétévtizedes történetét megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban mindig a kötött árrendszer sajátosságai-ból kellett kiindulni. Nem alakult ki állandó megfigyelési módszer, jelentősebb árindexszámítási munkákra elsősorban az egyszeri, nagymértékű – árrendszer-változással egybekötött – árváltozások alkalmával, tehát 1959-ben és 1968-ban volt szükség. Alapvető változást az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés jelentett.

3. A folyamatos árstatisztikai megfigyelés és árindexszámítás 1968-tól

Ezekben az években az árstatisztikai megfigyelési rendszerrel szemben más követelményeket kellett támasztani, mint a korábbi években. A teljesség igénye nélkül sorolunk fel e követelmények közül néhányat:

– biztosítani kellett, hogy a volumenindexek kiszámításához szükséges árindexek megfelelő részletességgel (alágazatonként, kivitelező szektoronként, felügyeleti hatóságokként) rendelkezésre álljanak;

– lehetővé kellett tenni, hogy az árváltozások alakulását az építőipari munkák jellege (új munkák, átépítési munkák, fenntartási munkák), valamint az építmények főbb csoportjai (utak, vasutak, ipari épületek, lakóházak stb.) szerint folyamatosan figyelemmel kísérhessük;

– figyelembe kellett venni, hogy az új árrendszerben hatósági, valamint a gyártó vállalat által kezdeményezett anyagárváltozások, szállítási-tarifa-változások egyaránt előfordulhatnak; hogy a szabadáras munkáknál nemcsak az egységárakat, hanem a felszámított ún. bruttó hasznot és más járulékos költségtényezőket is a kivitelező vállalat – gyakorlatilag a

⁷ Munkanemekbe sorolják az azonos fajtájú munkatételeket. Ilyenek például: a földmunka, az alapozás, a kőműves-(falazó) munka, az előregyártott épületszerkezetek, a burkolás, az üvegezés stb. Az ÉKN mintegy 40 munkanemen belül részletezi a munkatételeket.

piaci helyzettől függően, alig korlátozva – állapíthatja meg; hogy még a maximált áras munkáknál is van lehetőség bizonyos mértékig burkolt áremelésekre (például az időarányos gépköltségek növekvő mértékű felszámításával, nem mindig indokolt pótlékok felszámításával stb.);

– biztosítsa, hogy külön is megfigyelésre kerüljön az árszínvonal változása a maximált áras munkákra, valamint a megegyezéssel (szabad-) áras munkákra vonatkozóan;

– a lehetőségekhez képest év közben is adjon információkat az árváltozások mértékéről.

E követelmények kielégítésére az 1968 előtt alkalmazott módszerek már nem voltak alkalmasak: a teljes körű átárazásról – melynek alkalmazására 1959-ben és 1968-ban is sor került – a jelentős munka- és költségigény miatt nem lehetett szó; a költségindex-módszer nem volt alkalmas arra, hogy a követelményeknek megfelelő részletességű árindexeket adjon, a többi módszer pedig még kevésbé volt alkalmazható. E megfontolások alapján olyan módszer bevezetésére került sor, amelynél a megfigyelés alapját a költségvetési tétel (munkatétel, szerkezeti elem) képezi. Ez az indexszámítási módszer alapvetően a komponensek szerinti megfigyelési-számítási módszernek felel meg.

A munkatételek alapján történő megfigyelés előnyeiről már volt szó. Elmondottuk, hogy a munkatétel olyan tömegesen előforduló építőipari részterméknek (nem végterméknek) tekinthető, melynek ismérvei (pontosabban: műszaki paraméterei) évről évre azonosak vagy közel azonosak, és amelyeknek ára és az árak változása megfigyelhető. E módszer alkalmazásának eredményeit és a felmerült problémákat öt év tapasztalatai alapján ismertetjük. (Már itt utalunk arra, hogy a munkatételek árstatisztikai megfigyelése az árindexszámításoknak csak egyik – bár alapvető – részét képezi. A munkatételek árösszege ugyanis – mint ismeretes – még nem azonos az építmény – a befejezett építőipari munka – árával. Ezt még különféle járulékos ártényezők – emelőgépek költsége, pótlékok, bruttó haszon stb. – emelik. Az ezekben bekövetkezett változások megfigyelésének módszerére még visszatérünk.)

a) *A munkatételes ármegfigyelés.* A munkatételes ármegfigyelés két szempontból is reprezentatív jellegű. Egyrészt reprezentatív módon történik azoknak az építményeknek a kijelölése (kiválasztása), amelyek számláiból a feldolgozásra kerülő munkatételadatokat kigyűjtése megtörténik, másrészt ezekből a számlákból sem kell minden egyes tételt figyelembe venni. A tapasztalat azt mutatja, hogy egy-egy számla értékösszegének 75–80 százalékát az összes tétel 30–40 százaléka megadja. Ez pedig már kielégítő mértékű reprezentációt jelent.

A reprezentatív megfigyelések általános követelménye, hogy a kijelölt részszakaság minél több vonatkozásban megfelelően képviselje az egész sokaságot. A feldolgozásra kerülő számlák kiválasztása részben rétegezten történik. A cél az, hogy a reprezentáns építmények jelleg, építményfőcsoport, árforma szerinti összetétel tekintetében minél jobban közelítsék az összes építményt. Emellett törekedni kell arra is, hogy megfelelő arányú legyen a területi elhelyezkedés, az építési technológiák szerinti képviselet is. A meglehetősen sok követelmény – és nem győzzük hangsúlyozni: az építési munkák egyedi jellege – miatt viszonylag magas a reprezentáció mértéke. 1972-ben és 1973-ban az összes átadott építmény számla szerinti értékének 16–20 százalékát kitevő értékű építmény adatai kerültek a munkatételes ármegfigyelés keretében feldolgozásra.

A képviseleti arány pontos kialakításánál jelentkeznek bizonyos nehézségek. A fő gondot az okozza, hogy a munkatételeken alapuló ármegfigyelést csak olyan építményeknél lehet megvalósítani, melyeknek költségvetését és számláját az Építőipari Költségvetési Normatívák alapján, vagyis az építőipari munkák áráról szóló rendelet alapján készítették. Ilyen formán jelenleg kiesnek a megfigyelés köréből

például a bányaeépítmények, az elektromosvezeték-építési munkák, a technológiai szerelési munkák stb. Ezeknél a munkáknál, építménycsoportoknál az árváltozásokat más – általában input típusú – módszerrel figyeljük meg. Egyébként ezek az építményfajták az összes építőipari munkáknak legfeljebb 6–8 százalékát teszik ki.

Nem jöhetnek szóba a reprezentánsok kijelölésénél az ún. átalányáras munkák. Az ilyen építményeknél a szerződést egy összegben kötik, költségvetés és részletes számla nem készül, munkatételek szerinti feldolgozásra tehát nincs lehetőség. Az összes építmény összegének kevesebb mint 10 százalékára kötnek jelenleg ilyen szerződést. Az építménycsoportok többségénél ez nem okoz problémát, mivel joggal feltételezhető, hogy az árszintváltozás ezeknél az építményeknél is hasonló mértékű, mint a többi építménynél. Kivételt képeznek a lakóházak, ugyanis a házgyári lakások elég jelentős részénél szerződnek átalányáras alapon. A házgyári lakóházak árindexét ezért külön határozzuk meg. Mivel ugyanazok a vállalatok valósítják meg e lakóházak túlnyomó többségét, az árindex meghatározásánál a költségindex-módszer, sőt a korrelációs módszer egyik változata alkalmazható: az egy lakásra jutó építési költségből kiindulva – a lakásnagyságot és felszereltséget figyelembe véve – állapítjuk meg az árindexet.

A reprezentánsok kijelölésével kapcsolatban még egy harmadik – elvi jelentőségű – problémáról is beszélni kell. Akkor jutnánk „ideális” volumenindexhez, ha az árindex kiszámításánál pontosan ugyanarra a $q.p$ tömegre támaszkodnánk, mint a termelési érték (értékindex) meghatározásánál. Ez azonban gyakorlati okokból nem valósítható meg. A termelési érték – figyelmen kívül hagyva a befejezetlen termelés állománykülönbötét, melynek aránya éves szinten 1–2 százaléknál nem több – a leszámított munkák értékét tartalmazza.

Az építmények (építőipari munkák) befejezési foka szerint a számlák háromfélék lehetnek:

- komplett építményszámla, amely a kezdéstől a befejezésig minden tételt tartalmaz;
- még be nem fejezett építmény részszámlája, amely lehet az első szakaszban vagy valamely közbeeső szakaszban végzett munkák számlája, és amelyből a befejező munkák – a készültségi fok szerint kisebb vagy nagyobb mértékben – hiányoznak;
- befejezett építmény utolsó szakaszának (szakaszainak) számlája, ahol az első szakaszt (szakaszokat) már az előző időszakban leszámították.

Az ideális az lenne, ha az ármegfigyelés során is ennek megfelelően kerülnének feldolgozásra a számlák és részszámlák. A valóságban azonban a részszámlák a legtöbb esetben nem tartalmaznak munkatételes részletezést. Sok esetben a műszaki készültség becsült foka (százalék) alapján egy összegben határozzák meg a részszámla összegét. Az utolsó szakasz leszámítása során pedig gyakran nem különíthető el azoknak a tételeknek a mennyisége és értéke, amelyeket az utolsó szakasz számlája tartalmaz. Egyszóval: feldolgozható, teljes részletezést tartalmazó számla csak az építmény teljes befejezésekor készül, s így a feldolgozásnál is csak a befejezett építmények minden munkát magában foglaló számlájának részletezését tudjuk felhasználni. Ha ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyjuk, és a reprezentánsok kijelölését túlságosan mechanikusan végezzük, előfordulhat, hogy a feldolgozásra kerülő anyagban túlságosan nagy lesz az olyan munkatételek aránya, amelyeket a tárgyidőszakot megelőző évek valamelyikében már leszámítottak. Ez pedig – az áremelkedés változó mértékét figyelembe véve – az árindexet torzítja. Ennek a hatásnak a mérséklése, illetve kiküszöbölése érdekében célszerű a kiválasztásnál előnyben részesíteni a tárgyévben, illetve tárgyévet megelőző évben megkezdett munkákat. Emiatt néha mellőzni kell a nagyon nagy volumenű, több évvel a tárgyidőszakot megelőzően megkezdett munkák kiválasztását is.

Az építőipari árstatisztikai megfigyelés keretében hazánkban jelenleg évről évre mintegy 1500 építmény számlái és azokból mintegy 100 000 tétel kerül feldolgozásra. Ezen belül az állami építőipari vállalatok által átadott építmények száma meghaladja az ezret. A számlákban szereplő munkatételek közül természetesen csak azoknál képezhető egyedi árindex, melyeknek „párja” a bázisidőszakban is megtalálható. Az 1973. évi árindexszámítások során például 4133 olyan munkatétel (ÉKN-tétel) fordult elő, amelyek 1972-ben és 1973-ban is legalább egyszer előfordultak. A munkatételek többsége természetesen a bázis- és a tárgyidőszakban is egyaránt egynél többször előfordult, ami egyébként nyilvánvalóan követelmény is, hiszen a munkatételeket éppen előfordulásuk tömeges jellege teszi alkalmassá arra, hogy az építőipari árindexszámítások alapját képezzék. Az említett években a 4133 munkatétel kb. 50–50 000 – munkatételenként tehát 12–13 – előfordulással szerepelt. A szóródás meglehetősen nagy, hiszen vannak munkatételek, amelyeknél az előfordulások száma az ötvenet is meghaladja, de találkozhatunk olyanokkal is, amelyek csupán két–háromszor vagy éppenséggel egyszer fordulnak elő. Természetesen az előbbi munkatételek egyedi árindexe a megbízhatóbb. Az ilyen munkatétel-árindexeknek – az alkalmazott súlyozási módszer miatt – egyúttal a végső árindexre gyakorolt hatása is nagyobb, ami egyrészt kedvező – mivel megbízhatóbbak –, másrészt összhangban van az indexszámítás alapelveivel is, hiszen, ha a reprezentánsok közötti előfordulásuk nagyobb, akkor a tényleges előfordulásuk is nagyobb, mint más munkatételeké. A több mint 4000 egyedi munkatétel-árindexből tényleges tárgyidőszaki értékösszegük alapján – tehát a Paasche-formula alkalmazásával – határozzuk meg több mint félszáz munkanem árindexét.

A munkatétel-árindexek, valamint a munkanem-árindexek meghatározásánál több elméleti és gyakorlati probléma jelentkezik.

Talán a leglényegesebb ezek közül az, hogy van négy olyan munkanem (előregyártott épületszerkezetek, épületasztalos szerkezetek, épületlakatos szerkezetek, villánszerelési munkák), melyeknél a vázolt módszert nem alkalmazhatjuk, mert az egyes ÉKN-tételek tartalma nem elég egyértelmű. E munkatételeknél ugyanis a felhasználható, beépíthető anyagok, szerkezetek nagyságát vagy túlságosan széles határok között, vagy egyáltalában nem határozza meg az ÉKN-tétel szövegkiírása. (Például az épületasztalos szerkezeteknél a 44–41–11-es tétel megnevezése: „kaputok elhelyezése”. A kaputok nagysága és minősége rendkívül széles skálán mozoghat, s így árváltozástól teljesen független tényezők határoznák meg elsősorban az ilyen munkatételek egyedi árindexét.) Ezeknél a munkanemeknél – mivel ezek nagy részénél az egységár túlnyomó részét az anyagköltségek teszik ki – a munkanem-árindexeket az anyagárváltozásokra támaszkodva, tehát input típusú indexszel határozzuk meg.

A feldolgozható tételek körét csökkentik az ún. „K” és „M” tételek is. Ezek az olyan – a költségvetésben, illetve a számlában szereplő – tételek, melyekre vonatkozóan az ÉKN-kötetekben nincsen kiírási szöveg, s így árképzésük is egyedileg történik. Mivel az ilyen tételeknek éppen ezért nincs megfelelő azonosítási számuk, még akkor sem vehetők a feldolgozásnál figyelembe, ha valamely vállalatnál az ilyen „K” és „M” tételek esetleg teljesen azonos tartalommal ismétlődően előfordulnak. Célszerű lenne azonban megvizsgálni, hogyan lehetne legalább az ismétlődően előforduló különleges tételeket feldolgozni. Jelenleg ezeket a tételeket annak a munkanemnek az átlagos árindexével vesszük számításba, melybe tartoznak.

A komponensek módszerén alapuló indexszámítások bevezetésekor az volt az elképzelés, hogy ennek segítségével közvetlenül területi (megyei), építménycsoportos és más részletezésű árindexekhez is juthatunk olyanformán, hogy már az egyedi

munkatétel-árindexek kiszámításánál is csak azokat a számlákat vesszük figyelembe, amelyek az adott megyére, illetve építménycsoportra vonatkoznak. Ez megyei feldolgozás esetén azt jelenti, hogy az összes számlát húsz részre bontva kell feldolgoztatni. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ily módon nem juthatunk megbízható árindexekhez. A feldolgozásra kerülő anyag „szétdarabolása” során ugyanis rohamosan csökken egyrészt az olyan munkatételek száma, melyek a tárgy- és a bázis-időszakban egyaránt előfordulnak, másrészt az ilyen összehasonlítható munkatételeknél is nagymértékben csökken az előfordulások száma. A csökkenés mértékére jellemző, hogy az összes építőipari vállalat 1972. és 1973. évi anyagának feldolgozásakor kialakult 4133 egyedi árindexszel szemben – melyek több mint 50–50 000 előfordulás alapján adódtak – egy Budapest–vidék bontásnál a következő lesz a helyzet:

- a budapesti munkáknál 1824-re csökken az egyedi munkatétel-árindexek száma, a bázis-, illetve a tárgyévben is előforduló tételek száma pedig 10 000-re,
- a vidéki munkáknál a munkatétel-indexek száma 3318, az előfordulások száma pedig mindkét évben meghaladta a 40 000-et.

Az árformák szerinti bontásnál hasonló csökkenés mutatkozik: a maximált áras munkáknál 2900, a szabadáras munkáknál 2300 az összehasonlítható munkatételek száma. A felsorolt esetekben az árindexszámításhoz még elegendő egyedi munkatétel-árindex áll rendelkezésre, de jelentős a csökkenés, és a további bontás már nagymértékben veszélyeztetné az árindexek megbízhatóságát. A reprezentáció további növelésével a probléma megoldható lenne, de annak költség- és munkaigényessége már nem állna arányban a kapott eredménnyel.

A részletesebb bontású árindexeknél az árindexek megbízhatósága érdekében más utat választottunk. Így például az építménycsoportonkénti árindexek meghatározásánál négy összevont építménycsoportra (termelési épületek, lakóházak, egyéb épületek, mélyépítési jellegű munkák) külön-külön meghatározzuk a munkanem-árindexeket az előbbieken ismertetett módon. A kapott munkanem-árindexekből a megfelelő építménycsoport munkanemek szerinti megoszlásának megfelelően súlyozott átlagot számítunk. (Ezúttal is a Paasche-formulát alkalmazzuk, a súlyokat a tárgyidőszakra feldolgozott építmények adataiból nyerjük.) Hasonló módon történik az árindex meghatározása árformánként, valamint a Budapest–vidék bontású munkákra.

Ismét hangsúlyozni kívánjuk, hogy a kapott árindexek még csak a „tételek árösszege” szintjének felelnek meg, a különböző járulékos árképző tényezők hatását nem tükrözik.

Mielőtt rátérnénk az árindexszámítás második szakaszára, nevezetesen a járulékos ártényezők árszínvonalra gyakorolt hatása figyelembevételének módszerére, még egy – tulajdonképpen csak 1972-től jelentkező – problémára térnénk ki.

1972-ig a számlákban – az árrendelet értelmében – csak a szerződéskötéskor érvényes anyagárakat lehetett elszámolni. 1972-ben hatósági intézkedés alapján jelentős anyagárváltozás következett be, és engedélyezték ennek a megrendelőre történő áthárítását. Ez kétféle formában történhetett. Az egyik lehetőség: az érintett munkatételek egységárát módosították, és az így összeállított számlát küldték el a megrendelőnek. Ez az eljárás az árstatisztikai feldolgozást érdemben nem érintette. Lehetőség volt viszont arra is, hogy az anyagárváltozásokat összegyűjtve, ún. anyagár-különbözeti számlán nyújtsák be a megrendelőnek. Ebben az esetben a munkatételek az árváltozásokat nem tartalmazták, s ennek következtében a kapott munkatétel-, illetve munkanem-árindexek sem tartalmazták ezen anyagárváltozások hatását. Mivel az 1973-ban életbe lépett új árrendelet általánosította ezt a

gyakorlatot – illetve lehetőséget –, célszerűnek látszik ezeket a tételeket külön megfigyelni és az árszintre gyakorolt hatásukat a járulékos árképző tényezőkkel együtt meghatározni.

b) *A járulékos ártényezők megfigyelése.* Az építmény (építési–szerelési munka) elszámolt értékét, árát a tételek árösszege a következő járulékos ártényezőkkel együtt adja:

- a) az emelőgépek költségei (korábbi nevén időarányos gépköltségek),
- b) a pótlékok és a felárak,
- c) az árkockázati fedezet,⁸
- d) a bruttó haszon⁹
- e) a felvonulási költség,
- f) az árengedmények.

A járulékos ártényezők megfigyelése – a munkatételes ármegfigyeléssel szemben – a jelenlegi magyar gyakorlatban, az állami építőipar területén közel teljes körű. Ezt az teszi lehetővé, hogy az adatszolgáltató vállalatok minden 500 000 forintnál nagyobb új, átépítési és bővítési munkáról, továbbá minden egymillió forintnál nagyobb fenntartási munkáról ún. átadási jelentőlapot kötelesek összeállítani a munkák befejezésekor. Ez a jelentőlap az építményre vonatkozó legfontosabb adatokat (megnevezés, hely, elszámolt összeg, terjedelem, kivitelezési idő stb.) tartalmazza. Ezen a jelentőlapon szerepel – az elszámolt összeg bontásaként – a különböző járulékos ártényezők összege is. A megadott értékhatárnál kisebb munkák értékösszege az összes átadott építmény értékének legfeljebb 10–12 százaléka, s így a járulékos ártényezők megfigyelése közel teljes körűnek tekinthető.

A számítások módszere viszonylag egyszerű, s így lényegesen kevesebb probléma jelentkezik, mint az árindexszámítások első fázisában. A járulékos árképző tényezőknek az árakra gyakorolt hatását építményfőcsoportonként állapítjuk meg. Ez valamennyi tényezőnél úgy történik, hogy a bázis- és a tárgyidőszakban egyaránt kiszámítjuk e járulékos tényezők arányát a megfelelő vetítési alap százalékában, és e százalékszám változása alapján állapítjuk meg az árszintre gyakorolt hatást. (Például az emelőgépek költségeinél a vetítési alap a tételek árösszege. Ha az emelőgépek költségei a tételek árösszegének a bázisidőszakban 3,5 százalékát, a tárgyidőszakban pedig 3,7 százalékát tették ki, akkor 100,2 százalékos indexszel kell növelni a megfelelő építményfőcsoportnak a munkatétel-ármegfigyelés eredményeképpen kapott árindexét. (A számítások módszere nagyjából hasonló a többi járulékos ártényezőnél is.)

*

A Magyarországon alkalmazott árindexszámítási módszer ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy az említett három alaptípus közül a magyar módszer melyikbe sorolható? A számítások első szakaszánál egyértelműen lehet erre felelni, hiszen a számítások munkatételeken, komponenseken alapulnak. A járulékos ártényezőkkel kapcsolatos számításoknál azonban más a helyzet. E tényezők nem tekinthetők ráfordítási tényezőknek, hiszen nem ténylegesen felmerült költségekről, hanem a számlában felszámított árkalkulációs összegekről van szó. A számítások tehát nem input típusúak. Még kevésbé sorolhatjuk az output típusúak közé, hi-

⁸ Arkockázati fedezetet, havi 1 ezreléket akkor számíthat fel a kivitelező vállalat, ha lemond a szerződéskötés után bekövetkező anyagárváltozások áthárításáról. Ellenkező esetben árkockázati fedezetet nem számíthat fel.

⁹ A „bruttó haszon” elnevezés némileg félrevezető. Ez ugyanis a nyereségen kívül többek között a vállalati általános költségekre, valamint az eszközkötési járulékra is fedezetet biztosít.

szen ezen összegek mögött nincsen kézzelfogható, elhatárolható termék vagy munka. Véleményünk szerint itt is komponensekről van szó, ha nem is az építmény komponenseiről, hanem az építmény árának komponenseiről, összetevőiről. Árindexszámítási módszerünk tehát joggal sorolható ebbe a típusba.¹⁰

4. Indexszámítás más kivitelező szektorokban

Az ismertetett árindexszámítási módszer – mely mint említettük a volumenindex meghatározásának is alapját képezte – csak az építőipari kivitelező szervezeteknél (állami építőipari vállalatok, építőipari szövetkezetek, építőipari közös vállalkozások) alkalmazható. E szervezetek végzik az országban folyó építési–szerelési munkák kétharmadát. A fennmaradó építési–szerelési munkáknak mintegy kétharmadát a nem építőipari szervezetek által végzett építőipari munkák és kb. egyharmadát a magánépítkezések teszik ki.

A nem építőipari szervezeteknél a számítás alapképlete azonos az építőipari ágazatban használttal: az értékindex osztva az árindexszel egyenlő a volumenindexszel. Az árindex azonban itt nem a közgazdasági értelemben vett „árindexet” jelenti, hiszen a nem építőiparba sorolt szervezetek építőipari tevékenységüknek jelentékeny részét saját maguk részére végzik, így a megrendelő és a kivitelező azonos, tehát „eladási árról” sem lehet beszélni. Annál is inkább, mert egyes ilyen szervezeteknél az elvégzett építőipari munkák számbavétele önköltségen történik. Az ilyen, ún. saját rezsiből építkező szervezetek esetében az árindex megállapításánál elsősorban a ráfordítási elemek árában, az építési önköltségben bekövetkezett változásokat kísérjük figyelemmel, tehát itt input típusú az árindex, Más nem építőipari szervezeteknél azonban, melyek idegen megrendelők részére is végeznek munkát, illetve amelyek építőipari tevékenységük eredményét bizonyos haszonkulcs figyelembevételével aktiválják, általában a kivitelező szervezeteknél kialakult ár-változásokat vesszük figyelembe.

Különleges a helyzet a magánépítkezésekre vonatkozó index számításánál. Itt gyakorlatilag az árindex és a volumenindex kiszámítása egymástól függetlenül történik. Az árindex megállapításánál az anyagárakban és a munkabérekben bekövetkezett változásokból indulunk ki (a munkabérek esetében feltételezzük – mivel megbízható adatforrásunk nincsen –, hogy a magánszektorban legalább úgy változnak a munkabérek, mint a szocialista szektorban), tehát kifejezetten input típusú indexről beszélhetünk. A volumenindex megállapításánál a magánkivitelezésben létrehozott lakások száma képezi a számítások alapját. Ehhez hozzászámítjuk még – részben becslés alapján – a magánkivitelezésben megvalósított egyéb épületek, valamint a magánkiszármazások által végzett fenntartási munkák értékét. Ezt a módszert nyugodtan tekinthetjük output típusú indexszámításnak. (Emellett – kontrollszámításként – egy input típusú volumenindexet is számítunk, amikor is a kiskereskedelem útján forgalomba hozott anyagok értéke képezi a kiindulási alapot.)

5. Az ár- és voluméntényezők elhatárolásával kapcsolatos problémák

Bevezetőnkben részletesen szoltunk néhány olyan tényezőről, amelyeknél gondot okoz annak eldöntése, hogy az értékben bekövetkező változás árváltozás vagy volumenváltozás következménye volt-e. Ott szó volt a természeti körülmények kü-

¹⁰ Az árindexszámítások eredményét a Központi Statisztikai Hivatal évről évre közzéteszi az évkönyvekben, zsebkönyvekben. Emellett a Statisztikai Időszaki Közlemények sorozatban már három alkalommal jelent meg – a részletes számítási anyagot is tartalmazó – építőipari árkiadvány. A legutóbbi – Az építőipari árak alakulása, 1973 című – kiadvány 1974 végén jelent meg.

lönbözőségéből, valamint a szállítási költségek változásából adódó elhatárolási problémákról is.

Az említett első tényezővel kapcsolatban le kell szögezni, hogy a hazai gyakorlatban is volumenváltozásnak tekintjük a természeti körülmények közötti különbségből adódó költségeltéréseket. A szállítási költségek kezelése bonyolultabb. A tapasztalatok szerint nálunk a szállítási költség növekedése inkább árnövelő tényezőkből ered. Például az utóbbi években a szállítások a vasútról a közutakra helyeződnek át, ami növeli a költségeket. Az építmény szempontjából viszont mindegy, hogy közúton vagy vasúton szállítják oda az anyagokat. Az időszakos és a nem megfelelő választék miatti anyagihiányok, anyagbeszerzési nehézségek sok esetben arra készítetik a kivitelezőt, hogy messzebből hozassa az anyagot. A szállítási költség-többlet ez esetben sem tekinthető volumennövelő tényezőnek, hiszen elsősorban nem az építmény helyének kijelölése miatt következett be a szállítási költség növekedése. Ezt a tapasztalatot vesszük figyelembe az árindexszámítási gyakorlat kialakításánál is, mert a munkatételek egységárai – melyek mint említettük az egyedi árindexek számítási alapját képezik – mugukban foglalják a szállítási költségeket is, amelyek ennél fogva árváltozást okozó tényezőkként jelentkeznek.

Röviden említést kell tennünk más – az „ár” vagy a „volumen” kérdéssel kapcsolatos – tényezőkről is. A statisztikai adatok tanúsága szerint az utóbbi években egy-egy építményfajta egy terjedelemegységére jutó építési költsége (például az egy lakásra, egy tanteremre, egy kórházi ágyra, egy léghőméternyi vagy egy négyzetméternyi irodaépületre stb. jutó építési költség) lényegesen gyorsabban nőtt, mint az építőipari munkák árszínvonala. Így például a lakásépítési munkák árszínvonala, e munkák építési árindexe 1968 és 1973 között 18,6 százalékkal, az egy felépített lakásra jutó építési költség (ár) pedig kb. 50 százalékkal emelkedett.

A különbséget építményfajtatól függően más és más tényezők idézhetik elő. A lakásépítés esetében egyértelműen volumennövelő tényező az átlagos lakásnagyság növekedése, a felszereltség emelkedése, a fűtés korszerűsödése stb. Egy másik csoportba sorolhatók az olyan költségemelkedések, melyek a lakóházak szintszámának emelkedéséből fakadnak (nagyobb alapozási költség, felvonóköltség stb.). Ezeket még mindig joggal lehet volumennövekedésnek tekinteni, bár a fogyasztói szemlélet ezt már kérdésessé teheti. A költségnövekedések harmadik csoportjába a kivitelezési technológia, a felhasznált szerkezetek változásából eredő költségváltozás sorolható. A lakóházak esetében például a házgyári, a téglá, a vasbetonváz, a blokkos falszerkezetű lakások építési költsége különböző. Az árindexszámítási gyakorlat szerint különböző termékekről van szó, tehát, ha a viszonylag legolcsóbb blokkos falszerkezetű lakóház helyett házgyári lakásokat építenek, nem lehet árváltozásról beszélni. A fogyasztó, a lakó viszont ebben az esetben sem így vélekedik. Végül még egy negyedik csoportról is említést kell tennünk. A lakásépítkezéseknél kevésbé, például az irodaház-építésnél gyakrabban és más építményeknél is előfordul, hogy építészeti, városképi, esztétikai stb. okokból költséges szerkezeteket (különleges burkolás, üvegezés, drága épületgépészeti berendezések stb.) építenek be. Nagyon nehéz eldönteni, hogy az ezzel kapcsolatos költségek mikor tekinthetők felesleges költségtöbbletnek, tehát pazarlásnak, és mikor indokoltnak, azaz mikor kell árnövelő és mikor volumennövelő tényezőkként figyelembe venni.

E problémák külön tanulmányt is megérdemelnek, ezért mélyebben nem kívánjuk a kérdést taglalni. Csupán utalni szeretnénk volna arra, hogy az építőipari indexszámítások jelenlegi módszertana, gyakorlata korántsem tekinthető véglegesnek, és összefüggései más indexrendszerekkel – például a beruházási költségindexekkel – még további elméleti kutatómunkát igényelnek.

РЕЗЮМЕ

В первой части своей статьи авторы рассматривают общие практические проблемы исчисления индексов строительства. Исходным вопросом индексных расчетов является роль, которую сыграли изменения цен в динамике стоимости продукции стоимостного индекса, а также, что можно считать фактическим изменением объема. Расчетные трудности в строительстве вызываются в первую очередь отсутствием сопоставимых продуктов, далее, воздействием природных условий (сюда относится погода и влияние почвенных условий), а также расстояниями перевозок и проблемами, возникающими в результате различий в транспортных издержках. Наряду со сравнением с расчетами индексов в других отраслях авторы излагают также и практику отдельных стран.

Во второй части статьи производится обзор возможных методов исчисления индексов строительства, которые можно разбить на три группы. В число образующих первую группу методов т. н. выпускного типа относятся те способы, в случае которых индексный расчет исходит из конечных результатов производства. Во вторую группу входят индексы, образуемые на основе затрат. Здесь исчисление индексов осуществляется на основании факторов затрат, то есть издержек на материалы, заработную плату и прочее. В третью группу можно зачислить расчеты на основе компонентов, в ходе которых определение индекса производится исходя из элементов строительной деятельности (конструкционных блоков, видов труда), на основе движения их количеств и цен. Этот метод представляет собой переход между двумя первыми методами. В принципе в случае применения каждого из методов может возникнуть положение, когда производят непосредственное определение индекса объема, или же когда сначала определяют индекс цен, а затем, с его помощью также индекс объема, что подтверждается примерами, взятыми из международной практики.

Третья часть содержит изложение венгерского опыта. Поскольку в Венгрии индекс объема устанавливают путем использования индекса цен, проблемы исчисления индексов сводятся по существу к проблемам исчисления индексов цен. После обзора применявшихся до 1968 года индексных расчетов, авторы подробно излагают введенный в 1968 году метод регулярного статистического наблюдения цен и связанные с ним проблемы. В рамках выборочного наблюдения из года в год производится обработка данных относительно 1500 сооружений и строительных работ. Работу затрудняют особенности строительства, возникающие на почве существующего порядка расчета цен, которые совместно воздвигают непреодолимые преграды на пути исчисления слишком подробных (например территориальных) индексов цен. Получаемые индексы можно отнести, пожалуй, к числу индексов, рассчитанных с помощью компонентов.

В заключение авторы указывают еще на те проблемы, которые возникают на почве расхождения между движением индексов цен и движением строительных издержек в расчете на натуральную единицу измерения, что нуждается в дальнейшем изучении.

SUMMARY

In the first part of the study the authors deal with general practical problems of index computation in construction. The starting point of index computation is that in the change of the production value (in the index of value) what part was taken by the price changes and what can be taken for the actual change of volume. In construction the problems of computation arise primarily from the lack of comparable products, moreover, from the effect of natural conditions (here belongs the influence of weather and soil conditions), transport distance and differences of transport costs. In addition to comparing with index computation in other branches the authors discuss also the practice of individual countries.

The second part of the study outlines the possible methods of index computation in construction dividing them into three groups. To the first group — these are the so-called output type methods — belong those processes in which index computation starts from the final results of production. Indices of the so-called input type belong to the second group. In case of these the index is computed on the basis of input factors, that is of material, wage and other costs. In the third group can be put the computations based on components, where index determination is carried out by the part units of construction work (building structures, work types) or by their volumes, prices. This method occupies practically an intermediate position between the two previous ones. It may occur, theoretically, in case of all of the meth-

ods that the volume index is determined directly, or first the price index is determined and the volume index is computed by means of this, what is demonstrated by examples of the international practice.

The third part shows the Hungarian practice. Since the volume index is determined in Hungary with the use of the price index, the problems of index computation are, in fact, the problems of the computation of price indices. Having surveyed the methods of index computation used up to 1968 the authors discuss in detail the method of the current survey of price statistics introduced in 1968 as well as the problems arising in connection with this. In scope of this sample survey the data of some 1,500 buildings, construction works are processed year by year. The work is hampered by characteristics of construction, proceeding from the price calculation system being in force which prevent, among others, computing more detailed price indices (for example regional ones). The computed indices can be taken most for indices determined by means of components.

In conclusion the authors refer to the problems arising from the deviation between price indices and construction costs per natural unit which require further investigation.

A TÁRSADALMI SZOLGÁLTATÁSOK FOGALMA ÉS TARTALMI KÖRE

DR. JOBB SÁNDOR

A századforduló után a társadalmi–gazdasági fejlődés, ezen belül különösen a társadalmi munkamegosztás bővülése, az urbanizálódás, az állami funkciók és így az állami igazgatás kiterjedése, a kulturális, technikai és egyéb „forradalmak” a szolgáltatások gyors ütemű növekedését eredményezték, és rendkívül sokrétű alkalmazást hoztak létre. Napjainkban a szolgáltatási ágazat úgyszólván valamennyi országban dinamikusan fejlődik. A gazdaságilag fejlett országokban a szolgáltatási ágazatban – beleértve a kereskedelmet is – dolgozók aránya meghaladja az 50 százalékot. 1969-ben például az Egyesült Államokban a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya elérte a 64, Kanadában a 60, Svédországban és Hollandiában az 51 százalékot, Belgiumban és az Egyesült Királyságban pedig 50 százalékot tett ki (1).

A szolgáltatásoknak a népgazdaságban betöltött szerepe és számos egyéb tényező, a fogyasztással, illetve az ezen keresztül gyűrűző hatások fontossága ellenére a közgazdászok e kérdés elemzésével behatóbban csak századunk derekán kezdtek foglalkozni. Így a közgazdaságtanban a szolgáltatások kategóriája kevésbé kidolgozott, amit jól jellemez, hogy a szolgáltatások fogalmi meghatározására ez ideig nem született a közgazdászok körében általánosan elfogadott és használt definíció, az e téma körül zajló viták napjainkban még nem zárultak le.

A klasszikus közgazdaságtan képviselői a szolgáltatást improduktív tevékenységnek tekintették, és így e területtel nem kellően foglalkoztak. Marx műveiben sem található meg a szolgáltatások általános érvényű fogalmi meghatározása. Kiindulási alapot jelentett azonban az e kérdéssel foglalkozó közgazdászok fogalomalkotásaihoz Marxnak „A tőke metamorfózisai és körforgásuk” elemzése során a szolgáltatásokra vonatkozó utalása (2). Marx idézi A. Csuprovot: „Termelés és fogyasztás tehát úgy jelenik meg mint két, térben és időben elkülönülő művelet. A szállítóiparban, amely nem hoz létre új termékeket, hanem csak embereket és dolgokat továbbít, e két művelet egybeesik; a szolgáltatásokat abban a pillanatban el kell fogyasztani, amelyben termelik”, ezen megállapítással egyetért, majd kifejti: „A hasznos hatást csak a termelési folyamat közben lehet elfogyasztani, ez a hatás nem a szóban forgó folyamattól különböző használati dolog, amely csak megtermelése után működik mint kereskedelmi cikk és forog áruként.” ((2) 52–53. old.)

A marxi tétel, amely valamennyi szolgáltatásfajtára kiterjeszthető, azt a minden szolgáltatásra jellemző lényeges elemet ragadja meg, hogy a *szolgáltatás tevékenység*, és „termelése”, valamint felhasználása nem különül el. A szolgáltatás ezért szolgáltatás. Más oldalról való megközelítése – például az aszerinti megkülön-

böztetés, hogy termelő vagy nem termelő, illetve értékalkotó vagy nem értékalkotó tevékenységről van-e szó – nem vezethet kielégítő eredményre. Háy László „A szolgáltatásokról” című cikkében megjegyzi: „Minden olyan kísérlet, amely a szolgáltatást a produktív és nem produktív munka alapján, az értéket termelő és értéket nem termelő tevékenység alapján próbálta meghatározni és osztályozni, el nem döntött vitákkal csak még bonyolította a problémát” (3). A kérdéskomplexum pedig nagyon is összetett, amit jól jellemez a közgazdasági irodalomban fellelhető fogalmi meghatározások sokfélesége és a kiindulási alapvetés eltérő volta.

A polgári közgazdaságtanra általában jellemző, hogy művelői fejlett gazdaság, kialakult gazdasági struktúra talaján vizsgálták a kérdést, és így elsősorban empirikus megfigyelések alapján alakították ki fogalmaikat. Nem véletlen tehát, hogy a polgári közgazdaságtan a gazdaságot alapvetően három szektorra osztja, és a harmadik – a terciér – szektort tekinti részben vagy egészben szolgáltatásnak.

A szocialista közgazdászok más történelmi helyzetben kezdtek foglalkozni a szolgáltatások problematikájával. A szocialista fejlődés útjára lépett országokban a társadalmi forradalommal egyidőben zajló gazdasági átalakulás kezdetén a szolgáltatás szerepe még elhomályosult az ipar és a mezőgazdaság elsődlegessége mellett. Amikor a szolgáltatások jelentősége nőni kezdett a gazdasági életben, elkezdődhetett – a kialakuló, változó szolgáltatási tevékenység mozgási folyamatával egyidejűleg – elméleti és gyakorlati elemzésük.

Hazánkban az utóbbi tíz évben több tanulmány látott napvilágot e témakörből, jelentékenyen előrelendítve a szolgáltatások elméletét, ezen belül is a fogalmi kérdések tisztázását (6), (7), (8).

A szolgáltatás két alapvető sajátosságára – ti. hogy tárgyi formát nem öltő tevékenységről van szó, amelynek felhasználása nem különül el az „előállító” folyamattól – épül Burger Kálmánné és Pálos István meghatározása, illetve a politikai gazdaságtani definíció is (9). Ez utóbbi fogalmazása azonban árnyaltabb, és több olyan elemet is tartalmaz, amely elősegíti a szolgáltatás fogalmának pontosabb értelmezését. Eszerint: „Szolgáltatások az emberi tevékenység azon fajtái, amelyeknek eredménye nem ölt önálló dologi, tárgyi formát. E tevékenységek vagy a már megtermelt dolgok hasznosságának megőrzését, helyreállítását, illetve térbeli helyváltoztatását szolgálják, vagy önálló dologi formát nem öltve mint tevékenységek azonnal a fogyasztásban realizálódnak.”

A számba jövő tevékenységek jelentékeny része egyértelműen a szolgáltatások körébe sorolható. Nem vitatható például, hogy az orvos gyógyító tevékenysége, az ügyvéd munkája szolgáltatás. Bizonyos szolgáltatói tevékenységek azonban – mint a javítás, karbantartás – burkolt formában jelentkeznek. Felületesen szemlélve, a javító szolgáltatások eredményeképpen a tevékenység tárgyi testet öltő munka hatását kelti. El kell határolni azonban a terméket és a szolgáltatást. A szabó például, aki az elszakadt ruhát megjavítja, konkrét tárgyon végzi ugyan tevékenységét, de ezáltal nem állít elő új terméket. Tevékenysége a javítás elvégeztével befejeződött, és a szolgáltatás mint tevékenység el is használódott. Hasonló problémát vet fel olyan szervezeti egységek tevékenységének megítélése is, amelyeknél a termelőmunka és a termék elosztása, a fogyasztóhoz történő eljuttatása nem válik külön, mindkét tevékenységet egyazon szervezet végzi. Nagyrészt ilyen jellegű vállalatok a víz-, gáz- villamosenergia-termelő vállalatok, amelyeknél a termelő és az elosztó funkció együtt jelentkezik. A határt ez esetben úgy lehet meghúzni, hogy a víz, a gáz és a villamos energia termék, amelynek előállítása termelés, az a tevékenység azonban, amely arra irányul, hogy e különleges terméket – miként a kereskedelem – a fogyasztóhoz eljuttassa és eladja, egyértelműen szolgáltatás.

A TÁRSADALMI SZOLGÁLTATÁSOK FOGALMA

A szakirodalomban meglehetősen kevés olyan tanulmány lelhető, amely a társadalmi szolgáltatások meghatározásával, rendszerezésével, vizsgálatával foglalkozik. A hazai irodalomban mindössze három mű említhető. *Barta Barnabás* cikke (10) és a Központi Statisztikai Hivatal kiadványa (11) kifejezetten a társadalmi szolgáltatásokat vizsgálja, *dr. Pálos István* tanulmánya (8) a szolgáltatások, illetve ezen belül a gazdasági és a társadalmi szolgáltatások fogalmi meghatározása mellett azok tartalmi köréről ad áttekintést.

Barta Barnabás meghatározása és a Központi Statisztikai Hivatal kiadványában található definíció tartalmilag egyező, bár *Barta Barnabás* kifejti, hogy az általa ismertett fogalom nem tekinthető általános érvényűnek, hanem az állampolgárok életkörülményeinek elemzéséhez ad hoc alkalmazott speciális érvényességű fogalom, amely szerint: „... . társadalmi szolgáltatásoknak egyrészt azokat a gazdasági tevékenységekhez nem kapcsolódó szolgáltatásokat tekintjük, amelyekre jellemző, hogy általában nem árujellegű szolgáltatások (például egészségügyi, szociális, oktatási, tudományos, népművelési, államigazgatási stb. szolgáltatások), másrészt tágabb értelemben azokat a szolgáltatásokat is, amelyek bár elsődlegesen – előállításukban – sokszor gazdasági tevékenységhez, termeléshez kötődnek, elosztásuk azonban általában településhez kötött szolgáltatás, teljesítésének módja és lehetősége társadalmi gondoskodást igényel. Ilyen jellegűek a lakás- és kommunális szolgáltatások.” (10) 999–1000. old.)

Dr. Pálos fogalmi meghatározása egyes elemeket tekintve bővebb a fentiekben idézett fogalomnál – például kiemeli, hogy a társadalmi szolgáltatások nagy részénél a magasfokú szellemi tevékenység a jellemző –, ugyanakkor definíciója rögzíti: a társadalmi szolgáltatások körébe a gazdasági folyamatokhoz nem kapcsolódó szolgáltatások tartoznak. Fogalmi meghatározása alapján a gazdasági célok elérése érdekében tevékenykedő szervezetek által nyújtott szolgáltatások (mint például a temetkezés, a takarítás, az energiaellátás) nem tekinthetők társadalmi szolgáltatásoknak, jóllehet idézett művében (8) más helyütt utal arra, hogy a lakásszolgáltatást praktikussági okokból a társadalmi szolgáltatások közé soroljuk, és a kommunális ellátás is – bár sokan nem is tekintik szolgáltatásnak – jellege szerint inkább társadalmi, mint gazdasági szolgáltatás.

A szakirodalom fogalmi meghatározásait ismerve, e problémakör vizsgálatakor joggal merül fel a kérdés, milyen ismérvek jellemzik a társadalmi szolgáltatást, mi lehet vagy melyek lehetnek a motiváló jegyek, amelyek döntően meghatározzák, illetve hűen kifejezik a „társadalmi szolgáltatások” megnevezés tartalmát. Azt, hogy mit tekintünk szolgáltatásnak, az előzőkben már kifejtettük. Marad: mit értsünk „társadalmi” kifejezés alatt?

A kérdés megközelítését a felhasználás, illetve a felhasználók, ezen belül a szolgáltatások „megvételének” lehetősége és jellege oldaláról kíséreljük meg.

A szolgáltatásokat igénybe vevők egyik nagy csoportja a lakosság. E kategória nem homogén a felhasznált szolgáltatások jellegét illetően. Kétségtelen, hogy a szocializmusban cél a lakosság mindennemű, így személyes szükségleteinek magasfokú kielégítése, ami végső fokon állami irányítást követel meg, de mégsem tekinthető valamennyi személyes szolgáltatás társadalmi szolgáltatásnak. A határvonal meghúzásához közelebb jutunk, ha a szociálpolitika szemszögéből is megvizsgáljuk a kérdést. Ehhez, kiragadva a szociálpolitika definíciói közül egyet, *Lengyel László* idézem (12): „Szociálpolitikán – a szocializmus viszonyai között – a társadalom valamennyi tagja személyiségének, munkaerejének (munkaképességének) és anyagi

biztonságának a védelmére, kiteljesedésére és biztosítására irányuló törvényhozási és közigazgatási, valamint döntően közpénzből fedezett gazdasági intézkedések összességét értjük." E meghatározásból is kiviláglik a szociálpolitikai feladatok és funkciók rendkívül heterogén volta, amelynek ellátása, illetve megoldása magas színvonalú társadalmi gondoskodást igényel. A társadalmi gondoskodás (kivéve a csupán szellemi igényűeket) kétféle módon – az állami költségvetésre közvetve vagy közvetlenül, de mindenképpen számottevő terheket róva – nyilvánul meg. Az egyik, a pénzben adott társadalmi juttatások, a másik a természetben nyújtott társadalmi juttatások rendszere. Mindkettőre jellemző, hogy fedezetük közel teljes egészében közpénz. A társadalmi alap tehát adott, de a pénzbeli társadalmi juttatások, mivel nem merítik ki a szolgáltatás fogalmát – a pénzbeli juttatás nem tevékenység, és így a felhasználás nem is realizálódhat azonnal a nyújtásban –, nem sorolhatók a szolgáltatások körébe. Ilyen alapon nem tekinthetők társadalmi szolgáltatásnak az ún. társadalombiztosítási juttatások (nyugdíj, családi pótlék, gyermekgondozási segély, terhességi-gyermekágyi segély, táppénz, temetési segély stb.) az ösztöndíjak, a tanácsok szociálpolitikai tevékenysége keretében nyújtott különböző segélyek stb.

A pénzben adott juttatások mellett volumenében sokkal jelentékenyebb a természetbeni juttatások formájában megvalósuló társadalmi gondoskodás. Ezeket – mint-hogy közpénzből valósulnak meg – a lakosság vagy teljesen ingyenesen, vagy csekély térítési díj ellenében veheti igénybe. A társadalmi jelleg ebben a viszonylatban tehát egyértelmű, és amennyiben a szociálpolitikai feladatok, illetve intézkedések keretében nyújtott természetbeni juttatás nem termék, hanem szolgáltatás, abban az esetben társadalmi szolgáltatásnak tekintjük. E szolgáltatásokra jellemző továbbá, hogy az állam kivonja azokat a piaci mechanizmus hatása alól, kibocsátásuk nagyrészt költségvetési és társadalmi szervek működése révén történik. A közgazdasági terminológia e szolgáltatásokra a „nem árujellegű szolgáltatások” megnevezést használja. Az árujellegű szolgáltatásokra viszont az a jellemző, hogy piaci kapcsolatok révén jutnak a fogyasztóhoz, áruk minden igénybe vevő számára egyforma, továbbá, hogy a szolgáltatások ára fedezi vagy megközelíti a felmerülő ráfordításokat.

A nem árujellegű szolgáltatásokat közpénzből valósítják meg – a forrás lehet közvetlenül az állami költségvetés vagy a gazdasági egységek ilyen célok megvalósítására tartalékoltt pénzeszköze –, és így „áron alul” kerülnek értékesítésre.

Felmerül a kérdés – tekintve, hogy az állam, éppen szociálpolitikai megfontolások alapján, a különböző szolgáltatások igénybevételéért fizetendő díjakat az önköltséghez viszonyítva más-más nagyságrendben állapítja meg, sőt egyes esetekben az ár függ az igénybe vevő szociális helyzetétől is –, hol húzható meg az a határ, ameddig még társadalmi szolgáltatásnak tekinthető a természetbeni társadalmi juttatás formájában nyújtott szolgáltatás. Egyértelmű a teljesen ingyenesen igénybe vehető szolgáltatások köre, továbbá az önköltség csekély hányadát fedező térítési díj ellenében nyújtott szolgáltatások csoportja. Véleményem szerint a felső határ maga az önköltség. Ameddig a térítési díj nem fedezi a tevékenység nyújtásának költségeit, addig a különbséget társadalmi hozzájárulást igényel, amennyiben viszont a szolgáltatás ára nyereséget is tartalmaz, a szolgáltatás már nem tartozik a társadalmi szolgáltatások körébe.

A lakossági igényeket kielégítő szolgáltatások mellett témánk szempontjából vizsgálendő a társadalom közös szükségleteit kielégítő szolgáltatások csoportja. E szolgáltatások lehetnek árujellegű és nem árujellegű szolgáltatások. Az árujellegű szolgáltatások is kielégíthetnek közösségi igényeket, de csak annyiban, amennyi-

ben a kollektív igények kielégítését szolgáló szervezetek működéséhez szükségesek. Ugyanaz a szolgáltatás – például az árujellegű gépkocsijavítás – nem tekinthető társadalmi szolgáltatásnak is (mert társadalmi szükségleteket kielégítő minisztérium vette igénybe) és gazdaságinak is (mert a lakosság vette igénybe). A differenciálás alapját a szolgáltatás nyújtásával bizonyos szükséglet kielégítése mellett elérendő eredmény (nyereség) teremtheti meg. Maradva az előző példánál, itt a szolgáltatást nyújtó célja gazdasági eredmény (nyereség) elérése – vagyis a szolgáltatás árujellegű –, és emiatt nem tekinthető társadalmi szolgáltatásnak.

Az eddigiekben tárgyalt tényezők szerint társadalmi szolgáltatás a nem árujellegű, közösségi szükségleteket kielégítő, továbbá a nem árujellegű, személyes felhasználásra kerülő szolgáltatás. Mindkettőre jellemző, hogy közel teljes egészében társadalmi pénzalapokat terhel.

Meghatároztuk-e teljesen ezzel a társadalmi szolgáltatások területét? Megközelítően igen, de nem teljes mértékben. A hiányzó rész, felszínesen nézve, ellentmondásos. A kommunális ellátás területéről, illetve azok egy részéről van szó. A közös vonás, amit e helyütt is kell keresnünk, a társadalmi, a közösségi érdeket, illetve a társadalmi gondoskodást kifejező tevékenység. A társadalmi gondoskodás – olyan értelemben mint központi, állami vagy társadalmi intézkedési szükségszerűség – tág fogalom, amely szerint például a kereskedelmi ellátás is a társadalmi szolgáltatások körébe tartoznék. Szűkíteni kell tehát a területet azokkal az ismérvekkel, amelyeket már az előzőkben használtunk. A kommunális jellegű szolgáltatások egy része (lakásellátás, köztisztasági szolgáltatás stb.) a nem anyagi termelés szférájába tartozik. Emellett e szolgáltatások mindenképpen társadalmi, szűkebben véve – lévén településhez rendelve, egy-egy település lakossága részben személyes, részben kollektív szükségleteinek kielégítésére hivatottak – város- és községgazdálkodási gondoskodást (irányítást, tervezést, a szolgáltatás nyújtásához szükséges infrastruktúrális beruházások számottevően közpénzből történő fedezését és szervezettséget) igényelnek.

Az anyagi termelés körébe tartozó termék igénybevételén (víz, gáz, villamos energia) keresztül megvalósuló kommunális szolgáltatások esetében az elosztás (és ez a szolgáltatás) szintén társadalmi gondoskodást és beruházást igényel. Így ezek társadalmi szolgáltatások.

Az ismertetett jellemvonások alapján a társadalmi szolgáltatások általános fogalmát a következőkben fogalmazhatjuk meg. Társadalmi szolgáltatásnak a szolgáltatásoknak azt a csoportját tekintjük, amelyre jellemző, hogy a társadalom tagjainak személyes igényeit, a társadalom közösségi igényeit kielégítő, nem árujellegű szolgáltatásokból áll. Ide tartoznak azok a szolgáltatások is, amelyek ugyan árujellegűek, igénybevételük lehetősége azonban társadalmi közvetítést, a településhez kötődők esetében város- és községgazdálkodási gondoskodást (tervezést, tervezést, anyagi ráfordítást) tesz szükségessé.

A TÁRSADALMI SZOLGÁLTATÁSOK TARTALMI KÖRE

A társadalmi szolgáltatások fogalma a szolgáltatások roppant heterogén halmazában is a legtöbb esetben egyértelműen alkalmazható, illetve a szolgáltatások megkülönböztetésekor nem hagy kétséget. A társadalmi–gazdasági élet sokrétűsége, több esetben a termelés és elosztás egybefonódása, szociálpolitikai megfontolások, a szolgáltatást nyújtó szervezetek és a felhasználók között jellegében különböző formát ölthető szolgáltatások nem egyértelmű megítélhetősége miatt azonban határesetek is előfordulnak, a szolgáltatások megjelenése valamilyen szerkezet-

ben vagy jellegében az általánostól eltér. A társadalmi-szolgáltatásokat általában (mondhatni túlnyomó részben) költségvetési vagy társadalmi, vagyis gazdasági haszonra nem törő szervek bocsátják ki, de ilyen szolgáltatások nyújtása – mint például óvodai és bölcsődei ellátás, üdültetés – vállalatok, tehát nyereséget elérni kívánó gazdasági egységek részéről is tapasztalható. Ezek a szolgáltatások – a kibocsátó szervtől függetlenül – nem árujellegűek.

A társadalmi szolgáltatások fogalma mint bármely közgazdasági jelenség lényegét megragadó meghatározás a gyakorlati életben úgy használható, ha megtöltjük tartalommal, ha pontosan meghatározzuk azokat a szolgáltatásokat, amelyeknek megjelölésére hivatott.

A társadalmi szolgáltatások tartalmi köre hét csoportra bontható:

1. kommunális jellegű szolgáltatások,
2. egészségügyi szolgáltatások,
3. szociális szolgáltatások,
4. kulturális szolgáltatások,
5. tudományos szolgáltatások,
6. közigazgatási és védelmi szolgáltatások,
7. egyéb társadalmi szolgáltatások.

1. Kommunális jellegű szolgáltatások

A szolgáltatások egyik – a tevékenység jellegét tekintve – legheterogénebb, leginkább vitatható és így leginkább értelmezésre szoruló csoportja a kommunális jellegű szolgáltatások halmaza. A kommunális elnevezéssel összefoglalt szolgáltatások nyújtása megoszlik az anyagi ágazatokba, valamint a nem anyagi ágazatokba tartozó szervezetek között, melyek viszont nagyrészt gazdasági eredményre (nyereség elérésére) törő gazdasági egységek. A nyereségre való törekvés, amelyhez semmilyen társadalmi jellegű tényező ellenhatása nem járul, eleve kizárja, hogy ezeket a szolgáltatásokat a társadalmi szolgáltatások körébe sorolhassuk. Ilyenek az árujellegű vásárolt szolgáltatások közül a takarítási, a tisztítási, a féregirtási tevékenység, az ingatlanközvetítés, a kéményseprés, a díjbeszedés, a temetkezés és a temetőfenntartás, a fürdőellátás. A gyógyfürdő-szolgáltatással kapcsolatban viszont azokat, amelyeket a lakosság ingyenesen, gyógyulása érdekében vesz igénybe – az egészségügyi szolgáltatáshoz tartozó orvosi, gyógyító munka különös esetének tekintve – a társadalmi szolgáltatások csoportjába soroljuk.

A statisztikai számbavételi gyakorlat miatt a lakásszolgáltatási tevékenységre külön ki kell térni. A lakásszolgáltatást, minthogy az igénybevétel ellenértékét képező lakbérek megállapítása azonos elvek szerint történik, függetlenül az igénybevevők szociális vagy egyéb helyzetétől árujellegűnek tekinti a hivatalos gyakorlat. Közismert azonban, hogy a lakbérek a lakások fenntartásának költségét korántsem fedezik, ezért az a véleményem, hogy e szolgáltatást, jóllehet a statisztikai értelmezés árujellegűnek tekinti, a társadalmi szolgáltatások közé kell sorolni.

A kommunális szolgáltatások jelentős hányada termeléshez, gazdasági tevékenységhez kötődik, és „fogyasztásuk” termék felhasználásában realizálódik. Ezek: víz, gáz, villamos energia, hőenergia. Maga a víz, a gáz, az energia terméknek minősül, amelyet az anyagi szférába sorolt vállalat állít elő. A felsorolt tényezők ellenére a szóban forgó ellátási területet társadalmi szolgáltatásnak tekintjük, a következők miatt:

- a) nem a termék, hanem annak elosztása a szolgáltatás;
- b) a termék elosztása – mint maga a termék is – különleges: a lakossági felhasználás közel teljes egészében lakásban történik, ahová a termék az erre a célra rendszeresített ve-

zetérendszeren keresztül jut el; a szolgáltatás „eszköze” a vezetérendszer, amelynek létesítése rendkívül költségigényes, fenntartása és továbbfejlesztése – szoros kapcsolatban a város-, illetve községfejlesztési elképzelésekkel – csak társadalmi beavatkozás és gondoskodás útján lehetséges.

A csatornázási tevékenységet és az ezzel összefüggő egyéb szolgáltatásokat, valamint a közösségi finanszírozást igénylő szolgáltatásokat – például közvilágítás, közutak fenntartása, zöldterületi ellátás, vízvédelem – szintén társadalmi szolgáltatásoknak tekintem, minthogy azok nagyrészt közösségi igényeket elégítenek ki, és nem árujellegűek.

A hovatartozást illetően vitatható része a kommunális szolgáltatásoknak a helyi közlekedés. A különböző szervezeti formákat öltő helyi közlekedés általában veszteséges vállalkozás, bár nyereséget elérni kívánó vállalatok bonyolítják. A vállalati forma mellett ugyanakkor – kivéve a taxiszolgáltatást – ez a terület sem nélkülözi a társadalmi gondoskodást (például a budapesti metro). Az állami beavatkozás a helyi közlekedésben a szolgáltatás árának kialakításában is megnyilvánul. A felsorolt érvek alapján a helyi közlekedést – kivéve a taxiszolgáltatást, amely nyereséges, továbbá nem elégíti ki tulajdonképpeni társadalmi szükségleteket – a társadalmi szolgáltatások körébe sorolhatónak tartom.

A társadalmi szolgáltatások kommunális jellegű ellátást magába foglaló csoportjának részletes felsorolását a függelék tartalmazza. (E helyen jegyezzük meg, hogy a következőkben bemutatott szolgáltatáscsoportok részletes kifejtése, szolgáltatásfajtánkénti bemutatása a függelékben található.)

2. Egészségügyi szolgáltatások

Hazánkban az egészségügyi ellátást közel teljes egészében államilag szervezett és finanszírozott, költségvetési keretből működő intézmények biztosítják. A magánpraxis aránya az összes egészségügyi szolgáltatásokból elenyésző. A különböző egészségügyi szolgáltatások igénybevétele a társadalombiztosítási rendszer keretében ingyenes, illetve némely esetben csekély mértékű térítési díjat kell fizetni. Az egészségügyi szolgáltatások tehát – amelyeket az 1973. évi állapot szerint a lakosság 99 százaléka nem árujellegű szolgáltatások formájában vehetett igénybe – a társadalmi szolgáltatások körébe tartoznak.

3. Szociális szolgáltatások

Hazánkban az idős korúakról, az önmaguk fenntartására koruk vagy egészségi állapotuk miatt nem képes, főként egyedülálló személyekről, a munkaképtelenekekről a társadalom gondoskodik. A gondoskodás költségvetési szervezetek feladata. A szolgáltatások nyújtása, illetve a nyújtás előfeltételeinek megteremtése – intézmények létesítése, fejlesztése, szervezeti feltételek biztosítása stb. – teljes egészében társadalmi, és nem árujellegű. Így a felnőttvédelmi szolgáltatások társadalmi jellege – véleményem szerint – nem vitatható. E megítélést nem befolyásolja az sem, hogy a szociális otthonokban gondozottak jelentős része vagy saját jövedelme (nyugdíja) alapján vagy hozzátartozói útján gondozási díjat fizet. Ugyanis a fizetett gondozási díjak a tényleges kiadásoknak csak alig több mint egyötödét fedezik.

A szociális szolgáltatásokhoz soroljuk a szervezett üdültetést is. A szervezett üdültetés fogalmába a vállalatok, szövetkezetek, hivatalok, intézmények, a szakszervezetek és az egyéb társadalmi szervek kezelésében levő üdülőkből, hétfélig pihe-nőkben és sáttortáborokban megvalósult üdülési szolgáltatások tartoznak, amelyeket

teljes egészében társadalmi szolgáltatásnak tekintek, azzal a megjegyzéssel, hogy az üdülés vásárolt szolgáltatásnak minősül. A beutaltak által megtérített összeg azonban a kiadásoknak csak alig több mint 20 százalékát fedezi.

4. Kulturális szolgáltatások

A kulturális szolgáltatások megnevezéssel összefoglalt tevékenységek köre mind a szolgáltatások fajtáit, mind a szolgáltatásokat nyújtó szervezetek és intézményeket tekintve igen heterogén. Az oktatási tevékenységen kívül ugyanis ide tartoznak a legkülönbözőbb művészeti és népművelési intézmények, tovább a gyermekek állami gondozása és a nevelőotthonok is. A szolgáltatásokat nyújtó szervezetek között találunk költségvetési szervezeteket, társadalmi szervezeteket, és vállalatokat is (például moziüzemi vállalatokat, könyv- és hírlapkiadó vállalatokat), de valamennyire jellemző, hogy a nem anyagi szférába sorolt szerv. A szolgáltatások egy része árujellegű, nagyobb hányaduk közvetett juttatásként nyújtott szolgáltatás, amely a szocialista kultúrpolitika célkitűzéseit szolgálja, és mint ilyen, nagyfokú társadalmi gondoskodást élvez.

A kulturális szolgáltatások két nagy csoportja különböztethető meg: oktatási, képzési és népművelési, művészeti szolgáltatások.

Az oktatási, képzési szolgáltatások csoportja a jelenlegi oktatási rendszerünk ismérvei alapján a társadalmi szolgáltatásokhoz sorolandó.

Megfontolásra készítetnek azok, a rendszeres oktatási formákon kívül eső képzési szolgáltatások (például a felsőfokú végzettségűek továbbképzése, a társadalmi szervezetek nyelvtanfolyamai, a különböző vizsgáztatások stb.), amelyek vásárolt szolgáltatásoknak tekinthetők. Általában jellemző azonban, hogy az igénybevételekért szedett bevétel nem fedezi a felmerülő kiadásokat, és így mint nem árujellegű szolgáltatások társadalmi jellegűnek minősülnek. A társadalmi jellegét erősíti az is, hogy a szervek, amelyek révén ezek a szolgáltatások igénybe vehetők, költségvetési szervek. Hasonló elbírálás alá esik a többi vásárolt oktatási szolgáltatás.

A népművelési és művészeti szolgáltatásokra jellemző – jóllehet igénybevételek a lakosság személyes jövedelmét is terheli, továbbá egyeseket vállalati formában működő gazdasági egységek nyújtanak, és tárgyi alakot öltve is megjelennek –, hogy társadalmilag irányított kultúrpolitikai szerepet töltenek be. Ez a társadalmi funkció számos esetben perdöntő a társadalmi szolgáltatások megítélése szempontjából. Például a rádió és a televízió előfizetői díjak meghaladják a ráfordítások összegét. Ennek ellenére a nagyfokú társadalmi gondoskodás miatt a rádió és a televízió műsoradása nem gazdasági, hanem társadalmi szolgáltatásnak minősül.

Leginkább vitatott a termékként megjelenő kulturális szolgáltatások (könyv, film, hanglemez stb.) köre, amelyeket általában vállalati formában állítanak elő és forgalmazznak. A kulturális szolgáltatások megítéléséhez az alábbiakat szükséges megjegyezni:

a) a vállalati forma gyakorlati célszerűség, a vállalatok állami költségvetési juttatásban részesülnek;

b) a könyv-, zenemű-, folyóirat- és lapkiadásban, magában a termék (könyv, folyóirat stb.) előállításában és eladásában három ágazat tevékenysége ötvöződik: a kiadói tevékenység (ez kulturális szolgáltatás), az előállítás (ez ipari termelés) és a forgalmazás (ez kereskedelmi tevékenység), amelyek közül társadalmi szolgáltatásnak csak a kiadói tevékenységet tekintjük (lényegében – némi eltéréssel – azonos a helyzet a film- és a hanglemezgyártás, továbbá az egyéb művészeti jellegű alkotások esetében is);

c) a kulturális szolgáltatások egy része közösségi felhasználásra kerül.

A jelenlegi helyzetet vizsgálva – véleményem szerint – nem vitatható a színházi előadások, a filmelőadások, a múzeumok és a könyvtárak tevékenységének társadalmi jellege. A könyvtárak igénybevételéért, a múzeumok és kiállítások megtekintéséért szinte csak eszmei díjat kell fizetni.

5. Tudományos szolgáltatások

A tudományos szolgáltatások csoportjába tartozik a tudományos alap kutatás, az alkalmazott kutatás, a tudományos intézetek mérései, vizsgálatai, továbbá a tudományos továbbképzés és minősítés. Az e csoportba tartozó szolgáltatások elhatárolása első megközelítésre problémamentesnek látszik, maga a tevékenység azt sugallja, hogy tekintsünk minden tudományos kutatást társadalmi szolgáltatásnak, mert teljes egészükben közösségi felhasználásra kerülnek. Mélyebben vizsgálva azonban a szolgáltatói folyamatok, a kibocsátók és a felhasználók körét, valamint a felhasználás irányát, kiderül, hogy a kutatói tevékenység mint szolgáltatás nem sorolható egyöntetűen az egyik vagy a másik csoportba.

Hazánkban tudományos kutatás – ismérvenek a kutatóhelyet tekintve – három területen folyik:

- a) kutatóintézetekben, ahol a főtevékenység a kutatás,
- b) egyetemi és főiskolai tanszékeken,
- c) termelőüzemekben, valamint egyéb intézményekben.

Az utóbbiak esetében a kutatási tevékenység elsősorban saját profiljukba tartozó termelési feladatok megoldására, speciális gyakorlati célok elérésére irányul, a szolgáltatásként történő értékesítés nem jellemző. Az egyetemi és főiskolai tanszékeken folyó kutatás részben összefügg az oktatással, tehát belső felhasználásra kerül, másrészt megbízás alapján történik, és ez esetben megállapítható a szolgáltatás árujellege.

Valamennyi kutatási tevékenység nem tekinthető tehát egyöntetűen társadalmi szolgáltatásnak. Elhatárolásuk a társadalmi szolgáltatások definíciója alapján történhet. Eszerint, kritériumnak tekintve a közösségi felhasználást és a szolgáltatások nem árujellegét, a társadalmi szolgáltatások körébe sorolhatók a Magyar Tudományos Akadémia alap kutatásokat végző intézetei, valamint a költségvetési szervek kutatóintézetei által végzett kutatások. Ki kell zárni viszont a körből azokat a szolgáltatásokat, amelyeket e szervek más szerveknek megbízás alapján végeznek, és nyereséggel értékesítenek.

A tudományos továbbképzést, az aspiránsképzést a társadalmi szolgáltatások körébe tartozónak ítélem.

6. Közigazgatási és védelmi szolgáltatások

A függelékben a közigazgatási és védelmi szolgáltatásokhoz tartozó tevékenységeket eléggé összevontan és inkább az ilyen jellegű szolgáltatást nyújtó intézmények megjelölésével kívántam bemutatni. Ezt részben célszerűségi ok indokolja, mert lehetetlen lenne a közigazgatás rendkívül szerteágazó tevékenységét szolgáltatásfajtánként felsorolni, másrészt a lehetőség diktálta, mert a tevékenységeket főként költségvetési szervek nyújtják, amelyeknek munkája teljes egészében társadalmi jellegű. Kivétel az ügyvédi szolgáltatás, amelyből az ügyvédi munkaközösségek által nyújtott szolgáltatás árujellegű, és így nem tekinthető társadalmi szolgáltatásnak.

7. Egyéb társadalmi szolgáltatások

Az egyéb társadalmi szolgáltatások csoportja a társadalmi szervezetek által végzett tevékenységeket, illetve az általuk nyújtott nem árujellegű szolgáltatásokat foglalja magába, helyesebben azokat, amelyek az eddigiekben ismertetett rendszerben nem helyezhetők el. Például ide tartozik a szakszervezeteknek a dolgozók érdekvédelmében végzett tevékenysége, de az általuk üzemeltetett bölcsődék szolgáltatása nem, mivel azt az egészségügyi szolgáltatások között vesszük számba.

A társadalmi szervezetek – feladataikat, szervezetüket, formációikat, elterjedtségüket tekintve – rendkívül heterogének.

A társadalmi szervezetek többsége tagsági viszonyt kívánó szervezet, amely azt jelenti, hogy tagsági díj fizetése kötelező. Kérdés, hogy ezzel a szervezet szolgáltatása nem válik-e árujellegűvé? Megvizsgálva azonban a bevételek és a kiadások arányát megállapítható, hogy a társadalmi szervezetek a befolyt tagsági díjak összegéből nem tudnának működni, és jelentékeny állami, vállalati, szövetkezeti stb. támogatásban részesülnek. Például az 1970. évi adatok szerint a hazánkban működő egyesületek összes bevételeinek 31 százaléka támogatásból származott, és csupán 15 százalékát képezte a tagdíjbevétel.

FÜGGELEK

*A társadalmi szolgáltatások tartalmi köre**

1. Kommunális jellegű szolgáltatások

11. Lakás- és egyéb bérleményszolgáltatás

111. Lakásslolgáltatás

1111. Lakások bérbeadása (a fizetővendég-szolgálat nem társadalmi szolgáltatás)

1112. Lakások üzemeltetése, fenntartása

112. Egyéb bérleményszolgáltatás

1121. Bérlemények (üzlet, garázs stb.) bérbeadása

1122. Bérlemények üzemeltetése, fenntartása

113. Lakóépületek üzemeltetése

1131. Közös használatú helyiségek üzemeltetése (világítás, fűtés, takarítás stb.)

1132. Házfelügyelői szolgáltatások (lakbérbeszedés, lakónyilvántartó-könyv vezetése stb.)

12. Energiaszolgáltatás

121. Villamosenergia-elosztás

122. Gáz- (városi- és földgáz-) elosztás (a propán-butángázellátás nem társadalmi szolgáltatás)

123. Távfűtés- és melegvíz-szolgáltatás

1231. Lakások fűtése hőszolgáltatás útján

1232. Lakások ellátása meleg vízzel

13. Vízgazdálkodási szolgáltatások

131. Ivóvíz-szolgáltatás (-elosztás)

132. Közcsatorna-ellátás

1321. Szennyvízelvezetés

1322. Közcsatorna-tisztítás, -karbantartás

1323. Csapadékvíz-elvezetés, víznyelők tisztítása

1324. Szennyvíz laboratóriumi vizsgálata, ellenőrzése

1325. Szennyvíztisztítás

1326. Talajvizek átemelése, elvezetése

133. Vízvédekezési szolgáltatások

1331. Árvízvédekezés

1332. Belvízvédekezés

1333. Helyi vízelhárítás

1334. Vízszennyezési kárelhárítás

134. Egyéb vízgazdálkodási szolgáltatások

14. Közlekedési szolgáltatások

141. Helyi személyszállítás tömegközlekedési eszközökkel

1411. Személyszállítás villamossal, trolibuszal,

1412. Személyszállítás autóbusszal

1413. Személyszállítás helyi érdekű vasúttal

1414. Személyszállítás egyéb módon (földalatti vasút, Metró)

142. Közúti szolgáltatás

1421. Közutak, helyi (tanácsi) utak, járdák biztosítása, fenntartása

1422. Hidak, felüljárók stb. biztosítása, fenntartása (a vasúti hidak fenntartása nem társadalmi szolgáltatás)

1423. Közutakon a forgalom biztosítása

* A szerző csoportosítása szerint.

15. Város- és községgazdálkodási szolgáltatások
 151. Köztisztasági szolgáltatások
 1511. Szemétygyűjtés, szemétszállítás (hulladékgyűjtők fenntartása)
 1512. Szeméthelyezés (égetés, komposztálás, feltöltés stb.)
 1513. Úttisztítás (gépi és kézi úttisztítás, locsolás, gépi és kézi hóeltakarítás, utak sózása, homokozása, salak szórása stb.)
 152. Parkok fenntartása
 1521. Parkok és terek gondozása, fenntartása (virág-, díszcserje-, fatelepítés és -gondozás, pázsitnyírás, locsolás stb.)
 1522. Parkok és terek egyéb létesítményeinek (padok, játszóeszközök, sétányok stb.) biztosítása, karbantartása
 1523. Játszóterekek ellátás és -karbantartás
 153. Egyéb zöldterületi szolgáltatás
 1531. Parkerdők fenntartása
 1532. Arborétumok fenntartása
 154. Közvilágítás
 155. Városfejlesztési és szépítészeti szolgáltatások
 1551. Város- és községrendezés
 1552. Köztéri szobrok és egyéb műalkotások fenntartása
16. Egyéb kommunális jellegű szolgáltatások
 161. Kommunális, illetve város- és községgazdálkodási vállalatok hatósági jellegű (például gáz-bekötési engedély kiadása) szolgáltatásai

2. Egészségügyi szolgáltatások

21. Gyógyító–megelőző ellátás
 211. Alapellátás
 2111. Körzeti orvosi ellátás
 2112. Fogorvosi ellátás, iskolafogászat
 2113. Üzemorvosi szolgálat
 2114. Iskola-egészségügyi szolgálat
 2115. Körzeti házi betegellátás
 2116. Körzeti szülésznői szolgálat
 212. Rendelőintézeti és gondozóintézeti ellátás
 21211. Területi szakorvosi ellátás
 21212. Üzemi szakorvosi ellátás
 21213. Körzeti gyermekszakorvosi ellátás
 21214. Mozgó szakorvosi szolgálat
 21215. Tüdőbeteg-gondozás, szűrővizsgálatok
 21216. Ideg- és elmebeteg-gondozás
 21217. Alkoholisták gondozása (alkoholelvonó kúra)
 21218. Bőr- és nemibeteg-gondozás
 21219. Daganatos betegek onkológiai gondozása, szűrővizsgálatok
 21220. Testnevelés és sportegészségügyi ellátás
 21221. Egyéb rendelőintézeti és gondozóintézeti ellátás
 213. Fekvőbeteg-gyógyintézeti ellátás
 2131. Általános kórházi gyógykezelés
 2132. Klinikai, klinikai intézeti betegellátás
 2133. Szakkórházi gyógykezelés (gyermekkórházi gyógykezelés, tüdőbeteg-gyógyintézeti ellátás, ideg- és elmebeteg-gyógyintézeti ellátás, egyéb szakkórházi gyógykezelés)
 2134. Szanatóriumi gyógyellátás
 2135. Egyéb fekvőbeteg-gyógyintézeti ellátás
 214. A gyógyító–megelőző tevékenységhez kapcsolódó egyéb szolgáltatások
 2141. Keresőképesség elbírálása, valamint a társadalombiztosítási szolgáltatások véleményezése
 2142. Munkaköri alkalmassági vizsgálatok (gépjármű-vezetői és egyéb alkalmassági vizsgálatok, időszakos ellenőrző vizsgálatok)
 2143. A munkaképesség-csökkenés orvosi elbírálása; rehabilitációs tevékenység
 2144. Egyéb gyógyító–megelőző tevékenység (mentőszolgálat, vérellátás stb.)
22. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem
 221. Terhes-, anya- és csecsemővédelem
 2211. Nővédelmi, családtervezési és terhestanácsadás
 2212. Csecsemőgondozási, tanácsadási szolgálat
 2213. Védőnői szolgálat
 2214. Anyatejgyűjtés
 2215. Egyéb terhes-, anya- és csecsemővédelmi tevékenység
 2216. Csecsemőotthoni ellátás
 222. Gyermekvédelem
 2221. Bölcsődei ellátás (területi, üzemi, hivatali bölcsődei és idénybölcsődei ellátás)
 2222. Egészségügyi gyermekotthoni gondozás
 2223. Egyéb gyermekvédelmi tevékenység
23. Közegészségügyi–járványügyi tevékenység
 231. Környezetvédelem
 2311. Talaj- és levegővédelem
 2312. A vizek használata, a vizek tisztaságának megóvása
 2313. A környezetből eredő zaj és egyéb ártalmas hatások csökkentése
 232. Település-egészségügyi szolgáltatások
 2321. Épületek, létesítmények kialakításával, elhelyezésével, használatával, üzemeltetésével kapcsolatos egészségügyi tevékenység
 2322. A lakosság higiéniáját szolgáló tevékenység
 2323. A közösségi létesítmények higiéniájának ellenőrzése, véleményezése
 233. Munkaegészségügyi tevékenység
 2331. Munkahelyek, munkafolyamatok és munkakörülmények egészségügyi vonatkozású ellenőrzésével kapcsolatos tevékenység
 2332. Sugárzó anyaggal, illetve berendezésekkel kapcsolatos tevékenység

2333. Védőöltözet, védőétel és személyi munkahelyi védőeszközök biztosításával kapcsolatos eljárások
2334. Egyéb munkavédelmi tevékenység (üzemi zajszintmérés, zajcsökkentési megoldások ellenőrzése)
234. Táplálkozás, élelmezés és élelmiszer-ellátás vizsgálata
235. Járványos betegségek megelőzése és leküzdése
2351. Közegészségügyi-járványügyi szűrővizsgálatok
2352. Védőoltások (életkorhoz kötött kötelező védőoltások, járványveszély esetén kötelező védőoltások, nemzetközi utakkal kapcsolatos védőoltások, egyéb védőoltások)
2353. Heveny fertőző betegségekkel, arra gyanús személyekkel és kórokozó-hordozókkal kapcsolatos tevékenység
2354. Fertőtlenítés
2355. Rovarok és rágcsálók irtása, illetve az általuk okozott egészségártalmak megelőzése
236. Laboratóriumi munka
237. Egyéb közegészségügyi-járványügyi tevékenység
24. Egyéb egészségügyi szolgáltatások
241. Egészségügyi felvilágosító, oktató-nevelő tevékenység
3. Szociális szolgáltatások
31. Felnőttvédelmi szolgáltatások
311. Szociális otthoni ellátás
3111. Általános szociális otthoni ellátás
3112. Betegek (fekvőbeteg, elmebeteg és tbc-beteg) otthoni ellátása
312. Szociális intézeti ellátás
3121. Vakok és csökkentiátók intézeti ellátása
3122. Értelmi fogyatékosok intézeti ellátása
3123. Mozgásszervi fogyatékosok intézeti ellátása
3124. Egyéb jellegű (hadirokkant, egészségügyi dolgozók stb.) ellátása
3125. Állandó jellegű fenntartott és kiemelt munkahelyen történő foglalkoztatás
313. Egyéb ellátás
3131. Öregek napközi otthoni ellátása
3132. Házi szociális gondozás
32. Üdültetés
321. Családos üdültetés
322. Felnőttüdültetés
323. Gyermekek- és ifjúsági üdültetés
4. Kulturális szolgáltatások
41. Oktatási szolgáltatások
411. Óvodai ellátás
4111. Napközi otthon nélküli óvodai ellátás
4112. Óvodai ellátás napközi otthonos (tanácsi, üzemi, hivatali) óvodákban
4113. Óvodai ellátás nyári napközi otthonos óvodákban
4114. Bentlakásos óvodai ellátás
412. Alsófokú oktatás
4121. Általános iskolások oktatása
4122. Általános iskolások napközi otthoni ellátása
4123. Általános iskolások tanulószobai elhelyezése
4124. Általános iskolások diákotthoni elhelyezése
4125. Gyógypedagógiai intézeti ellátás
4126. Továbbképző iskolákban tanulók oktatása
4127. Dolgozók általános iskolai oktatása
413. Gyermekek állami gondozása, nevelőotthoni ellátás
4131. Gyermekvédőotthoni szolgáltatás
4132. Nevelőotthoni ellátás (állami és nem állami gondozottak ellátása)
4133. Állami gondozottak nevelőszülői ellátása
4134. Gyermekek javító-nevelőintézeti ellátása
4135. Gyermekek egyéb bentlakásos intézményi ellátása
414. Szakmunkástanulók oktatása és ellátása
4141. Szakmunkástanulók (elméleti tanműhelyi, üzemi gyakorlati) oktatása (ipari, műszaki, építőipari, mezőgazdasági, kereskedelmi és vendéglátóipari képzés)
4142. Szakmunkástanulók diákotthoni, kollégiumi ellátása
4143. Szakmunkástanulók tanulószobai, menzai, externátusi ellátása
415. Középiskolai oktatás
4151. Középiskolai tanulók gimnáziumi oktatása
4152. Középiskolai tanulók szakközépiskolai (ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, közgazdasági, közlekedési stb.) oktatása
4153. Középiskolai tanulók diákotthoni kollégiumi ellátása
4154. Középiskolai tanulók tanulószobai, menzai, externátusi ellátása
4155. Dolgozók középiskolai (gimnáziumi, szakközépiskolai) oktatása
416. Felsőfokú oktatás
4161. Egyetemi hallgatók oktatása
4162. Gazdasági, műszaki -és mezőgazdasági jellegű főiskolai képzés
4163. Egyéb főiskolai (óvónő-, tanító-, tanár-, művészeti, katonai, párt-, testnevelési főiskolai, hittudományi) képzés
4164. Külföldiek és külföldön tanulók ellátása
4165. Felsőfokú intézmények hallgatóinak diákotthoni, kollégiumi és menzai ellátása
417. Dolgozók felsőfokú oktatása
4171. Dolgozók egyetemi oktatása
4172. Dolgozók főiskolai oktatása
42. Továbbképzés
421. Tanfolyami, szakiskolai oktatás
4211. Betanított munkások tanfolyami képzése
4212. Szakmunkásképző tanfolyami oktatás

- 4213. Műszaki képesítést nyújtó tanfolyami oktatás
- 4214. Egészségügyi képesítést nyújtó tanfolyami, szakiskolai oktatás
- 4215. Gyors- és gépiróiskolai oktatás
- 4216. Adminisztratív vagy közgazdasági jellegű munkakör betöltéséhez képesítést nyújtó tanfolyami, szakiskolai oktatás
- 4217. Egyéb céltanfolyami oktatás (nyelvtanfolyamok)
- 422. Munkások tanfolyami továbbképzése
 - 4221. Felújító–korszerűsítő továbbképző tanfolyami oktatás
 - 4222. Ismeretbővítő továbbképző tanfolyami oktatás
 - 4223. Specializáló továbbképző tanfolyami oktatás
 - 4224. Munkáscsoportok vezetésére (irányítására) továbbképző tanfolyami oktatás
 - 4225. Munkások részére szervezett egyéb továbbképzés
- 423. Középfokú végzettségűek tanfolyami továbbképzése
 - 4231. Technikusok képzése
 - 4232. Középfokú végzettségűek szakosító továbbképzése
 - 4233. Középfokú végzettségűek specializáló továbbképzése
 - 4234. Középfokú végzettségűek egyéb továbbképzése
- 424. Felsőfokú (műszakiak, mezőgazdászok, közgazdászok, pedagógusok, jogászok, orvosok, gyógyszerészek és egyéb felsőfokú) végzettségűek továbbképzése
- 425. Mérnök-közgazdász-, mérnök-tanár-, szakmérnök-képzés
- 426. Vezetők továbbképzése
 - 4261. Államigazgatási vezetők továbbképzése
 - 4262. Felső-, közép- és alsófokú vállalati vezetők továbbképzése
 - 4263. Vezető-utánpótló oktatás
 - 4264. Egyéb vezetőtovábbképzés
- 427. Vizsgáztatások
 - 4271. Szakmunkás vizsgák
 - 4272. Technikus vizsgák
 - 4273. Egyéb középfokú végzettséghez kötött vizsgák
 - 4274. Bírói, ügyészi, ügyvédi, jogtanácsosi vizsgák
 - 4275. Szakorvosi vizsgák
 - 4276. Egyéb felsőfokú végzettséghez kötött vizsgák
 - 4277. Nyelvvizsgák
 - 4278. Egyéb vizsgáztatás
- 428. Egyéb oktatással összefüggő szolgáltatás
 - 4281. Zeneiskolai oktatás
 - 4282. Középfokú oktatásra előkészítő tanfolyami oktatás
 - 4283. Felsőfokú oktatásra előkészítő tanfolyami oktatás
- 43. Népművelési és művészeti szolgáltatások
 - 431. Rádió-, televízió-szolgáltatások
 - 4311. Rádióműsor-készítés
 - 4312. Televízióműsor-készítés
 - 432. Könyvtárak, múzeumok és egyéb népművelési intézmények szolgáltatásai
 - 4321. Országos jellegű tudományos és szakkönyvtárak szolgáltatásai
 - 4322. Egyetemi könyvtárak szolgáltatásai
 - 4323. Közművelődési és egyéb könyvtárak szolgáltatásai
 - 4324. Hálózati feladatokat ellátó művelődési házak tevékenysége
 - 4325. Művelődésotthon-jellegű intézmények tevékenysége
 - 4326. Múzeumi munka, kiállítások, levéltárak szolgáltatásai
 - 4327. Műemlékvédelem
 - 4328. Állatkertek, vidámparkok szolgáltatásai
 - 4329. Egyéb népművelési intézmények tevékenysége
 - 433. Művészeti intézmények szolgáltatásai és egyéb kulturális szolgáltatások
 - 4331. Színházi előadások (színházban és szabadtéren)
 - 4332. Opera-, balettelőadások
 - 4333. Egyéb zenei intézmények tevékenysége
 - 4334. Művészeti célfeladatok ellátása
 - 4335. Cirkusz, varieté és egyéb népszórakoztatási tevékenységek
 - 4336. Egyéb művészeti és kulturális intézmények tevékenysége
 - 434. Filmgyártás, filmforgalmazás
 - 4341. Játékfilmgyártás
 - 4342. Híradófilm-gyártás, oktatófilm, dokumentumfilm, rajzfilm, bábfilm és egyéb film gyártása
 - 4343. Szinkronizálás, feliratozás
 - 4344. Diafilmgyártás
 - 4345. Filmforgalmazás
 - 435. Filmelőadások
 - 436. Könyv-, zenemű- és lapkiadás
 - 4361. Könyv- és zenei kiadás
 - 4362. Lapkiadás
 - 437. Hanglezárgyártás
 - 438. Testnevelés
 - 4381. Sportlétesítmények és intézmények, sportvállalatok szolgáltatásai
 - 4382. Sportegyesületen kívüli sporttevékenység és általános sportcélok ellátása
 - 439. Egyéb kulturális szolgáltatás
 - 4391. Nemzetközi kulturális kapcsolatok szervezése
 - 4392. Általános kulturális és célfeladatok ellátása
 - 4393. Országos kulturális és tudományos kapcsolatok szervezése

5. Tudományos szolgáltatások

- 51. Tudományos kutatóintézetek és egyéb szervek kutatásai és szolgáltatásai
 - 511. Természettudományi kutatás és szolgáltatás
 - 512. Orvostudományi kutatás és szolgáltatás
 - 513. Agrártudományi kutatás és szolgáltatás

514. Műszaki (ipari) tudományos kutatás és szolgáltatás
 515. Társadalomtudományi kutatás és szolgáltatás
52. Tudományos képzés és minősítés
 521. Tudományos továbbképzés, aspiránsképzés
 522. Tudományos minősítés
6. Közigazgatási és védelmi szolgáltatások
61. Központi igazgatási szervek tevékenysége
 611. Minisztériumok (általános és ágazati) tevékenysége
 612. Főhatóságok, országos hatáskörű szervek tevékenysége
 613. Egyéb központi igazgatási szervek tevékenysége
62. Helyi igazgatási szervek tevékenysége
 621. Hatósági ügyek intézése (lakás-, gyám-, anyakönyvi, szabálysértési, szociális és földügyek, továbbá ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági, építési, közlekedési, vízügyi, munkaügyi, egészségügyi, oktatási és népművelési hatósági ügyek, általános igazgatási és egyéb hatósági ügyek)
 622. Igazolások és engedélyek kiállítása (anyakönyvi kivonatok, hatósági bizonyítványok, adóigazolások, munkakönyvek kiadása, rendezvények engedélyei és egyéb okiratok)
63. Védelem
64. Rend- és jogbiztonsági tevékenység
641. Rendbiztonság
 6411. Rendőri és egyéb, a belső rendbiztonságot szolgáló szervek tevékenysége
 6412. Rendészeti szolgáltatás
 6413. Büntetésvégrehajtás
642. Jobbiztonság
 6421. Ügyészségek tevékenysége
 6422. Bíróságok tevékenysége (gazdasági, munkaügyi és katonai bíróság is)
 6423. Ügyvédi munka
 6424. Társadalmi bíróságok tevékenysége
7. Egyéb szolgáltatások
71. Politikai jellegű szervezetek tevékenysége
 711. Pártszervezetek tevékenysége
 712. Tömegszervezetek tevékenysége
 7121. Szakszervezetek tevékenysége
 7122. Ifjúsági szervezetek (KISZ, Úttörőszövetség)
 7123. Egyéb tömegszervezetek (Nőszövetség) tevékenysége
 713. Tömegmozgalmi tevékenység (Hazafias Népfront, nőmozgalom, békemozgalom stb.)
72. Nem politikai jellegű szervezetek tevékenysége
 721. Egyesületek tevékenysége
 7211. Tudományos egyesületek tevékenysége
 7212. Művészeti, kulturális egyesületek tevékenysége
 7213. Sportegyesületek tevékenysége
 7214. Vadászegyesületek tevékenysége
 7215. Horgászegyesületek tevékenysége
 7216. Tűzoltó-egyesületek tevékenysége
 7217. Egyéb (biztosító és önszegélyező, állatvédő stb.) egyesületek tevékenysége
 722. Egyéb szervezetek tevékenysége
73. Szövetkezetek szövetségeinek és érdekképviselői szerveinek tevékenysége
 74. Vallási jellegű szolgáltatások
 75. A társadalmi szolgáltatások más csoportjába be nem sorolható egyéb szolgáltatások

IRODALOM

- (1) Dr. Pálos István: Foglalkoztatottsági arányok a szolgáltatásban. *Statisztikai Szemle*. 1973. évi 2. sz. 107–121. old.
- (2) Marx: A tőke. II. köt. Kossuth Kiadó. Budapest 1961.
- (3) Háy László: A szolgáltatásokról. *Társadalmi Szemle*. 1971. évi 10. sz. 42–49. old.
- (4) Clark, C.: The conditions of economic progress. 3. kiad. Macmillan–St. Martin. London – New York, 1957.
- (5) Lengellé, M.: Le révolution tertiaire. Genin. Paris. 1966.
- (6) Dr. Burgerné dr. Gimes Anna: A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*. Budapest. 1965.
- (7) Hegedüs Oszkár: A szolgáltatások fogalma, csoportosítása és teljesítményértéke. *Statisztikai Szemle*, 1971. évi 11. sz. 1120–1132. old.
- (8) Dr. Pálos István: A szolgáltatás fogalma és hazai meghatározásának problémái. *Statisztikai Szemle*, 1972. évi 6. sz. 534–549. old.
- (9) Dankó László: A szocialista bővített újratermelés főbb kategóriái; a nemzeti jövedelem termelése és elosztása. Megjelent: A szocializmus politikai gazdaságtana I. köt. MSZMP KB Politikai Főiskolája Politikai Gazdaságtan Tanszék. Budapest. 1971. (Kézirat.)
- (10) Barta Barnabás: Néhány gondolat a társadalmi szolgáltatások statisztikájáról. *Statisztikai Szemle*, 1972. évi 10. sz. 997–1011. old.
- (11) Társadalmi szolgáltatások, 1960–1971. *Statisztikai Időszaki Közlemények* 277. köt. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1972.
- (12) Lengyel László: Szociálpolitikánk néhány alapkérdése. *Gazdaság*, 1971. évi 1. sz. 38–49. old.
- (13) A népgazdasági mérlegrendszer módszertana. *Módszertani füzetek* 9. sz. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1971.
- (14) A népgazdasági mérlegrendszer továbbfejlesztése. *Statisztikai Szemle*, 1970. évi 10. sz. 1023–1053. old.
- (15) A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban, 1960–1970. *Statisztikai Időszaki Közlemények* 203. köt. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1971.
- (16) Dr. Drechsler László – Erdész Tiborné: A tudományos kutatás mérésének kérdései a nemzetközi statisztika tükrében. *Statisztikai Szemle*, 1973. évi 4. sz. 339–350. old.

- (17) *Hegedüs Oszkár – Steiger Anna: A nem anyagi szolgáltatások szerepe a népgazdaságban. Statisztikai Szemle. 1972. évi 1. sz. 60–74. old.*
- (18) *Rácz Albert: Szolgáltatások – tercier szektor. Gazdaság. 1971. évi 3. sz. 41–55. old.*
- (19) *A szolgáltatások növekvő aránya a szocialista és a tőkés országok gazdaság szerkezetében. Szerk.: dr. Solt László. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Budapest. 1973.*

РЕЗЮМЕ

Общественное обслуживание можно считать одним из значительных элементов жизненного уровня, но его понятие все же является сравнительно новым.

При определении понятия услуг целесообразно исходить из „товарного-нетоварного характера” услуг и их группировки по направлениям использования. Принимая во внимание термин „общественные”, сюда относятся те услуги, которыми население на основании различных — например социальнополитических — соображений может пользоваться безвозмездно или на основании уплаты части их себестоимости. Эти услуги являются услугами нетоварного характера. Полностью общественными услугами являются удовлетворяющие нетоварные и общественные нужды услуги административного характера, услуги по поддержанию правопорядка и правовой безопасности. В качестве общественных следует трактовать также ту часть коммунальных услуг, которые обычно связаны с поселением и способ выполнения которых обычно требует от общества значительных усилий.

Понятие общественных услуг, — упоминая под сводным названием важнейшие из них —, охватывает услуги жилого фонда, снабжение энергией, водоснабжение, городской транспорт (за исключением такси), коммунальное и медицинское обслуживание, социальное обеспечение в домах для престарелых, организованный отдых, услуги, предоставляемые культурными, просветительскими, научными, административными, оборонными и общественными организациями.

SUMMARY

Social services can be considered as an important element of the living standard, however, as a concept it is a relatively new one.

For determining the concept of services it is expedient to start with grouping them by „commodity” or „non-commodity” character and by direction of their use. As regards the content of the „social” term, it refers to those services which are available to the population, because of various — e. g. sociopolitical — considerations, free of charge or paying only a part of the cost of production. These are the services of non-commodity character. Distinctly social services are the services of non-commodity character, meeting community needs, e. g. public administration, public order, legal security. Moreover, some part of communal services is to be rated for social services, which are generally connected to settlements and the way or possibility of realization requires considerable social care.

The content of social services includes — referring to some important ones with comprehensive name — services of dwelling, energy, water, communication (excluding taxi), town and commune administration, health, provision in social welfare home, organized holidays, services provided by cultural, educational, scientific, public administration, defence, and social organizations.

A MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK FEJLŐDÉSE ÉS DIFFERENCIÁLÓDÁSA AZ 1967–1972. ÉVEKBEN (I.)

DR. TAKÁCS JÓZSEF

Az elmúlt évtizedben mind a hazai, mind a nemzetközi közgazdasági irodalom egyik leggyakoribb és leginkább kutatott témája volt a gazdasági növekedés és az azt befolyásoló tényezők szerepe. Az érdeklődés felélénkülése indokolt és érthető, mert a gazdasági növekedés mértéke alapvetően határozza meg egy-egy országban a nemzeti vagyon gyarapodását, az életkörülmények javulását, a szociális–kulturális haladás ütemét, a társadalmi viszonyok alakulását.

Hazai viszonylatban a téma időszerűségét még csak fokozta, hogy 1968-tól áttértünk a közvetlen gazdaságirányítási rendszerről a közvetett, főként szabályozókkal irányított gazdálkodásra. Az új irányítási rendszer, amellyel, hogy megnövelte a termelőegységek gazdasági önállóságát és felelősségét, jelentősen kibővítette gazdasági–társadalmi kapcsolataikat is. E kapcsolatok összetettségét és összefüggését, valamint a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását azonban a közgazdaságtudomány még korántsem tárta fel teljes mélységében.

A gazdasági növekedés általános témáján belül a mezőgazdaság, illetve a mezőgazdasági üzemek növekedésének kérdései még fokozottabb érdeklődésre tarthatnak számot, mert itt a munkaerő és a termőföld egyidejű csökkenése mellett kell a termelést növelni. Hazánkban a mezőgazdaságban előállított termelési érték mintegy kétharmada az állami gazdaságokból és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságaiból származik. Ha ehhez még hozzávesszük a háztáji gazdaságok termelését is, akkor a nagyüzemek részesedése 84 százalékra nő. Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek gazdasági növekedése tehát alapvetően határozza meg az egész mezőgazdasági termelés alakulását és ezen keresztül a lakossági és a népgazdasági szükségletek kielégítésének színvonalát.

A gazdasági növekedés fogalmán a szakirodalomban általában az újrateermelés bővülésének mértékét értik. Az újrateermelés bővülésének pedig legfőbb ismérve, legmegbízhatóbb mutatója a nemzeti jövedelem növekedése. Ez fejezi ki legjobban azt, hogy milyen mértékben nő egy adott időszakban az új használati értékek mennyisége, amit a társadalom fogyasztásra és felhalmozásra fordíthat. Mérésére a nemzeti jövedelem volumenének, valamint annak egy főre jutó növekedésének mutatóját használják.

A termelés a vállalatokban, üzemekben valósul meg. A vállalatok tevékenységének hatékonyságától függ a népgazdaság fejlődése is. A népgazdasági szinten határozott tendenciának ismert jelenségek azonban üzemi szinten nagyon is különböző módon és eredménnyel jelenhetnek meg. Köztudott, hogy a makroökonomiai folyamatok nem esnek egybe a mikroökonomiai folyamatokkal. Különösen

vonatkozik ez a mezőgazdasági üzemekre, ahol a termelésben a természeti tényezőknek jelentős a szerepe.

A mezőgazdasági üzemek gazdasági növekedésének elemzésekor figyelembe kell venni, hogy az üzemek fejlődésének megítéléséhez csak a mérlegben rendelkezésre álló adatok közül válogathatjuk ki a legmegfelelőbbet. A fejlődés mérésére a területegységre – az egy hektárra – jutó halmozatlan termelési érték változása látszik a legalkalmasabbnak. A társadalmi céloknak és elvárásoknak az az üzem felel meg legjobban, amelyik területegységre számítva a legtöbb termelési értéket állítja elő.

Természetesen a termelési érték nem hibátlan mutató. Tartalma az árak változása és belső struktúrájának módosulása miatt szinte évenként változik. Minél távolabbi éveket hasonlítunk össze, a termelési érték tartalmi változása annál szembevetőbb. A torzítások tartalma és iránya viszont minden üzemnél azonos, így a gazdasági fejlődés tendenciáját és az azt befolyásoló tényezők közti összefüggést nem befolyásolja.

A GAZDÁLKODÁS KÖRÜLMÉNYEINEK VÁLTOZÁSA ÉS HATÁSA A TERMELESRE

A mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági növekedésének elemzése előtt indokolt röviden áttekinteni azt az új közigazdasági környezetet, amelyet a gazdaságirányítás új rendszere hozott létre.

A gazdaságirányítás reformjáról a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1966. május 25–27-i ülése hozott határozatot. A társadalom gazdasági életének bonyolultsága, összetettsége miatt a reform céljai sikeres megvalósítása egyik fő feltételének a fokozatosság elvét tartotta. Ezért az 1966–1967. évet az előkészítés, az 1968–1969. évet a kibontakozás, az 1970-et követő éveket pedig a kiteljesedés időszakának jelölte meg. A célok megvalósításának egy másik feltételét a termelőegységek (vállalatok, gazdaságok) önállóságának és öntevékenységének növelésében szabta meg. „A szocialista gazdaság működésének olyan mechanizmusát kell kialakítanunk, amely biztosítja ... a vállalatok önállóságát, kezdeményezését és felelősségvállalását, tehát a vállalkozó kedvet és mozgékonyt, a vállalati érdek összehangolását a társadalmi érdekekkel, ez utóbbi kialakításában és megvalósításában kellő szerepet juttatva a vállalati érdekek ütköztetésének is”,¹ olvasható a határozatban. Ennek érdekében vállalati–gazdasági szinten is figyelemmel kell kísérni a társadalom mennyiségileg, minőségileg változó igényeit, és az igények változásához rugalmasan kell alkalmazkodni. Ezek a korábbiakhoz viszonyítva minőségileg új követelmények voltak, mert valóra váltásukhoz a vállalatokon belül is új gazdálkodási szemléletre és gazdálkodási rendre volt szükség.

A változás jellegének érzékeltetése miatt érdemes feleleveníteni néhány, a mezőgazdasági üzemek önállóságát megteremtő és erősítő intézkedést.

– Rendezni kellett a mezőgazdasági termékek termelői árát úgy, hogy a bevételek fedezzék a termelés költségeit, és tegyék lehetővé a termelőeszközök fejlesztését is. Köztudott, hogy 1966 óta többször is növelték a mezőgazdasági termékek árát, ami a gazdaságok árbevételét jelentősen fokozta.

– A termelői árak a növekedés ellenére is csak a közepes gazdasági feltételekkel gazdálkodó üzemek költségeit fedezik. A termelői árak növekedését részben ellensúlyozta, hogy a mezőgazdasági üzemek által használt ipari termékek árai is növekedtek. Szükségszerűen megmaradt ezért az állami támogatások rendszere. Formája és célja változott, rugalma-

¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1968. 454. old.

sabbá vált. Azáltal, hogy az üzemviteli támogatást már év elején megkapják a gazdaságok (a termelőszövetkezeteken kívül az állami gazdaságok is), nagymértékben növeli a vállalati döntések anyagi megalapozását és a hovaforrásért való felelősséget.

– A jövedelemelvonás árcentrikus formája is megváltozott. Az árak mellett az adókon keresztül történő elvonás is jelentős szerepet kapott.

– A korábbi jövedelmi viszonyok nem tették lehetővé az elhasznált állóeszközök pótlását szolgáló amortizációs alap képzését. Az állami gazdaságok számoltak ugyan amortizációs alapot, de az is fiktív volt, nem került be a beruházás és pótlás körfolyamatába. 1968-tól mindkét gazdaságtípusnál reális értéken nyilvántartott állóeszközök után képeznek amortizációt, amit beruházásra és fejlesztésre szabadon felhasználhatnak.

– A gazdálkodás önállóságát és az érte való felelősséget nagymértékben fokozta a különböző termelésbiztonsági és fejlesztési célokat szolgáló alapok kötelező képzése. Ezek – az előbbivel együtt – a saját erőből történő fejlesztés forrásai, amelyek a befektetések gazdaságossága iránti érzékenységet növelték meg.

– Az önállóság anyagi alapjának megteremtése érdekében a gazdaságok nagyobb lehetőséget kaptak a helyi adottságok kihasználására és a helyi szükségletek kielégítésébe történő bekapcsolódásra. Feloldották a tevékenységek korábbi merev kötöttségét, és lehetővé tették nem mezőgazdasági tevékenység és szolgáltatás folytatását.

Az új környezet alakító szabályozók e vázlatos ismertetése arra is felhívja a figyelmet, hogy a gazdaságok elsősorban a jövedelem növelésében váltak érdekeltté: a termelőszövetkezetek a bruttó jövedelem, az állami gazdaságok a nettó jövedelem növekedésében. Minél jobban tudja növelni a jövedelmét a gazdaság, annál nagyobb személyi jövedelmet tud fizetni a dolgozóknak, és annál jobban tudja fejleszteni termelését is.

A gazdasági körülmények és a költségvetési kapcsolatok változása jól tükröződik a gazdaságok fontosabb pénzügyi folyamatainak módosulásában. Ezek szemléltetésére az 1. táblában az 1967. és 1972. évi mérlegösszesítők néhány adatát állítottuk egymással szembe.

1. tábla

A mezőgazdasági nagyüzemek jövedelmének és költségvetési kapcsolatainak alakulása

Megnevezés	Mezőgazdasági termelőszövetkezetek			Állami gazdaságok		
	1967.	1972.	1972. az 1967. évi százalékában	1967.	1972.	1972. az 1967. évi százalékában
	évben (millió forint)			évben (millió forint)		
Árbevétel (termékértékesítési)	30 362	62 220	204,9	10 357	21 207	204,8
Bruttó jövedelem, illetve nyereség*	22 142	25 481	115,1	11 282	1 434	111,9
Fejlesztési alap	4 463	5 479	122,8	142	638	449,3
Tartalékalap	637	951	149,3	143	164	114,7
Állami elvonás	3 144	8 594	273,3	1 506	2 572	170,8
Üzemviteli támogatás	2 607	2 831	108,6	1 050	923	87,9

* Mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél bruttó jövedelem, állami gazdaságoknál nyereség.

Az adatokból legszembetűnőbb az árbevétel összegének megkétszereződése. Ezzel párhuzamosan csaknem ilyen arányban megnöttek a központi elvonások összegei. A termelőszövetkezetektől az 1967. évi 3,1 milliárd forinttal szemben 1972-ben már 8,6 milliárd forintot vontak el, és az állami gazdaságok költségvetési befizetése is több mint 1 milliárd forinttal nőtt ez időszak alatt. Nem részleteztük a különböző adók címén elvont befizetéseket, pedig ezek összege többszörösére nö-

vekedett. A termelőszövetkezetek például 1972-ben két és félszer annyi jövedelemadót fizettek be, mint 1967-ben. Új elvonási formaként lépett be a termelési adó, amely címen a termelőszövetkezetek több mint 1 milliárd forintot fizettek. Ezen időszak alatt négy és félszeresére növekedett a termelőszövetkezetek társadalombiztosítási hozzájárulása.

Jelentősen megnőtt a gazdálkodás fejlesztését és biztonságát szolgáló tartalékalapok volumene is. A termelőszövetkezetek fejlesztési alapja mérsékeltebben – mindössze 23 százalékkal – növekedett, az állami gazdaságoké viszont négy és félszeresére emelkedett. A termelőszövetkezeteknél ugyanis a fejlesztésben a saját eszközök már 1967-ben fontos szerepe volt. A gazdálkodás folyamatosságát és a rászoruló gazdaságokban a személyi jövedelmek kiegészítését jelentő üzemviteli támogatás összege viszont alig változott. A termelőszövetkezeteknél kismértékben – 9 százalékkal – nőtt, az állami gazdaságokban pedig 12 százalékkal csökkent.

Ez a néhány adat is jelzi a gazdaságok környezetének változását. Csak a pénzügyi folyamatokat figyelembe véve is szembetűnő, hogy ezek a hatások közvetlenül vagy közvetve a jövedelmen keresztül – azt hol növelve, hol csökkentve – érintik a gazdaságokat. Funkcionálásuk hatékonyságát jelzi, hogy öt év alatt a termelőszövetkezetek bruttó jövedelme mindössze 15 százalékkal, az állami gazdaságok nyeresége pedig 12 százalékkal nőtt. Árak, költségek, támogatások stb. szinte egyenként különböző módon érintik a gazdaságokat, így az eredményes gazdálkodás feltétele a gazdasági folyamatok figyelemmel kísérése, a különböző szabályozókhoz való rugalmas alkalmazkodás.

A különböző szabályozók csak közvetítik a környezet igényeit, de végső cél a társadalom mezőgazdasági termékek iránti szükségletének minél tökéletesebb kielégítése. A szabályozók akkor jók, ha ezeket az igényeket minél jobban kifejezik és közvetítik, a gazdálkodás pedig akkor, ha ehhez alkalmazkodva a termelés mind mennyiségben, mind minőségben megfelel a szükségleteknek. Annak érzékeltetésére, hogy ezt a követelményt a mezőgazdaság mennyire valósította meg, a termelés volumenének alakulása és szerkezetének változása a legalkalmasabb, amit a 2. tábla mutat be.

2. tábla

*A mezőgazdaságban megtermelt bruttó érték alakulása
(1968. évi árakon)*

Ágazat megnevezése	1967-ben		1972-ben		Az 1972. évi az 1967. évi százalékában
	Milliárd forint	Az összes százalékában	Milliárd forint	Az összes százalékában	
Növénytermelés	54,6	51,7	61,8	46,7	113,2
Ebből:					
Szántóföldi	37,6	35,6	44,4	33,5	118,1
Zöldség	4,1	3,9	4,2	3,2	102,4
Gyümölcs	5,6	5,3	5,9	4,5	105,4
Szőlő	5,7	5,3	6,2	4,7	108,8
Állattenyésztés	40,4	38,2	48,0	36,3	118,8
Ebből:					
Szarvasmarha	13,0	12,3	13,5	10,2	103,8
Sertés	14,1	13,3	20,0	15,1	141,8
Baromfi	9,7	9,2	11,7	8,8	120,6
Egyéb mezőgazdasági	2,3	2,2	3,2	2,4	139,1
Alaptevékenységen kívüli	8,4	7,9	19,4	14,6	231,0
<i>Mindösszesen</i>	105,7	100,0	132,4	100,0	125,3

A mezőgazdaság 1972-ben – változatlan áron számolva – mintegy 25 százalékkal termelt több értéket, mint 1967-ben. Ez évi 4,6 százalékos növekedési ütemnek felel meg, ami nemzetközi viszonylatban is igen magasnak mondható. A mezőgazdaság szocialista átszervezése óta a mezőgazdaság fejlődésére általában a gyors ütemű és visszaesésektől mentes fejlődés jellemző. 1961 óta például csak 1965-ben és 1970-ben esett némileg vissza a termelés. Az évi növekedési ütem 1961 és 1966 között 4,2 százalék volt, vagyis valamivel kisebb, mint 1967 és 1972 között.

Az adatok közül a legszembetűnőbb a kiegészítő tevékenység ugrásszerű fejlődése. Ez 1967 és 1972 között csaknem két és félszeresére növekedett. Kiegészítő tevékenységgel szinte kizárólag az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek foglalkoznak. A gazdaságirányítás új rendszere pedig a helyi szükségletek és igények kielégítését szolgáló tevékenységek bővítésére ösztönözte az üzemeket. Ezek különböző ipari, beruházási, kereskedelmi és szolgáltató tevékenységet jelentenek. Ha ezektől eltekintünk, és csak a mezőgazdasági termékek termelését, az ún. alaptevékenység eredményét vizsgáljuk, akkor a fejlődés mérsekeltőbb. A mezőgazdasági termékekben realizált használati értéktömeg 1967 és 1972 között 16,1 százalékkal emelkedett, ami átlagosan évi 3 százalékos növekedési ütemnek felel meg. Ez viszont kisebb, mint a megelőző ötéves időszak (1961–1966) növekedési üteme, amikor az 3,5 százalék volt. Az alaptevékenység növekedési üteme tehát kisebb, de a növekedés volumene nem változott. Mindkét időszakban ugyanis mintegy 15 milliárd forinttal nőtt a mezőgazdasági termékek volumene, de ez érthetően az 1961. évi alacsonyabb bázishoz viszonyítva magasabb ütemet jelent.

A növekedés volumene és üteme mellett célszerű megnézni a termelés szerkezetében bekövetkezett változásokat is. A különböző árváltozások és szabályozók hatása legjobban ezen mérhető le. A mezőgazdaság össztermelésén belül kedvezően alakult a szántóföldi növénytermelés értéke, amely 1972-ben 18 százalékkal volt magasabb, mint 1967-ben. Ezt lényegében néhány növény erőteljes termelése okozta. Elég itt utalni a búza és a kukorica területi, valamint mennyiségi növekedésének hatására. Az intenzívebb ágazatok termelése viszont stagnált. A zöldségfélék, a gyümölcs- és szőlőtermelés mennyisége és szerkezete például alig változott.

A növénytermelésnél gyorsabban nőtt az állattenyésztés termelése: 1972-ben 19 százalékkal volt nagyobb az állattenyésztés termelési értéke, mint 1967-ben. Különösen gyorsan fejlődött ezen időszak alatt a sertés- és baromfitenyésztés. Az előbbi ágazat termelése 42 százalékkal, az utóbbié 21 százalékkal volt nagyobb. Itt viszont a szarvasmarha- és juhtenyésztés stagnált.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált időszakban egyértelmű szerkezeti változás következett be a mezőgazdaságban. Az alapvetően pozitív irányú változások mellett a fejlődés olyan problémákat is felszínre hozott, mint a szarvasmarha-tenyésztés, a zöldségtermesztés és a lakosság ellátása szempontjából egyéb fontos ágazatok stagnálását vagy nem kielégítő fejlődését. Az egyes ágazatok növekedése vagy stagnálása mögött – amint később még látni fogjuk – minden esetben jövedelmezőségi viszonyok is meghúzódnak. A nagyobb jövedelmezőség gyorsítja, az alacsonyabb jövedelmezőség vagy a veszteség fékezi az ágazat fejlődését. Ez tulajdonképpen a gazdaságok – korábban is említett – jövedelemérzékenységet bizonyítja, jóllehet a lakosságot olykor kedvezőtlenül érinti. Hogy ezeknek milyen a hatásuk a mezőgazdaság fejlődésére, már a mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodását és növekedésének tényezőit érintik, amelyeket a következő fejezetekben vizsgálunk meg részletesebben.

A FEJLŐDÉS DIFFERENCIÁLÓDÁSÁNAK JELLEMZŐI

A mezőgazdasági termelés növekedése akkor volna a legkiegyensúlyozottabb és leggyorsabb, ha valamennyi gazdaság évről évre azonos mértékben növelné termelését. Ez azonban nem így van. Annak megítéléséhez, hogy az egyes gazdaságok mennyiben járultak hozzá a mezőgazdasági termelés növeléséhez, csoportosítani kell az üzemeket. Csoportosító ismérvként a termelés színvonalát választottuk, amelyet az egy hektár termőterületre jutó halmozatlan termelési értékkel mérünk. A csoportosítást mind az 1967., mind az 1972. évi adatok alapján elvégeztük, és érdekes információkat kaptunk.

A gazdaságok a fejlődésnek elég széles skáláján helyezkednek el. A középső értékektől lefelé és felfelé eléggé nagy mértékű a szóródás. A 2314 termelőszövetkezetből a fejlődési skála legalsó lépcsőfokán álló 214 gazdaság hektáronként még a 6000 forint termelési értéket sem tudja megtermelni. Ezzel szemben a legmagasabb lépcsőfokon elhelyezkedő 312 gazdaság 30 000 forintnál is nagyobb termelési értéket állít elő. A többi termelőszövetkezet e két szélső csoport között foglal helyet, eléggé kiegyenlített megoszlásban. A legnépesebb csoport az átlagos fejlettségi színvonalat képviseli, és hektáronként 10–13 000 forint közötti termelési értéket állít elő. Ide 517 termelőszövetkezet tartozik.

Ezek után ha megvizsgáljuk, hogy az így csoportosított termelőszövetkezetek 1967 óta milyen mértékben növelték termelésüket, akkor azt tapasztaljuk, hogy minél magasabb a termelés színvonala, annál nagyobb volt a termelési érték növekedése is.

3. tábla

A termelőszövetkezetek megoszlása a termelés színvonala és annak 1967 és 1972 közötti változása alapján

Az egy hektár termőterületre jutó halmozatlan termelési érték 1972-ben (forint)	A termelőszövetkezetek száma	A termelési érték növekedése 1967-1972 között			Az átváltásoktól megtisztított termelésnövekedés (százalék)
		egy foglalkoztatottra (forint)	egy hektár termőterületre		
			forintban	százalékban	
– 3 000	17	6 401	784	47,0	3,8
3 001– 4 000	36	9 229	987	37,7	–2,7
4 001– 6 000	161	17 353	1 663	48,1	4,6
6 001– 8 000	269	21 483	2 549	56,2	10,4
8 001–10 000	352	25 062	3 397	60,9	13,7
10 001–13 000	517	30 268	4 863	74,2	23,1
13 001–16 000	368	35 346	6 593	84,2	30,1
16 001–20 000	282	41 427	8 621	93,5	36,7
20 001–	312	50 901	18 514	164,5	86,9
Összesen	2 314	34 998	6 516	91,5	36,0

A 3. tábla adatai szerint a fejlődési skála legalsó lépcsőfokain levő üzemekben hektáronként az 1000 forintot sem érte el a termelési érték növelése, a középtájon elhelyezkedőkben 5000 forint körüli volt, a legjobbakban viszont ez a 18 000 forintot is meghaladta. Hasonló mértékű differenciáltságot mutat a foglalkoztatottakra számított termelésnövekedés is. Minél magasabb a termelés színvonala, annál nagyobb az egy foglalkoztatottra jutó termelési érték volumene is. Ez

a foglalkoztatottakra számított termelésiérték-volumen is 1967 és 1972 között ott nőtt a legjobban, ahol magasabb volt a termelés színvonala. A skála legalján elhelyezkedő 214 termelőszövetkezetben a növekedés alig volt több 15 000 forintnál, a legjobb csoportba tartozó 312 gazdaságnál viszont az 50 000 forintot is meghaladta.

Ezeknek az adatoknak az értelmezésekor vissza kell utalnunk a bevezetőben elmondottakra, hogy az itt használt termelésiérték-adatok folyó áron számítottak, és tartalmazzák az 1967 és 1972 közötti árváltozások torzításait. Ezért csak a gazdaságok fejlődésére jellemző differenciálódás érzékeltetésére alkalmasak, nem pedig a tényleges növekedés mérésére. Ehhez ki kell szűrni az árváltozások torzításait. Témánk jellege miatt nem volna helyes szem előtt téveszteni az egyes gazdaságcsoportok tényleges növekedését, ezért egy viszonylag egyszerű indexmódszerrel kiszűrtük a durvább torzításokat. A számítás eredménye tendenciájában igazolta az eddig elmondottakat, de a növekedés mértékét reálisabbá, azaz mérsékeltebbé tette. A fejlődési skála három leggyengébb csoportjába tartozó gazdaságok alig több mint 3 százalékkal, a középső három csoportba tartozók már közel 18 százalékkal, a legjobb három csoportba tartozók pedig több mint 50 százalékkal növelték termelésüket 1967 és 1972 között. Ez azt jelenti, hogy az évi növekedési ütem az átlagosnál gyengébbekben 0,6 százalék, az átlagosokban 3,3 százalék, az átlagosnál jobbakban pedig 8,5 százalék volt. Az elmondottakat a 3. tábla adatai tartalmazzák. Figyelemre méltó, hogy a termelőszövetkezetek valamennyi csoportjában – a második csoport kivételével – a termelési érték növekedése mögött a használatiérték-tömeg tényleges növekedése van.

Az állami gazdaságok csoportosított adatai (lásd a 4. táblát) jelzik, hogy a termelés színvonalának jóval magasabb fokán vannak, mint a termelőszövetkezetek: egy hektár termőterületen több mint 60 százalékkal nagyobb termelési értéket állítanak elő, de az átlag körül elég nagyfokú a szóródás. Amíg a leggyengébb csoportba tartozó 16 gazdaság hektáronként 10 000 forint termelési értéket sem tud előállítani, addig a legjobb csoportba tartozó 27 gazdaság közel 60 000 forintot termel. A két érték között több mint hétszeres a különbség. A szórás mértéke tehát hasonló nagyságú a termelőszövetkezetekével.

4. tábla

Az állami gazdaságok megoszlása a termelés színvonala és annak 1967 és 1972 közötti változása alapján

Az egy hektár termőterületre jutó halmozatlan termelési érték 1972-ben (forint)	Az állami gazdaságok száma	A termelési érték növekedése 1967-1972 között			Az árváltozásoktól megtisztított termelésnövekedés (százalék)
		egy foglalkoztatotttra (forint)	egy hektár termőterületre		
			forintban	százalékban	
– 7 000	2	51 950	3 327	91,6	13,6
7 001–10 000	14	41 613	2 684	46,6	–13,1
10 001–13 000	16	52 785	4 241	55,8	– 7,7
13 001–16 000	22	54 090	5 316	57,6	– 6,5
16 001–20 000	42	50 856	7 541	71,3	1,6
20 001–25 000	29	53 584	10 023	80,1	6,8
25 001–30 000	22	78 500	14 818	113,8	26,8
30 001-	27	122 009	40 123	218,7	89,0
Összesen	174	70 637	11 196	103,1	20,0

Az egyes gazdaságcsoportokban az 1967 és 1972 közötti termelésnövekedésre az jellemző, hogy minél magasabb a termelés színvonala, annál nagyobb volt a termelésnövekedés mértéke is. Így például amíg a leggyengébb 16 gazdaság hektáronként alig 3000 forinttal növelte termelését, addig a legjobb 27 gazdaságban ez a 40 000 forintot is meghaladta.

Az egy foglalkoztatott által előállított termelési érték, ha lassúbb mértékben is, de a termelés színvonalával együtt nő. A vizsgált időszakban azonban a növekedés volumene itt nem olyan töretlen, mint a termelőszövetkezeteknél. Az állami gazdaságok ugyanis a foglalkoztatottak számával szabadabban tudnak gazdálkodni, mint a termelőszövetkezetek. Dolgozóik számát lényegében a termelés alakulásának megfelelően változtathatják.

A termelés növekedésének megítélését természetesen itt is torzíja az árváltozások hatása. Ha a termelőszövetkezetekhez hasonlóan kiszűrjük ezeket a torzításokat, akkor a fejlődési skála alsó lépcsőfokain elhelyezkedő gazdaságok negatív előjelű növekedést mutatnak. Az alkalmazott módszer pontatlansága miatt azonban ezt nem lehet kijelenteni. Ehhez gazdaságonként és termékenként kellene az összehasonlítást elvégezni. Az viszont így is megállapítható, hogy az alacsony termelési színvonalú gazdaságok csoportjában a termelés növekedésének mértéke 1967 és 1972 között nagyon szerény volt. Ezekben a gazdaságokban a mérleg szerinti termelésiérték-növekedés mögött kevés használatiértéktömeg-növekedés van. Ezzel szemben a skála legjobb három csoportjába tartozó gazdaságok ez időszak alatt több mint 30 százalékkal növelték tényleges termelésüket. Ez évi 7 százalékos növekedési ütemnek felel meg, ami több mint kétszerese az állami gazdaságok 1967–1972 közötti növekedési ütemének. Ez utóbbi 1967–1972 között 3,4 százalék volt. A szóródás mértéke tehát nagyobb, szélsőségesebb, mint azt a termelőszövetkezeteknél tapasztaltuk. Az elmondottakat egyébként a 4. tábla adatai is igazolják.

A gazdaságok fejlődését eddig mint a csoportok mozgását vizsgáltuk attól függően, hogy 1972-ben milyen volt a termelési színvonaluk. A fejlődés különbözőségének lényeges oldalára hívta fel ez is a figyelmet. A mozgás dinamizmusának vizsgálatára azonban alkalmasabb, ha a gazdaságokat olyan kétdimenziós kombinatív táblán helyezük el, amelyik az 1967. évi és az 1972. évi termelési színvonal fokozatait tartalmazza. Az 5. táblában a gazdaságok ilyen mozgását mutatjuk be, ahol a fejlődés színvonalát a számok növekvő sorrendje jelzi. Az 1-es a legalacsonyabb, a 9-es a legmagasabb termelési színvonalat jelöli. A számokhoz tartozó értékek egyébként a termelőszövetkezeteknél azonosak a 3. tábla, az állami gazdaságoknál pedig a 4. tábla első oszlopával. Egy ilyen táblából pontosan meg lehet állapítani, hogy az 1967. évi egyes színvonalcsoportokba tartozó gazdaságok 1972-re milyen fejlettségűvé váltak. Ennek reciprokaként pedig azt mutatja ez a kombinatív tábla, hogy 1972-ben az egyes színvonalcsoportokba tartozó gazdaságok korábban milyen fejlettségűek voltak. Általában mennyit fejlődtek, mekkora ugrások megtételére voltak képesek. Vagyis az azonos „súlycsoportú” gazdaságok viselkedését mutatja a két időszak között. Például, ha a tábla 4. csoportját emeljük ki, akkor ebből a következőket tudhatjuk meg:

- 1967-ben az egy hektár termőterületre jutó termelési érték 6001–8000 forint között volt;
- ekkor ide 605 termelőszövetkezet tartozott, ami az összes termelőszövetkezet 26 százalékát jelentette;
- a 605 termelőszövetkezet legnagyobb része (37 százaléka, 223 gazdaság) két osztályt fejlődött 1972-re, vagyis hektáronként 10 001–13 000 forint termelési értéket állítanak elő;

- 125 gazdaság három osztályt, 51 gazdaság négy osztályt, 49 gazdaság pedig öt osztályt ugrott előre;
- ezzel szemben 128 gazdaság csak egy osztályközt lépett előre, 25 gazdaság ugyanabban az osztályban maradt, 4 gazdaság pedig alacsonyabb osztályba esett vissza.

Igy a tábla valamennyi sorát és csoportját egyenként lehetne elemezni, és a mozgás dinamizmusa mellett annak valamennyi fajtájával (előre-vissza, lassú-gyors, ugrás-fokozatosság) találkozánk. E helyen azonban csak a főbb összefüggésekre hívjuk fel a figyelmet.

5. tábla

*A gazdaságok kombinatív megoszlása a termelés színvonala szerint
1967-ben és 1972-ben*

A termelési színvonal mutatói 1967-ben	A termelési színvonal mutatói 1972-ben									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	összesen
	Termelőszövetkezeti gazdaságok									
1.	16	25	61	33	15	8	4	1	–	163
2.	1	6	45	61	30	17	8	3	3	174
3.	–	5	50	142	165	167	51	33	7	620
4.	–	–	4	25	128	223	125	51	49	605
5.	–	–	1	7	13	84	125	87	62	379
6.	–	–	–	–	1	18	53	98	84	254
7.	–	–	–	–	–	–	2	7	50	59
8.	–	–	–	1	–	–	–	1	26	28
9.	–	–	–	–	–	–	–	1	31	32
Összesen	17	36	161	269	352	517	368	282	312	2314
	Allami gazdaságok									
1.	–	1	3	1	–	2	1	1	–	9
2.	–	1	8	4	3	1	–	–	1	18
3.	–	–	2	7	14	13	5	3	1	45
4.	–	–	–	4	3	20	8	9	5	49
5.	–	–	1	–	1	6	11	4	7	30
6.	–	–	–	–	1	–	4	5	5	15
7.	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3
8.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9.	–	–	–	–	–	–	–	–	5	5
Összesen	–	2	14	16	22	42	29	22	27	174

A termelőszövetkezetek mozgásánál szembeűnő, hogy a gazdaságok 1967 és 1972 között általában két osztályt léptek előre. Ezt jelzik a modusként felfogható, a csoporton belül a legnagyobb értéket jelentő, dőlt számokkal szedett adatok is, amelyek trendvonalként szelik át a táblát. A fejlődésnek ez a szisztematikussága úgy is értelmezhető, hogy a gazdaságok többségére a fokozatos, átlagos növekedés jellemző.

A termelőszövetkezetek jelentős része azonban a színvonalcsoportjára jellemző növekedéstől eltérően fejlődik. Tekintélyes részük az átlagosnál kétszer-háromszor gyorsabban fejlődik, más részük az átlagos alatt marad. Olyanok is vannak, amelyek visszaestek a vizsgált időszak alatt. A visszaesők többsége – több mint fele – az alacsonyabb termelési színvonalú gazdaságokból, a gyorsabban fejlődők többsége – közel kétharmada – a magasabb termelési színvonalú gazdaságokból került ki.

A tábla értelmezésénél itt is figyelembe kell venni a termelési értéknek a már említett torzító hatását. Az értékben kimutatott növekedés mögött a használati értéknek nincs akkora növekedése. Ezért, ha a fent leírt következtetéseket számszerűsíteni akarjuk – a torzítás eddig tapasztalt mértékét figyelembe véve –, akkor járunk el helyesen, ha fejlődőnek csak azokat a gazdaságokat vesszük, amelyek 1967 és 1972 között legalább egy osztályt előbbre léptek. Az ugyanabban az osztályban maradtakat és az alacsonyabba kerülteket nyugodtan minősíthetjük visszafejlődőknek. Gyorsan fejlődőnek minősíteni viszont csak azokat a gazdaságokat célszerű, amelyek az átlagos növekedéshez mérten legalább két osztályt léptek előre. A tábla alapján a minősítést elvégeztük, és az eredmény az lett, hogy 1967 és 1972 között a 2314 termelőszövetkezetből 152 gazdaság visszaesőnek, 484 mérsékelten fejlődőnek, 1197 közepesen fejlődőnek és 481 gazdaság gyorsan fejlődőnek tekinthető.

Az állami gazdaságok fejlődését nagyobb mozgás jellemzi, mint a termelőszövetkezetekét. Tendenciájában itt is fokozatos fejlődés mutatkozik. Az egyes színvonalcsoportokra itt is a két osztállyal történő előbbre lépés a jellemző. Ezt azonban szigorúbban kell megítélnünk, mint a termelőszövetkezeteknél, mert az állami gazdaságok termelési értékének fiktív növekedése 1967 és 1972 között nagyobb volt, mint a termelőszövetkezeteknél. Ezért itt legalább a két osztállyal való előbbre lépést minősíthetjük fejlődésnek, a három osztályt ugrókat közepesen fejlődőknek és az ennél nagyobb ugró gazdaságokat a gyorsan fejlődőknek. Ezt a szigorítást nem szubjektív elhatározás, hanem az értékindexben történt változás figyelembevételére indokolja. Ezeket szem előtt tartva a 174 állami gazdaságból 39 gazdaságot fejlődést nem mutató, 57 gazdaságot stagnáló vagy igen mérsékelten fejlődő, 34 gazdaságot közepesen fejlődő és 44 gazdaságot gyorsan fejlődő gazdaságnak lehetne minősíteni. Ez a megoszlás a 4. tábla megállapításait támasztja alá. Úgy látszik, hogy az 1967–1972 közötti évek az állami gazdaságoknál néhány kiemelt gazdaság koncentrált fejlesztésének időszaka volt.

További bizonyító érvek felsorolása nélkül is, az eddig leírtakból megállapítható, hogy a mezőgazdasági termelés növeléséhez az egyes termelőszövetkezetek és állami gazdaságok nagyon különböző mértékben járultak hozzá. Egyesek gyorsabb, mások lassúbb ütemben növelték a termelést, de még olyanok is voltak, amelyeknek termelési volumene 1967 és 1972 között stagnált vagy esetleg csökkent. Azt is megállapíthatjuk, hogy az erősebb, a termelési színvonal magasabb fokán álló gazdaságokban általában nagyobb ütemű, a termelés alacsonyabb színvonalán álló gazdaságokban pedig kisebb ütemű volt a fejlődés. Kérdés, mi váltotta ki a gazdaságok fejlődésének ezt a különbözőségét? A következőkben erre kísérelünk meg választ adni.

(A tanulmány befejező részét a *Statisztikai Szemle* következő számában közöljük.)

A NŐI TERMÉKENYSÉG ÉS AZ ÉLETBEN LEVŐ GYERMEKEK SZÁMA

SALAMON LAJOS

A női termékenység – s ezen belül különösképp a házassági termékenység – demográfiai vizsgálatához részben a népmozgalmi, részben a népszámlálási statisztika szolgáltat anyagot. Egyes vizsgálatokhoz mindkettőre szükség van, míg más megfigyelésekhez elegendő csupán az egyik vagy másik forrásból származó anyag. Azt a metódust, illetve annak eredményeit, amellyel jelen cikkünk foglalkozik, a szakmai terminológia népszámlálási termékenységnek nevezi. Anyagát eszerint a népszámlálási adatok szolgáltatják, s minthogy ezek nemcsak a propagatív koron túli, hanem az azon belüli női népességet is magukban foglalják, az eredmények jórészt nem a befejezett termékenységet, hanem a családi állapotonként külön-külön vizsgált női termékenységnek egy-egy időpontra rögzített helyzetét – mintegy keresztmetszetét – mutatják és jellemzik, miként a népszámlálások adataiból származó eredmények általában.

Magyarországon az 1910. évi népszámlálás kérdőívén szerepelt első alkalommal az összeírt személy született gyermekeinek számát tudakoló kérdés. A begyűjtött válaszok – mint a tervezett és nagyrészt végre is hajtott, igen bőségesre méretezett feldolgozási programnak nyilván nem legfontosabb adalékai – az első világháború okozta nehézségek folytán nem kerültek feldolgozásra.¹ A következő, azaz az 1920. évi népszámlálás programjában ismét szerepelt, de ekkor már realizálódott is a termékenységi vizsgálat. Ezután pedig valamennyi hazai népszámlálás foglalkozott effajta felméréssel, igen változatos – még magának a családiállapot-kategóriák körének teljesebb vagy csonkább kiválasztása szempontjából is váltakozó – programmal, ami az 1. táblából is kiviláglik.

Az adatok elemzése előtt még tisztázásra váró kérdés, hogy a sűrűn előforduló „gyermek” szó („gyermekszám” stb.) – termékenységi vizsgálat lévén – mindenkor a szónak biológiai (vérségi) jelentésében értendő, tehát csakis a sokaságokban szereplő anyák által ténylegesen szült gyermekekre vonatkozik. (Az örökbefogadott, nevelt, illetve mostohagyermek nem az adoptáló stb., hanem szülőanyjuk gyermekeinek számát növelik.) Másrészt viszont e fogalom kiterjesztetten értendő, azaz életkortól és családi állapottól függetlenül gyermeknek minősültek a fenti kritériumnak megfelelő utódok, akkor is, ha esetleg a családból már régen kiváltak, s maguk is családot alapítottak.

¹ Hasonló volt a helyzet 1941-ben. Az akkor tartott népszámlálás is begyűjtötte ezeket az adatokat, feldolgozásra azonban – ugyancsak háborús okok miatt – csak egy töredéknyi rész került. (Pontosabban: a termékenység témaköréből ekkor csupán a községek és városok külterületein összeírt házasságos nők adatait dolgozták fel.) Az összeírás eszmei időpontja 1941. január 31-e volt.

Megemlítjük továbbá azt a kisebb jelentőségű metodikai kérdést is, hogy az 1920–1960. évi adatokban az „összesen született gyermekek” megnevezés szó szerint értendő, vagyis a halvaszülöttek beszámításával, míg az 1970. évi adatok csupán az élveszülöttekre vonatkoznak. E körülmény folytán az 1970. évi adatok átlagosan mintegy másfél százalékkal alacsonyabbak, mint ha a korábbiak metodikájával készültek volna. (Vagyis például a házas nők 100 főre számított 201-es országos gyermekszámmutatója minden bizonnyal 204 lenne.)

Mint hogy az 1. tábla csak arányszámokat tartalmaz, az abszolút számokra utaló tájékoztatásképp már itt jelezzük, hogy az elváltak és a különváltan élők 1949. évi adatain kívül e tábla valamennyi alapadata, vagyis az egyes családiállapotbeli nők száma az özvegy, elvált és hajadon kategóriákban százezres (illetve többszázzezres), a házasok esetében pedig milliós nagyságrendű.²

1. tábla

Népszámlálási termékenységi arányszámok és a gyermekmegtartási képesség mutatószámai családi állapotoként

Családi állapot	1920	1930	1949	1960	1970
100 nőre jutó összesen született gyermek					
Házas	362	327	257	232	201
Ezen belül:					
férjével élő	259	.	.
különváltan élő	184	.	.
Özvegy	477	.	366	337	278
Elvált	133	151	149
Házasságot kötött összesen	278	250	212
Hajadon	18	11
1000 összesen született gyermek közül életben volt					
Házas	633	674	754	825	*
Ezen belül:					
férjével élő	754	.	.
különváltan élő	729	.	.
Özvegy	524	.	614	659	*
Elvált	726	804	*
Házasságot kötött összesen	714	782	*
Hajadon	809	*

* Az 1970. évi adat még nem áll rendelkezésre.

Az 1. tábla első, azaz a *gyermekszámátlagokat* tartalmazó részében az összevethető adatok (egyedül a házasokról van mind az öt időpontra adat) tanúsága szerint a legalacsonyabb, sőt a többihez képest csupán töredéknek nevezhető – és sajátos jellegük folytán a további csökkenés tényét itt pozitívan értékelhető – arányszámokat, természetesen, a hajadon nők rovatában találjuk. A házasságot kötött családi állapotúak körében minden időpontban az elváltaké a legalacsonyabb, majd ezeket a házas nők mutatószámai követik. A legmagasabb gyermekszámátlagok – értelemszerűen is – az özvegy nők adatsorában mutatkoznak. E jelenség a családi állapotukból adódó, valamennyi más kategóriáéhoz képest magasabb átlagéletkorokkal, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó egyéb körülményekkel függ össze. Ilyenek: a rendszerint hosszabb házasságtartam, sőt többnyire már befejezett pro-

² Az egyes alapadatokat produkáló öt népszámlálás eszmei időpontjai: 1920. december 31.; 1930. december 31.; 1949. január 1.; 1960. január 1.; 1970. január 1.

pagatív kor; a fiatalabb – szülőképes – korokban szokásban volt intenzívebb születésgyakoriság (akár vallási meggondolásból, akár egyéb okból); s nem utolsósorban a teherbeesés elleni védekezésnek a későbbiekénél sokkal kevésbé ismert és gyakorolt módozatai. Mindeme körülmény a magasabb gyermekszám irányába hatott.

Az 1. tábla második része, az ún. *gyermekmegtartási* képesség arányszámai arra mutatnak, hogy bár mindenkor a házas nők adatai a legmagasabbak (tehát a legkedvezőbbek), mégis, első látszatra úgy tűnik, hogy nem múlják jelentősen felül az elváltak és a hajadonok azonos évbéli mutatószámait. Ha azonban arra is figyelemmel vagyunk, hogy a házas nők összesen született gyermekeinek átlagos száma – minden összehasonlítható időpontban – mily jelentősen magasabb emezekénél, mindjárt kedvezőbb (illetve még kedvezőbb) megítélés alá kell eszenek a házasok „megtartási” mutatói. A 936. oldalon közölt adatokból láthatjuk, ha valamely adott családiállapotbeliek körében egyéb ismérvhez nem kapcsoljuk a „megtartási” mutató mérését, mint pusztán a született gyermekek számához, azt tapasztaljuk, hogy a megtartási képesség a gyermekek számának emelkedésével párhuzamosan csökken. Ez mutatkozik még az olyan fiatalabb korú anyák esetében is, akiknek legidősebb gyermekük is legfeljebb 28–29 éves, vagyis oly alacsony életkorban lehet csak, amelyben – a csecsemő- és gyermekkori halandóságot átvészelve – a halandósági szint (már és még) igen alacsony, azaz kedvező.

Az eddig említett három családiállapot-kategóriába tartozó nők gyermekmegtartási mutatóihoz képest egyaránt jelentősen alacsonyabb (tehát kedvezőtlenebb) az özvegyek ilyen jellegű viszonyszáma. Az ezt előidéző számos ok egyike, legalábbis az özvegy nők egy meg nem határozható hányadánál, a gyermekeknek – részint gazdasági, részint egyéb okokra visszavezethető – küzdelmesebb felnevelése. Másik ok: az özvegyeknek minden más kategóriabeliekénél jelentősen magasabb, másfélszeresüket is messze meghaladó átlagos életkora. Ennélfogva gyermekeik átlag-életkora – következésképp halandóságuk is – magasabb a más családiállapotbeliek gyermekeiénél. További, sőt talán épp az első helyre kívánkozó okként azt a pusztá tényt kell említenünk, hogy az özvegy nőknek van (az összesen világrahozott gyermekek száma szerint) a legtöbb, még a házas nők gyermekszámához mérten is, kimagasló átlagszámú gyermeke. Ez a körülmény pedig, illetve az ezzel rendszerint negatív korrelációban álló gazdasági és iskolázottsági szint, miként ezt a későbbiekben számszerűen is látni fogjuk, nagymértékben befolyásolóan hat – ez esetben tehát kedvezőtlenül – a gyermekmegtartás képességére.

Végül visszatérve a házas nőkre, ha az említett kettős viszonyítással mérve kiemelkedően jónak mondható gyermekmegtartási arányuk magyarázatát keressük, úgy véljük, ezt elsősorban is abban találhatjuk meg, hogy valamennyi kategória közül a házasok életvitelét és társadalmi–gazdasági helyzetét tekinthetjük a legki-egyensúlyozottabbnak és legstabilabbnak.

*

Lássuk ezek után az 1. tábla viszonyszámainak *időrendi* alakulását. Ez az eddig tárgyaltakhoz, azaz a különböző családi állapotú nők mindenkori arányszámainak egymáshoz történő viszonyításához képest kevesebb változatosságot mutat, amennyiben a tábla felső részének adatai: az összesen született gyermekek átlagszámai – a viszonylag csekély számú elváltak kategóriájának kivételével – szabályosan csökkenő értéksort képeznek. Ez a jelenség – mint a termékenység általános csökkenésének fél évszázadra visszavetített képe – éppenséggel nem mondható meglepőnek, de örvendetesnek különösképp nem. Kivéve természetesen a hajado-

nok (ez esetben tehát a leányanyák) gyermekszámainak az utolsó tíz év folyamán mutatózó, kétségtelenül pozitíven értékelendő, igen jelentős megcsappanását.

Annak magyarázatául pedig, hogy a mindhárom nagylétszámú családiállapot-kategóriába tartozó nők gyermekszámainak folyamatos csökkenése ellenére a többiekhez képest jóformán töredéknyi nagyságrendű elvált nők átlagos gyermekszáma megnövekedett (s 1970-re is csak csekély apadást jelez), egymásba folyó kettős okot kell említenünk. Mégpedig: 1949 és 1960 között az elváltak (és csak az elváltak) körében egészen különleges méretarányú növekedés, felfutás történt, s közöttük – vagyis éppen az új elváltak között – jóval nagyobb arányban találunk gyermekes, illetve többgyermekes párokat, mint a régebben elváltak körében. (Ebből a szempontból az is közömbös, hogy a gyermek, illetve a gyermekek melyik házaspárnál maradnak. Az elvált nő valamennyi gyermeke – termékenységi nézőpontból – az ő gyermekeinek számát növeli.)

Részint az említett felfutás arányának szemléltetésére, másrészt pedig a legfontosabb abszolút számok ismertetése végett iktatjuk ide, hogy a 15 évet betöltött hajadon nők száma 1949-ről 1960-ra 828 103-ról 676 128-ra (18 százalékkal) csökkent; a házas nőké 2 159 618-ról 2 524 343-ra (17 százalékkal), az özvegy nőké pedig 607 581-ről 616 435-re (másfél százalékkal) emelkedett. Ugyanez idő alatt az elvált nők száma 57 268-ról 101 611 főre, azaz 77,4 százalékkal ugrott fel.³

*

Az 1. tábla alsó felében a gyermekmegtartási mutatókat figyelhetjük meg családi állapotoként időrendben. Itt végig azt tapasztalhatjuk, hogy az adatok népszámlálásról népszámlálásra emelkednek. Ez a kétségtelenül igen örömdetes jelenség mindenekelőtt a hazai halandósági viszonyoknak már hosszú évtizedek óta csaknem töretlenül folyamatos javulásával függ össze. Az 1960. évi – és kis részben az 1949. évi – adatokra pedig még külön is kedvező befolyással volt a csecsemő- és gyermekhalandóságnak az utolsó negyedszázadban bekövetkezett rohamos csökkenése. Mindez nyilván még fokozottabban mutatkoznék az 1970-es adatokban. (Ilyenek azonban jelenleg még csak a született gyermekek száma tekintetében állnak rendelkezésre.)

Ugyanakkor nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy a két világháború is erősen rányomta a bélyegét a tábla mindkét részén található számok alakulására, mégpedig igen hátrányosan. Nem kétséges ugyanis, hogy az összesen született gyermekek átlagszámai, valamint a gyermekmegtartási mutatók is magasabbak volnának a háborús, illetve a háborúhoz szorosan kapcsolódó egyéb veszteségek nélkül. Ezek a különbségek elsősorban is a két háborút közvetlenül követő, azaz az 1920. és az 1949. évi népszámlálások adataiban mutatkoznak meg; továbbgyűrűzésükkel azonban – az évtizedek múlásával mind kisebb és kisebb arányban – a későbbi adatokat is érintik.

*

Szóltunk már futólagosan az életkornak (anyai életkornak), továbbá a született gyermekek számának a gyermekmegtartási képességet befolyásoló hatásairól. A következőkben, hogy a magasabb anyai életkoroknak ilyen irányú kedvezőtlen

³ A hajadon nők számának 1949 és 1960 között bekövetkezett feltűnő csökkenése mindenekelőtt a 40-es évek második felében, illetve ennekutána rendkívül intenzívvé vált házassodási mozgalomban leli magyarázatát. Itt említjük meg azt is, hogy az arányszámok időrendi értékelésénél az egyes időszakok különböző hosszát is figyelembe kell venni. Eszerint: az 1920-as és 1930-as adatok között 10 év, az 1930-as és 1949-esek között 18 év, az 1949-es és 1960-asok között 11 év, végül az 1960-as és 1970-es adatok közt ismét 10 évnél távolabbra kell számolni.

hatását kiküszöböljük, csak a 45 évesnél fiatalabb, azaz 15–44 éves s közülük is csupán a „megtartási képesség” szempontjából legkedvezőbb családi állapotú, tehát a férjes (házas) nők teljes részletezettséggel kiszámított mutatóit adjuk.

*A 15–44 éves házasságú nők
gyermekmegtartási mutatószámai 1949-ben
a született gyermekek száma szerint*

A született gyermekek száma	1000 gyermek közül életben volt
1	919
2	892
3	829
4	793
5	780
6	768
7	753
8	738
9	721
10	710
11	681
12	638
13	597
14	568
15	537
16	515
17	506
18	460
19	405
20 és több	299
Együtt (átlag)	827

Az adatok szinte meglepően élesen világítanak rá a gyermekmegtartási képességnek a gyermekszám növekedésével párhuzamos romlására, csökkenésére, még az ilyen, tehát a fiatalabbak korosztályába tartozó házasságú nők esetében is. Érdemes továbbá figyelni az arányszámoknak általában igen szabályosan, ugrásoktól mentesen csökkenő sorára. Ilyen „ugrást” – az abszolút számuknál fogva amúgy is teljesen jelentéktelen 18 és ennél több gyermekesek eseteitől eltekintve – csak egyetlen helyen, a 2-ről 3-gyermekekre váltók viszonyánál észlelhetünk. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy egy vagy két gyermek esetén a dolgozó (munkába járó) nők még viszonylag könnyen megbirkóznak a „kettős műszak”, vagyis a munkahely és a gyermeknevelés feladataival, míg három gyermek esetében ez már csak nagyon nehezen valósítható meg megnyugtató módon. Különösképp régebben, amikor a gyermekszociális intézmények – bölcsőde és napközis óvoda – még alig-alig voltak ismertek. A 3-gyermekezes anyák körében pedig még viszonylag sokan jártak munkába, míg a 4- vagy ennél több gyermekesek közül már lényegesen kevesebben. Egyébként az újabb (1960. évi) adatok is hasonló képet festenek a 2. tábla igazolása szerint.

A 2. táblában az 1949. évek mellett az 1960. évi gyermekmegtartási adatokat is bemutatjuk, mégpedig az anyák (házasságú nők) fiatalabb, idősebb, valamint összesített korcsoportjai szerint. A tábla terjedőségét elkerülendő, a 6- és ennél több gyermekes anyák mutatószámait itt már csupán két sorban, összevontan adjuk, továbbá az 1000-es egység helyett 100–100 szülöttre utaló hányadosokat közlünk.

A tábla mindkét időpontra vonatkozó adataiból egyaránt kitetszik, hogy az anyai életkor is szabályozólag hat a gyermekmegtartási mutatóra, ennél azonban

még sokkal radikálisabban – különösképp a magas gyermekszámok esetén – maga a született gyermekek száma az elsődleges befolyásolási tényező. Pontosabban: mindaz, ami a (magas) gyermekszámmal kölcsönhatásban áll. Ilyen ismérv minde-
nekelőtt az *iskolai végzettség*. (Mármint az anyák iskolai végzettsége.) Ez, mint látni fogjuk, kölcsönhatásban van már magával a gyermekek számával is, s ilyként köz-
vetlenül és közvetve egyaránt befolyásolja a gyermekmegtartási képességet. (Lásd a 3. táblát.)

2. tábla

A házas nők gyermekmegtartási mutatószámai az anyák nagyobb korcsoportjai és szülötteik száma szerint, 1949 és 1960

A született gyermekek száma	A 15–44 éves		Az összes		A 45 éves és idősebb	
	házas nők 100 összesen született gyermeke közül életben volt					
	1949	1960	1949	1960	1949	1960
1	92	97	90	95	84	89
2	89	95	87	92	81	86
3	83	89	79	85	74	80
4	79	86	75	80	71	76
5	78	84	73	77	69	74
6–9	75	81	69	73	66	71
10 és több	66	72	60	64	59	63
Együtt (átlag)	83	90	75	82	69	76

Megjegyzés. Az adatokban természetesen a kor szerinti (kumulált) halandóság hatása is szerepet játszik, ami feltehetően befolyásolja a nagyobb gyermekszámú anyáknak a táblán mutatkozó kedvezőtlenebb adatait. Az ebből eredő torzítások mértékének megállapítására a gyermekek életkorára vonatkozó adatok hiányában nincs lehetőség.

3. tábla

A különböző gyermekszámú házas nők százalékos megoszlása, továbbá a házas nők összesen született és a közülük életben levő gyermekeiknek átlagos száma a nők iskolai végzettségének egyes fokozatai szerint, 1960.

Megnevezés (gyermekszám)	0*	1–3	4–5	6–7	8**	Érett-ségi-zett***	Egye-temi (főisko-lai) ok-levelet szerzett	Együtt
	általános iskolai osztályt végzett							
	házas nők							
Gyermek nem született	2,1	4,5	12,9	37,8	33,1	7,8	1,8	100,0
1 gyermek született	1,1	3,1	11,6	44,8	32,2	5,9	1,3	100,0
2 gyermek született	1,3	3,8	13,4	53,4	23,1	4,0	1,0	100,0
3 gyermek született	2,4	6,1	17,4	56,6	14,4	2,5	0,6	100,0
4–5 gyermek született	4,8	9,7	22,0	54,1	7,7	1,4	0,3	100,0
6–9 gyermek született	11,0	15,4	25,3	45,0	2,8	0,4	0,1	100,0
10 vagy több gyermek született	21,7	19,6	24,2	33,3	1,1	0,1	0,0	100,0
<i>Összesen (átlag)</i>	2,8	5,7	15,4	48,5	22,3	4,3	1,0	100,0
100 házas nőre jut összesen szü- letett gyermek	467	362	287	239	141	129	128	232
1000 összesen született gyermek közül életben volt	705	755	794	833	912	928	939	825

Megjegyzés. A korábbi iskolatípusoknak és osztályszámoknak a jelenlegihez igazodó átalakításával.
* E rovat az analfabéták és félanalfabéták (csak olvasni tudók), továbbá az iskolai végzettség nélkül
főni-olvasni tudók adatait tartalmazza.

** Magában foglalja a középiskolába járt, de nem érettségizettek adatait is.

*** Az egyetemre (főiskolára) járt, de ott oklevelet nem szerzettek adataival együtt.

A 3. tábla felső részéből akár vízszintesen (az „összesen” sorral egybevetve), akár függőlegesen kísérik végig az adatokat, egyaránt és messzemenően a gyermekszám és az iskolai végzettség *negatív korrelációja* tűnik ki. Minél kisebb a gyermekszám, annál nagyobb a magasabb iskolai végzettséggel bírók aránya – s ennek folytán az átlagos végzettségi szint –, és természetesen megfordítva is.⁴ Miniket azonban, a vizsgálat eddigi módszerét követve, inkább e viszonyítás fordítottja érdekel. Tehát elsősorban nem az, hogy milyen gyermekszámhoz milyen (átlagos) iskolai végzettség tartozik, hanem az, hogy az iskolai végzettség egyes fokozatait elért házas nők átlagosan hány gyermeket hoztak világra. A tábla felső része ugyan erre is ad – közvetve – megközelítő választ, a megosztási részt követő adatsor azonban közvetlen felvilágosítással is szolgál. Az eddig elmondottak, valamint a tábla százalékos adatai után természetesnek látszik az adatsor lefelé ívelése, csupán az arányok (vagyis inkább az aránytalanság) mondható talán meghökkentőnek. A legmagasabb végzettségű házas nők átlagos gyermekszáma csupán 27,4 százalékát éri el a teljesen iskolázatlanokénak. E különös arány kialakulásához bizonyos főkig az is hozzájárul, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők átlagos életkora alacsonyabb, mint a kevésbé iskolázottaké.

Ezek után már szinte megnyugvással regisztrálhatjuk a tábla következő sorának, a gyermekmegtartás mutatószámainak viszonylag szolid ívelését. Az egyetemi vagy főiskolai végzettségű házas nők 94 százalékos – tehát a várakozásnak megfelelően igen magas – megtartási aránya mellett még a minden végzettség nélküli házas nők (1960. évi) gyermekmegtartási mutatószáma is meghaladja valamelyest a 70 százalékot.

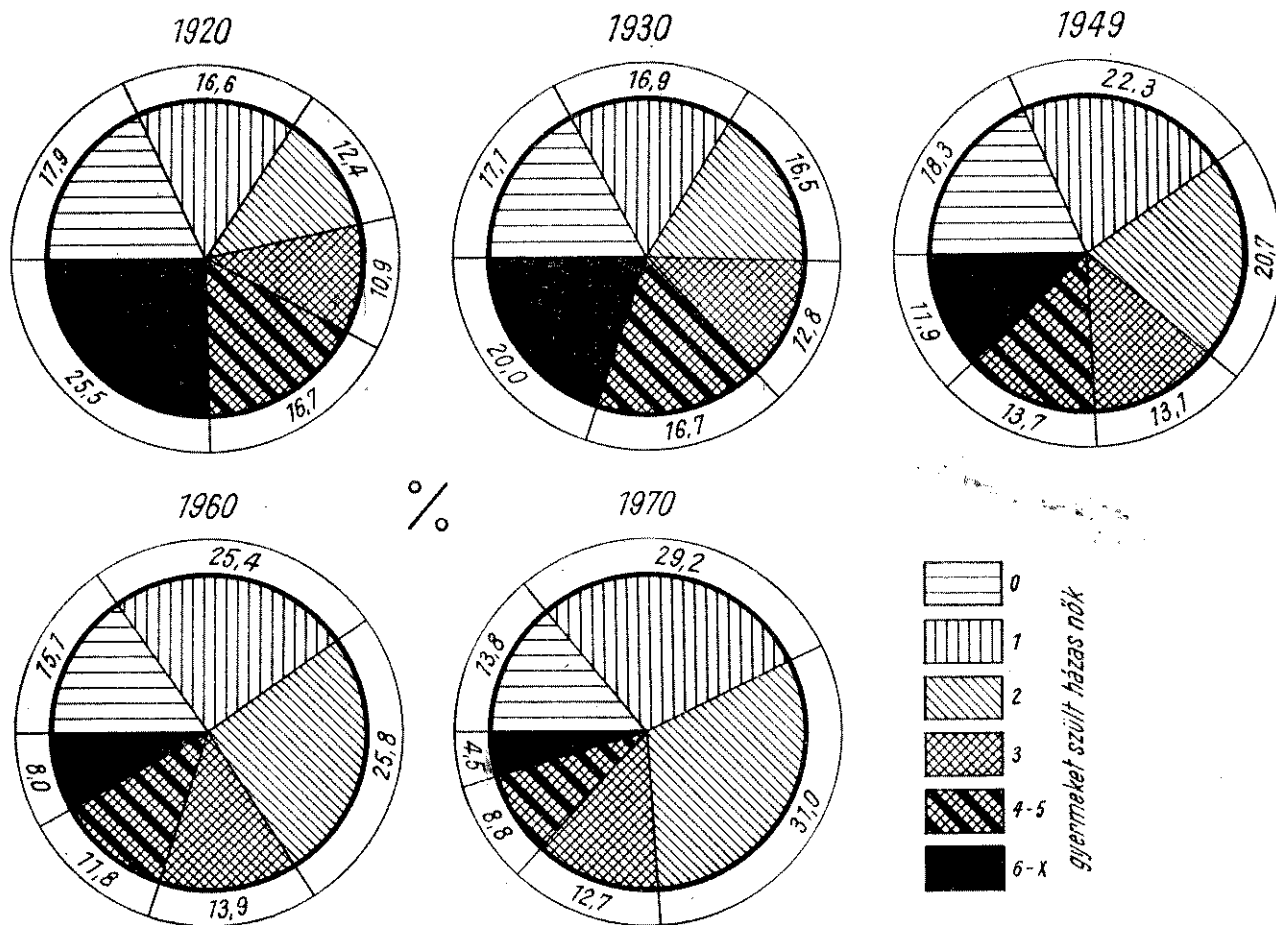
*

Nem maradhat említés nélkül, hogy az 1. tábla viszonyisményei – még egy-egy időpontra és egy-egy családi állapotra vonatkozóan is – igen különböző számú gyermeket szült nők leszármazottainak (gyermekkeinek) sűrített *átlagmutatói*. Hogy legalább a legjelentősebb családiállapotbeliek, azaz a házas nők gyermekszám-megosztásáról képet nyerhessünk, ábránkon ezt kördiagramok formájában mutatjuk be, népszámlálásról népszámlálásra. A gyermeket egyáltalán nem szült nők arányát is jelzi az ábrák egy-egy szektora, jóllehet a gyermekek abszolút számán ezek a házas nők nem változtattak, de a relatív mutatót – a gyermekszámnak a házas nőkhöz viszonyított arányát – igenis befolyásolják.

Az ábrák egybevetésével jól látható, hogy az 1. tábla első sorának folyamatosan csökkenő viszonyisményeit a 4- és ennél több gyermekes anyák mindjobban megfogható aránya okozza. Helyettük az egy-, de még inkább a kétgyermekes anyák aránya nőtt meg rendkívüli módon. E jelenségeknek az átlagos gyermekszám értékére gyakorolt hatását a 3-gyermekesek arányának mérsékelt növekedése (de végén már fogyása), továbbá a gyermektelen házasok arányának – ugyancsak a gyermekszámátlagok növekedésének irányába ható s csaknem törésmentesen végigvonuló – megfoghatóvá természetesen nem ellensúlyozhatta. Az arányok ilyen alakulása legfeljebb fékezheti valamelyest az átlagos gyermekszám további csökkenését.

⁴ Érdemes ennek kapcsán a *modusokra* és azok polarizációjára külön is felfigyelni. A *modus*, bármely gyermekszám esetében is igen határozottan a 6–7 osztályt végzett nőkre esik, úgy azonban, hogy a gyermektelen, valamint a legmagasabb gyermekszámú (10- és több gyermekes) házasok esetében ez a megosztási arányszám 33 és 38 százalék között van, az *egygyermekes*, továbbá a 6–9-gyermekes anyáknál egyaránt 45, a 2-, valamint a 4–5-gyermekeseknél 53–54 százalék, végül a 3-gyermekesek esetében az 56 százalékot is meghaladja. Nem érdektelen jelenség az sem, hogy a *modustól* balra eső viszonyismények a gyermekszám növekedésével párhuzamosan növekszenek, a *jobbra* eső, vagyis a magasabb végzettségre utaló arányszámok pedig rohamosan csökkennek.

A házas nők megoszlása népszámlálásonként az összesen született gyermekeik száma alapján

1973 vége felé, amikor is eddigi sorainkat írtuk, még nem voltak ismeretesek az 1973. évi mikrocenzus eredményei. A most nyilvánosságra került adatok messzemenően alátámasztják, illetve 1973-ig igazolják is a fentieket. A cikk tárgyát képező főadat például, a 100 házas nőre jutó élveszületett gyermekek 1970. évi 201-es száma ugyanis három év múltán – a mikrocenzus adata szerint – jóformán mit sem változott: pontosan 200 volt (országos átlag).

Ugyanitt fel kell azonban hívnunk a figyelmet a legutóbbi időben, a folyó évben bekövetkezett igen kedvező változásra: a születési mozgalom megélénkülésére. E ténynek három főösszetevője van. Ezek egyike az abortusz-rendelkezések megszigorítása. A másik a születésgyakoriság növelését célzó újabb pénzügyi és egyéb szociális intézkedések. Végül a harmadik, mindezzel szerencsésen egybeeső tényező az a körülmény, hogy a legtermékenyebb korosztálybeli, azaz a 20–24 éves házas nők száma és aránya az évszázad folyamán – természetesen az ország jelenlegi területét tekintve – még soha nem volt olyan magas, mint napjainkban. (Számuk egyébként az 1954 körüli években különösképp megemelkedett születésgyakoriság folytán a következő 2–3 esztendőben előreláthatóan még tovább növekszik.)

Az eddigiekben országos adatokkal foglalkoztunk, most rátérünk egyes területi mutatók elemzésére. Hogy a túlságos elaprózódást elkerüljük, a további vizsgálódás során a számarányuknál fogva is kevésbé jelentős családiállapot-kategóriákat elhagyjuk, s csupán a házas nők gyermekszám-kérdéseivel foglalkozunk.

A területi csoportosítások – földrajzi elhatárolások – részint a közigazgatási határok és az idevágó terminológia időközi módosulásai folytán, részben pedig a

feldolgozási módszerek változásai következtében nem egységesek; mindebből eredően a 4. táblán más-más évekre vonatkozóan – részben – más-más rovatba kerültek adatok. A jellegzetes területi (közigazgatási) egységek mutatószámai azonban így is jól összevethetők. Ebben még külön is segítségül szolgálhat, hogy 1920-ra (és részben 1930-ra) kétféle változatban közöljük az adatokat.

4. tábla

A házas nők termékenységi és gyermekmegtartási mutatószámai jellegzetes településcsoportok szerint

Terület	1920	1920*	1930	1949**	1960	1970
100 nőre jutó összesen született gyermek						
Budapest, 1950 előtti terület .	224	.	187	.	.	.
Budapest, jelenlegi terület .	.	245	207	160	155	139
Megyei városok: Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged	311	.	.	193	.
A többi város, Budapest, nélkül	.	364	.	.	220	.
A volt törvényhatósági jogú városok***	337	.	299	230	.	.
A többi város, Budapest nélkül	257	.	.
Városok együtt, Budapest nélkül	353	.	243	214	186
Községek és városok együtt, Budapest és a törvényha- tósági jogú városok kivéte- lével	383	.	350	.	.	.
Községek együtt	391	.	296	263	229
Magyarország	362	362	327	259	232	201
1000 összesen született gyermek közül életben volt						
Budapest, 1950 előtti terület .	718	.	741	.	.	.
Budapest, jelenlegi terület .	.	700	.	790	860	.
Megyei városok: Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged	653	.	.	850	.
A többi város	632	.	.	840	.
A volt törvényhatósági jogú városok***	653	.	692	767	.	.
A többi város, Budapest nélkül	757	.	.
Városok együtt, Budapest nélkül	636	.	762	842	.
Községek és városok együtt, Budapest és a törvényha- tósági jogú városok kivéte- lével	625	.	668	.	.	.
Községek együtt	623	.	739	813	.
Magyarország	633	633	674	754	825	.

* Az e rovatban foglalt adatok a községek és városok körének az 1960. évvel megegyező csoportosítása szerint készültek.

** A jelentéktelen számú (kb. 3 százaléknál) különváltan élő házas nő figyelmen kívül hagyásával.

*** 1920-ban és 1930-ban: Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár; 1949-ben: a felsoroltak, továbbá Békéscsaba, Kaposvár és Szombathely.

A 4. tábla adatainak tendenciájában semminemű törés nem található, mégpedig egyik vonatkozásban sem. A tábla felső részében, tehát a termékenységet jelző viszonyszámok tételei minden településcsoportban – az évtizedek előrehaladtával

– csökkennek, a gyermekmegtartási képesség mutatószámai pedig mindenütt növekszenek. Hasonló következetességet mutatnak a különböző települési kategóriák egyazon időpontra vizsgált adatai. Mégpedig azt, hogy minél városiasabb a szóban forgó településcsoport, annál kisebbek a termékenységi, illetőleg annál magasabbak a megtartási mutatók. Utóbbiak – valamennyi időpontban – a fővárosban a legmagasabbak és a községekben a legalacsonyabbak, a termékenység jelzőszámai tekintetében pedig fordított a helyzet.

Mindez azonban csak addig érvényes, amíg az országot ilyen nagy települési, tömörülési csoportokra tagoljuk. Mihelyt emezeknél kisebb, bár még mindig nagy, de egybefüggő – s a történelmi fejlődés szempontjából is nagyjából összetartozó, közigazgatásilag pedig éppenséggel összefüggő – területek, tehát megyék (és nagyvárosok) szerint csoportosítunk: a kép mindjárt megváltozik. Eltűnik az eddigiekben tapasztalt viszonylagos „egyhangúság”; saját, egyedi arculatukban mutatkoznak meg a megyék, s mint látni fogjuk, távolról sem szükségszerű, hogy az alacsonyabb termékenységhez magasabb gyermekmegtartási mutató csatlakozzék, és viszont. Éppen azért, mert ez a – kétségtelenül valós, s ennek folytán nem elhanyagolható – jelenség ellentmond az országos, továbbá a nagyobb tömörülési csoportok szerint bemutatott adatok tendenciájának, felvetjük azt a gondolatot mint módszertani kérdést, hogy az egyes megyéket és kiemelt városokat kétfaja viszonyszámuknak egymáshoz, valamint az országos – ugyancsak mindkét fajta – értékhez történő összetett mérlegelése alapján soroljuk be (és ezzel, ha úgy tetszik, rangsoroljuk őket).

Bőven volt ugyanis alkalmunk tapasztalni az eddigiek során, hogy a gyermekszámkomplexum mily nagy mértékben befolyásolja – általában – a megtartási képességet. Nem nagy „művészet” tehát, ha nagyon alacsony gyermekszám esetén átlagon felüli a gyermekmegtartási képesség. Annál inkább tekinthető viszont – nézetünk szerint – az illető terület érdemének, ha magas gyermekszám mellett is magas gyermekmegtartási mutatót produkál. Anélkül tehát, hogy most és itt, példászerűen vagy éppenséggel valamennyi megye és nagyváros viszonylatában bemutatnók (arányszámokkal illusztráltan) az ilyen összetett vizsgálaton alapuló eredményeket, inkább csak egy általunk elgondolt sémába foglalva vázoljuk, mégpedig párhuzamosan, két időpontra (1920-ra és 1960-ra) vonatkoztatva a megyéknek és 5 kiemelt városnak az elmondottak jegyében megalkotott – a sok lehetőség közül csupán egy változatot képviselő – besorolási rendjét.

Bővebb magyarázat helyett adjuk az 5. táblát, amelynek adataihoz néhány kiegészítő megjegyzést teszünk.

A választott két időpont önként adódott. A kétféle viszonyszám közül az egyiket, a megtartási mutatókat 1960-nál későbből még nem ismerjük, tehát ebben az évben kellett megállapodnunk. A korábbi időpont gyanánt pedig nemcsak azért választottuk az 1920-as esztendő, mert erről az évről állanak rendelkezésre a legrégebbi népszámlálási termékenységi adatok, hanem kényszerülve is voltunk erre, ha még egy időpontra vonatkozóan, azonos területi csoportosítású adatokat kívántunk az 1960. évi adatokkal párhuzamosan bemutatni. (Az 1930. és 1949. évi termékenységi adatok ugyanis nem készültek községekig menő részletezettséggel, ennél fogva – a megyék időközbeni ismételt határmódosulásai folytán – csak az 1920. évi adatok bizonyultak alkalmasaknak az újabb megyehatárok szerinti átállításra.)

Itt említjük mindjárt meg, hogy az 5. táblában az érintett megye (illetve város) neve mellett zárójelben adjuk azt az évszámot, amelyre vonatkozóan a területi egység (megye vagy város) neve – adatainak értelemszerű kombinációja alapján – a megfelelő mezőnybe került. Helykímélés, továbbá a jobb áttekinthetőség céljából itt rövidítést alkalmaztunk. Ha a szóban forgó egységnek kombinatív jellemzői

alapján mindkét évre vonatkoztatva azonos mezőnyben a helye, akkor a terület nevéét csak egyszer írtuk ki, csupán a kettős évszámmal jeleztük a kétszeri odatartozást.

A tábla fej- és oldalszövegének értelmezését illetően még említésre vár, hogy a „megegyező” kifejezés nemcsak az országos adattal való pontos egyezést jelentheti, hanem mindazon esetekben ennek megfelelően történt a besorolás, amikor a termékenységi mutatónak (lásd az oldalszöveget), azaz a 100 nőre jutó gyermekszámátlagnak az azonos évbéli országos átlagtól való eltérése nem haladja meg a 6 főt, illetőleg a táblafejben említett, ezer összes szülöttre vonatkoztatott mutatószám esetében a különbség 10-nél nem nagyobb. Ezzel egyszersmind tisztázódott az „alacsonyabb” és „magasabb” kifejezésnek a táblában alkalmazott értelmezése is.

5. tábla

A termékenység és a gyermekmegtartás mutatószámainak egymással és az országos átlagokkal való komplex egybevetése a megyékben és 5 nagyvárosban, 1920 és 1960

A termékenységi mutatószám (gyermekszámátlag)	A gyermekmegtartás mutatószáma*		
	az országos átlagnál magasabb	az országos átlaggal megegyező	az országos átlagnál alacsonyabb
Az országos átlagnál magasabb	Borsod-Abaúj-Zemplén (1920); Fejér (1960); Győr-Sopron (1920, 1960); Vas (1920, 1960); Veszprém (1920, 1960)	Borsod-Abaúj-Zemplén (1960); Fejér (1920); Komárom (1920); Nógrád (1920); Szolnok (1960); Zala (1960)	Bács-Kiskun (1920, 1960); Békés (1920, 1960); Csongrád (1920); Hajdú-Bihar (1920, 1960); Heves (1920); Nógrád (1960); Pest, (1920); Szabolcs-Szatmár (1920, 1960); Szolnok (1920)
Az országos átlaggal megegyező	Komárom (1960); Zala (1920)	Baranya (1960); Csongrád (1960); Pest (1960); Tolna (1960)	Heves (1960)
Az országos átlagnál alacsonyabb	Budapest (1920, 1960); Debrecen (1960); Miskolc (1920, 1960); Pécs (1920, 1960); Szeged (1920, 1960)	Debrecen (1920)	Baranya (1920); Somogy (1920, 1960); Tolna (1920)

* Az életben levő és az összes született gyermekek számának hányadosa.

A tábla kilenc mezőnyében az ország 19 megyéjének és 5 legnagyobb városának neve található meg kétszer-kétszer, viszonyszám-kombinációiknak és a két időpontnak megfelelő elrendezésben.⁵ Egyáltalán nem meglepő, hogy az átlagnál magasabb gyermekszám és ugyanakkor alacsonyabb megtartási képesség megszűnésének mezőnyében találkozunk a legtöbb névvel, minthogy a községek relatív

⁵ Győr 1960-ban még nem tartozott a kiemelt (megyei jogú, illetve újabban: megyei) városok közé, így adatai a megyéjében jutnak kifejezésre. Kiemelése esetén – mindkét évet illetően – a Budapest, Miskolc stb. nevéét magában foglaló mezőnyben volna helye, anélkül azonban, hogy Győr-Sopron megyének táblabeli helyzetén ez változtatna.

többségére – különösképp a múltban – ez (volt) a jellemző. Ennek megfelelően az átló másik végében helyezkednek el a legnagyobb városok. Mindezeknél azonban többet mond számunkra a másik átló, amelynek két végében a kombinált, halmozott értékelés szerinti legelőnyösebb, illetve leghátrányosabb helyezésű megyék nevével találkozunk. Az összevetés nagyon kedvező képet ad az időben történt módosulást illetően is, főként azonban a két mezőnyben helyet foglaló megyék száma tekintetében. A nagyon kedvezőtlen helyzetű jobb oldali alsó mezőnybe 1920-ban még három, 1960-ban pedig már csak egy megye tartozott (város meg egyáltalán nem). Az ugyanennek az átlónak a másik (bal felső) végén elhelyezkedő mezőnyben viszont – hasonlóképp, mint 1920-ban – 4 megye neve emelkedik ki, olyanokéi, amelyekben az átlagosnál jelentősen magasabb gyermekszám mellett még a megtartási képesség is igen jó, sőt két megyében kiemelkedően magas volt. A négy megye (1960. évi arányszámaikkal) a következő: Fejér (250, 836), Veszprém (253, 841), Győr-Sopron (254, 853), Vas (259, 858). Ugyanekkor – emlékeztetőül – az országos átlag: 232, illetve 825. Érdekes és elég szokatlan jelenség, hogy a fenti sorban minden törés nélkül, párhuzamosan is növekszenek az adatok, vagyis a felsorolt megyék mindkét viszonyszáma magasabb, mint a sorban megelőzőé.

Mindezek alapján Vas megye elsősége vitathatatlan, de érdemes még arra is felfigyelni, hogy a 9 dunántúli megye közül 4 éppenséggel a legkedvezőbb mezőnyben foglal helyet, további kettő pedig (Komárom és Zala megye) a következő „lépcső” egy-egy legelőnyösebb helyzetű mezőnyében található. Az elmondottak, illetve az egész tábla áttekintése után nem maradhat kétség afelől, hogy a termékenységi viszonyszámok és a megtartási mutatók kombinált, halmozott mérlegelése szerint a Dunántúl – egészében – kedvezőbb szituációjú, mint az ország többi része, ugyancsak egészében, azaz átlagában. (A 9 dunántúli megye közül a vizsgálati elvek szerint 1960-ban kettő minősülhet közepesnek: Baranya és Tolna; gyengébbnek egy: Somogy; jobbnak, illetve kiemelkedően jónak pedig a már említett hat megye. Az is kitűnik a táblából, hogy 1960-ban a legelőnyösebb fekvésű (bal felső) mezőnyben csak dunántúli, míg a második helyezésűekben – a már említett dunántúliakon kívül – Borsod-Abaúj-Zemplén és Szolnok megye helyezkedik el.⁶

A tábla nemcsak térbeli, hanem időbeli összevetésekre is alkalmas. Nem éreztelen ugyanis az egyes megyéknek és városoknak a termékenység és a gyermekmegtartás ilyen összehangolt vizsgálata szerinti stabilitása sem. Ha azt nézzük a továbbiakban, hogy négy évtized után mennyi az „összetalálkozás”, vagyis, hogy a 24 területi egységből hány került kétszer ugyanabba a mezőnybe, azt látjuk, hogy éppen a felük. Igaz, hogy a 12-ből csak 8 a megye, 4 pedig város, s ez utóbbiakra az effajta „állandóság” eléggé jellemző, mégis a stabilitás magas fokáról beszélhetünk. Hiszen a nyolc megye mindegyikének alkalma lehetett volna – elvileg – az egyik vagy másik felmérési időpontban nem ugyanabba, hanem valamely másik mezőnybe kerülnie, mindazonáltal ez a nyolc megye és az 5 városból négy teljes „összetartást” mutat négy évtizednyi távolságban is. A további tizenegy megyéről és az egy várossról (Debrecen) pedig elmondhatjuk, hogy 1920-as, illetve 1960-as helyzetük szerint ha nem is azonos mezőnyben, de egymás közelében maradtak. Véletlenül sem találkozunk olyan esettel, hogy bármelyik területi egység – a nagy időbeli távolság, illetőleg az ez idő alatt végbement igen radikális társadalmi-gazdasági és demográfiai változások ellenére – a két időpontbeli elhelyeződésük sze-

⁶ Második helyezésűnek azt a két mezőnyt tekintjük, amelyek az egyik meghatározójuk szerint az országos átlagnál magasabb, míg a másik szerint az átlaggal megegyező viszonyszámokat képviselő megyéket foglalják magukban. (Ezek a megyék az 5. táblán sorrendben a második és a negyedik mezőnyben helyezkednek el.)

rint például valamelyik átló két végébe, avagy pedig a vízszintes vagy függőleges középzónák egyikének két szemközti oldalára került volna.

Mindebben az egyes területek népesedési szokásainak és relatív kulturális (iskolázottsági) színvonalának – amely ismérvekbe egyébként még seregnyi gazdasági, foglalkozási és egyéb körülmény is belejátszik – a történelmi fejlődés és régiókialakította, meglehetősen tartósult jellege mutatkozik meg.

Végezetül nem hagyható említés nélkül, hogy az eddigiekben ismertetett eljárás nemcsak valamely azonos kritérium – például a házas családi állapot – szerint egysíkú népesség termékenységi fokának és gyermekmegtartási képességének a terület, illetve idősor szerinti összetett vizsgálatára alkalmas, hanem a legkülönbözőbb demográfiai vagy foglalkozási ismérvek szerint tagolt populációknak az említett módszer megfelelő alkalmazásával történő komplex megfigyelésére is.

IRODALOM

- Az 1920. évi népszámlálás. V. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 73. köt. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1928. IV + 298 old.
- Az 1920. évi népszámlálás. VI. Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 76. köt. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1929. VIII + 75* + 123 old.
- Dr. Szél Tivadar: A házasságok termékenysége Budapesten. Statisztikai Közlemények 60. köt. 2. sz. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. é. n. 325 old.
- Dr. Kenéz Béla: Népesedési politikai kérdések. Magyar Statisztikai Szemle. 1934. évi 6. sz. 441–456. old.
- Az 1930. évi népszámlálás. V. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 96. köt. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1936. IV + 377 old.
- Dr. Thirring Lajos: Adalékok a házassági termékenység 1930. évi statisztikájához. Magyar Statisztikai Szemle. 1936. évi 8. sz. 667–693. old.
- Az 1930. évi népszámlálás. VI. Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 114. köt. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1941. VIII + 21* + 262 old.
1949. évi népszámlálás. 12. Összefoglaló főeredmények. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1952. 61* + 295 old. + XXVI tábla.
- Mód Aladárné: Születésszám és életszínvonal. Demográfia. 1961. évi 3. sz. 309–324. old.
- Dr. Szabady Egon: A társadalmi–foglalkozási átrétegződés és demográfiai hatásai. Demográfia. 1962. évi 4. sz. 494–500. old.
- Dr. Acsádi György: A női termékenység néhány kérdése. Demográfia. 1964. évi 3–4. sz. 384–393. old.
- Dr. Klinger András: A differenciális termékenység újabb alakulása. Demográfia. 1964. évi 3–4. sz. 394–408. old.
- Bevezetés a demográfiába. Szerk.: dr. Szabady Egon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1964. 610 old.
1960. évi népszámlálás. 13. Összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1964. 39 + 334 old.
- Dr. Acsádi György – dr. Klinger András: Magyarország népesedése a két világháború között. Szerk.: dr. Szabady Egon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1965. 329 old.
- Termékenységi adatok. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának kiadványai. 14. köt. Budapest. 1966. 349 old.
- Demográfiai jellemzők a települések nagyságcsoportja szerint (1900–1960). A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának közleményei 22. köt. Budapest. 1968. 509 old.
- Salamon Lajos: A szülési sorrend mint társadalmi–demográfiai jellemző. Demográfia. 1968. évi 2. sz. 265–284. old.
- Dr. Thirring Lajos: Adatok a termékenység alakulásának város és vidék közötti különbségeiről. Demográfia. 1969. évi 3. sz. 307–322. old.
- Dr. Klinger András: Magyarország népesedési helyzete az 1960-as években. Statisztikai Szemle. 1969. évi 11. sz. 1067–1096. old.; 12. sz. 1171–1188. old.; 1970. évi 11. sz. 1111–1137. old.; 1971. évi 1. sz. 91–95. old.
- Salamon Lajos: A gyermekszám-specifikus termékenység az utóbbi három népszámlálás évében. Demográfia. 1973. évi 2. sz. 230–241. old.
1970. évi népszámlálás. 23. Demográfiai adatok I. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1973. 451 old.
- Az 1973. évi mikrocenzus adatai. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1974. 349 old.

РЕЗЮМЕ

Автор подвергает рассмотрению число и соотношения всех рожденных и живых детей у женщин различного семейного положения во время переписей населения, проводившихся с 1920 года. В качестве показателя способности к детосохранению автор использует частное от деления общего числа рожденных детей на число живых детей в идеальный момент переписи населения.

Исследуя динамику этого показателя в хронологическом порядке, можно установить, что он образует постоянно возрастающий ряд. Среди воздействующих на величину коэффициента факторов наибольшее значение имеют возраст матери и число

рожденных детей (отрицательная корреляция), а также уровень образования матери (положительная корреляция). Далее, можно установить, что показатель детосохраняемости возрастает по мере урбанизации при одновременном сокращении среднего числа рожденных детей.

Автор в рамках таблицы показывает сочетание движения средних величин численности детей и способности к детосохранению по важнейшим территориальным и административным единицам Венгрии.

Наконец с помощью рисунка изображает распределение всех замужних женщин в моменты переписей населения по числу рожденных детей. Происходящие в хронологическом порядке структурные изменения этих распределений заодно могут объяснить полувековое сокращение средних величин численности детей.

SUMMARY

The article deals with the numbers and proportion of children born and surviving until the date of the census, to women belonging to different marital status groups, at census dates from 1920 on. The ratio of children surviving and ever born is termed by the author a child retention ability rate.

Time series of this rate show a continuously increasing line. The most significant factors influencing the value of the rate are the mother's age and the number of children born, both having a negative effect, and the mother's educational level, which acts in the positive direction. Moreover, it can be pointed out that the rate increases parallel with the level of urbanization in spite of the fact that the average numbers of births decreases.

The author also indicates in a table the combined development of average numbers of children and the child retention ability rates in major regional, administrative units of Hungary.

Finally, a chart is given, illustrating the distribution of married women at the time of census according to the total number of births. Structural changes in that distribution over time may explain the continuous decrease in the average number of children in the last half century.

KOVÁCS GÁBOR, A DEMOGRÁFUS ÉS SZOCIOGRÁFUS*

DR. DÁNYI DEZSŐ

A tudományos igényű magyar statisztika és demográfia a kapitalizmus kialakulása, megerősödése és válságai közepette született meg. E két tudomány történeti vizsgálataiban azonban ez ideig jobbra csak arra figyeltünk, hogy módszertanában elérte-e az európai eredményeket, vagy hogy mivel gazdagította a módszertan fegyvertárát. Sokkal kisebb gonddal és szorgalommal kutattuk, hogy a két társadalomtudomány képviselői miként viszonyultak koruk közgazdasági és társadalmi problémáihoz, pedig a statisztika és a demográfia, akarva-akaratlanul, mindig állást foglal a korabeli társadalmi, gazdasági, végső soron politikai kérdésekben.

Ezek után joggal kérdezhetjük, hogy a századforduló magyarországi gazdasági, társadalmi és politikai válságai, majd a háború és a forradalom a korabeli statisztikusokat és demográfusokat milyen állásfoglalásra készítette? Vajon ezt a nemzedéket nem „fertőzte-e meg” a XIX. század végi szabadgondolkodás, a szocializmus vagy a marxizmus? Nyíltan vagy titokban lelkesedtek a reformeszmékért, vagy pedig közhivatali közömbösséggel viselték el a társadalmi ellentmondásokat, a szociális igazságtalanságokat?

A két világháború közötti „megemlékezés” jegyében kiformalódott statisztika-történeti irodalom megfeledkezett arról, hogy a századforduló magyar statisztikus és demográfus nemzedéke abban a korszakban élt, amikor a magyar értelmiség számottevő rétege társadalmi reformokat követelt, részt vett a proletárforradalom előkészítésében és harcában.¹

Tudománytörténeti és szociológiai kutatásokat kellene végeznünk, hogy ennek a nemzedéknek emberi, politikai magatartását pontosabban megrajzolhassuk; csak utalunk *Thirring Gusztáv, Láng, Földes, Ráth, Jekelfalussy, Buday, Kenéz* – együtt említve kezdő, tehetséges fiatalokat és életük derekán vagy végén járó tudósokat – aggodalmaskodó tanulmányaira a tengerentúli kivándorlással kapcsolatban, amikor is nem titkolták, hogy a jövedelemmegosztást, a nagybirtokot okolják az ország népességvesztéséért. Az is igazolható, hogy az ország népszaporodásának hanyatlását sokan – igaz nem mindenki – a korabeli egészségtelen gazdasági és társadalmi viszonyokkal magyarázták. Számtalan idézetből megállapítható, hogy az „alsóbb társadalmi osztályok” szociális, anyagi és kulturális helyzetét nem tekintették egészségesnek, sőt a világháborút megelőző években és azt követően is fenyegető-

* A tanulmány a „Vázlat egy progresszív magyar demográfusról és szociográfusról” alcímű, az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának 1974. június 4–5-i Zalaegerszegen rendezett XII. Vándorülésén elhangzott előadás kibővített változata.

¹ Ezzel kapcsolatban lásd a *Statisztikai Szemlében*: Kovács Alajos: Buday László emlékezete (1925. évi 5–6. sz. 222–228. old.); Kovács Alajos: Emlékbeszéd Vízaknai Antalról (1928. évi 5. sz. 549–551. old.); Kovács Alajos: Thirring Gusztáv emlékezete (1941. évi 10. sz. 714–724. old.); Laky Dezső: Illyefalvi Lajos működésének méltatása (1944. évi 9–12. sz. 468–470. old.).

nek tartották.² Ezek az utalások azonban éppen azt jelzik, hogy mind ez ideig nem vizsgáltuk egy egész statisztikus–demográfus nemzedék világnézetét, társadalmi és politikai magatartását.

A második világháború után a magyar statisztikatörténeti elemzésekben már nagyobb távlatok, mélyebb összefüggések tárulnak fel, és az életrajzi megemlékezések kegyes stílusából kilépve, a gazdaság és a demográfia, a politika és a népesedés, a társadalomtudományok és a statisztika összefüggéseit és egymásra hatását boncolgatjuk.³

Igy merül fel ismét Kovács Gábor neve, Láng Lajos háború előtti értékelése és bírálata után – közel fél évszázad múlva – a magyar statisztika, illetve a demográfia és szociográfia történetében.⁴

Igaz, hogy a két világháború között a Közgazdasági Enciklopédia megemlékezik Kovács Gáborról, megemlítve, hogy: „A közgazdaságtan elméletében a határhaszon- és a társadalomerkölcsi iskolákkal ellentétben a klasszikusok elméletét igyekezett Marx és Oppenheimer hatása alatt tovább fejleszteni”; majd pedig közli, hogy 22 éves korában a debreceni jogakadémia tanára; 27 éves, amikor a kolozsvári egyetem közgazdaságtanból magántanárrá fogadja; három évvel később a debreceni, majd négy év múlva a kolozsvári egyetem nyilvános rendes közgazdász professzora.⁵ Az Enciklopédia nem említi meg, hogy 1919-ben a proletárforradalom Kovács Gábort a Budapesti Egyetem Jogi Karán a Közgazdasági tanszék vezetésével bízta meg.⁶

Azon nem lepődhetünk meg, hogy a két világháború között nem méltatták, nem elemezték Kovács Gábor munkásságát. Bizonyára nem volt ildomos vagy ajánlatos Kunfi egyetemi tanárát tudósnak elismerni, azt pedig alig lehetett letagadni, hogy Kovács Gábor tudós, alkotó egyénisége volt a magyar társadalomtudomány-nak. Az újabb irodalom a korabeli demográfusok közül kiemeli Kovács Gábor marxista szemléletét, antimalthusianizmusát.

Kovács Gábor szakmai jelentőségét és – a bevezetőben leírtakhoz híven – társadalmi, politikai nézeteit csak munkáiból kiindulva ragadhatjuk meg. Széles skálájú működéséből gazdaságelméleti munkásságának méltatását, Oppenheimer és mások hatásának lemerését kihagyva – ezt bizonyára elvégzik még a magyar közgazdaságtan elmélettörténetének kutatói – elsősorban a szocializmusról, a marxizmusról vallott nézeteit, demográfiai kutatásait, valamint szociográfiai munkásságát kívánom röviden bemutatni.

² Ráth Zoltán: Gazdasági haladás és a munkásosztály. *Közgazdasági és Közigazgatási Szemle*. 1894.; Ráth Zoltán: Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. Budapest. 1901.; Kenéz Béla: Gazdák és mesteremberek pusztulása. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*. 1908.; Kenéz Béla: Nép és föld. Budapest. 1916.; Buday László: Az egyke oka és ellenszerei. *Társadalomtudomány*. 1924.; Thirring Gusztáv: A magyar kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest. 1904.; Földes Béla: Munkásviszonyok egy modern gyárban. Budapest. 1895.; Földes Béla: A szocializmus. Budapest. 1910.

³ Kenessey Zoltán: A magyar hivatalos statisztika történetéhez. *Statisztikai Szemle*. 1961. évi 3. sz. 263–286. old.; Horváth Róbert: A magyar statisztikai tudomány kialakulásának tudománytörténeti és tudományelméleti problémái. *Statisztikai Szemle*. 1970. évi 1. sz. 71–84. old., 2. sz. 182–194. old.; Dányi Dezső: Demográfia és népesedéspolitikai. Megjelent: A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztika-történeti Vándorülés előadásai és korreferátumai. Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztály Statisztikatörténeti Szakcsoport. Budapest. 1968. 79–85. old.

⁴ Láng Lajos: A statisztika története. Bevezetésül Magyarország statisztikájához. Budapest. 1913.; Balás József: Egy adalék a magyar népességtudomány történetéhez: Balás Károly népességtudományi nézetei. *Acta Universitatis Szegediensis. Jur. et Pol. Tom. VI. Fasc. 2.* Szeged. 1959. Különlenyomat. 20 old.; Dányi Dezső: Népeségi nézetek és népesedéspolitikai Magyarországon a kapitalizmus korában. *Demográfia*. 1962. évi 2. sz. 143–165. old.; Horváth Róbert: A népesedési kérdés a magyar közgazdaságtani elméletben. Megjelent: A magyar hivatalos statisztika történetéből. Budapest. 1968. 79–85. old.; Horváth Róbert: The Malthusian ideas of population in Hungarian demography before World War II. *The Journal of European Economic History*. 1972. évi 2. sz.; A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. 1–2. köt. Gondolat. Budapest. 1973.; Csüry István: A „Huszadik Század” szociológiai pozitivizmusa. Megjelent: Könyv és könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények 9. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. Debrecen. 1973. 5–87. old.

⁵ Közgazdasági Enciklopédia. III. köt. Athenaeum. Budapest. é. n. 555 old.

⁶ Eckhart Ferenc: A Jog- és Államtudományi Kar története, 1667–1935. Budapest. 1936. 728 old.

A TUDÓS

Értelmiségi családból indul. Bejárja Nyugat-Európát, és szinte emberfeletti teljesítménnyel könyvtárakat olvas végig, dolgoz fel. Annak a nemzedéknek tagja, amely lázas sietséggel „fogyasztja” Európa társadalomtudományát. Egyszerre olvas közgazdaságtant, pénzügytant, szociológiát, demográfiát, történettudományi műveket, néprajzi munkákat. Az olvasás azonban nem jelent pusztán csak regisztrálást, rendszerezést, tanítómestereinek szolgálai követését. Erről így ír 1915-ben megjelent könyve (9) előszavában: „... a német tudomány emlőin növekedtem, magam is évekig eveztem az etikai iskola vizein, de sohasem láttam tisztábban, mint éppen ma látom a klasszikus elméleti írók nagyságát”. A szociáletikai iskola, *Stammler* gazdaságjogi elmélete, a második történeti iskola és a neoklasszikus angol közgazdaságtan azok az állomások, amelyeket az előző idézet összefoglal, ideértve *Marxot* is, majd pedig a revizionizmus, az austromarxizmus megismerését, bírálatát és bizonyos fokú elismerését. Nem feladatom Kovács Gábor közgazdasági elméletének pontos felrajzolása; nem kétséges, hogy korának sok elmélete, felismert igazsága, féligazsága és tévedése rakódott le munkáiban. Nem eklektikus, de nem alkotott teljesen összefüggő, ellentmondásmentes vagy csak egyetlen központi gondolatra felépített közgazdasági rendszert.

Közgazdasági munkáiban a gazdaság természetes alapjai között mindig ott szerepel a népesség. Malthussal és követőivel vitatkozva érlelődik, és 25 éves korában 300 oldalas népesedéelméleti művel lepi meg a magyar demográfiát (7). Népesedéelméleti tanítása, csírájában, ott rejtőzik a korabeli szakirodalomban, Kovács azonban teljes rendszerré fejleszti, és a magyar népesedési viszonyok megmagyarázására használja fel. Három közgazdaságtani kötete, pénzügytana, népesedéelméleti munkássága mellett arra is szakít időt, hogy a szocializmusról zsebkönyvet állítson össze, majd az orosz földközösség (mir) fejlődésével, közgazdaságtani szerepével foglalkozik; lefordítja Oppenheimer egyik munkáját; javaslatot készít a magyar paraszti földbirtokörökléssel kapcsolatban; a XX. század első évtizedében – a Társadalomtudományi Társaság keretében – részt vesz Balmazújváros szociográfiai vizsgálatában; néhány év múlva Debrecen szociográfiájának megírására vállalkozik; tanulmányokat közöl a *Huszedik Században*, a *Közgazdasági Szemlében*, és Debrecenben – a háború közgazdasági okaival foglalkozva – közgazdasági dokumentációt szervez. Ebben a lázas munkatempóban még arra is maradt ideje, hogy Debrecenben, az egyetem református hittudományi karán „Társadalmi gazdaságtan” címen a közgazdaságtan elemeit oktassa, és az egyetemi katedráról hirdesse a gazdasági és társadalmi viszonyokkal kapcsolatos nézeteit: „Semmi kétség sem lehet az iránt – tanította –, hogy a mi korunk kapitalisztikus gazdasága sok tekintetben reformra szorul”. Azt sem titkolta a teológusok előtt, hogy a „... keresztyénség nemcsak mint dogma, hanem a maga legbensőbb szociológiai magja szerint ... a mai gazdasági élet előtt idegen elem. Egy ember sem teheti valósággá a keresztyénség szellemét a mai üzleti életben”. Elég keményen elmondja véleményét a keresztyénség perspektívájáról is: „A keresztyénség mindaddig, amíg a mai gazdasági élet megmarad, csak nyomorúságos létre, mintegy a mai világon kívülségre van ítélve”. Ezekből is megállapítható, hogy Kovács Gábor társadalmi reformokat, nem pedig egyszerűen reformokat követelt. Így tanította: „... a fennálló társadalmi rend egyenetlenségeinek lényesegetésére, nem pedig a mai társadalmi rend megszüntetésére hivatott szociális reformoknak mily nagy a szerepe és jelentősége” ((8) 201. és 216. old.). Ebbe a szemléletbe az is beletartozott, hogy a magyar földbirtokmegosztás helytelen és átalakítandó; hogy igazságtalan a magyar adózási rendszer, mert elsősorban a magyar kisembert sújtja; hogy az egy-

házi vagyont az állami kezelésbe kell venni; hogy a korabeli magyar munkásvédelmi intézkedések üres, hamis jogszabályok. A papi szolgálatra készülő ifjúságnak azt magyarázza, hogy meg kell vizsgálni „a mi agrárvilágunk szegény emberének speciális falusi nyomorát”; fel kell fedni társadalmi okait; közelebb kell férkőzni a városi nyomor gyökeréhez, amit úgy jellemez: „... az a kevés is hiányzik, ami ahhoz kellene, hogy nagyon szerényen, de mégis emberileg élhessen a szegény ember” (⟨8⟩ 154–155. old.). Nem tudjuk, hogy a hivatalos fórumok és az ifjúság miként reagáltak Kovács tanítására. Azt azonban semmiképpen sem vitathatták, hogy Kovács fölényesen ismeri a magyar „kapitalisztikus” gazdasági, társadalmi élet problémáit, szuverénül bánik a statisztikai adatokkal, legyen az akár a nemzeti jövedelem, akár a munkabér vagy pedig a magyar mezőgazdaság válságainak elemzése.

A fenti idézetek a szociálreformert sejtetik. Ez a megállapítás azonban nem pontos. Kovács Gábor „A közgazdaságtan elemei” című munkájában, a szocializmusról írt monográfiájában és – Dános Árpád tanúsága szerint – a háború és a forradalom alatti években sokkal tovább ment. Dános Árpád 1925-ben megjelent „A szocializmus története” című közös munkájuk előszavában erre enged következtetni: „Kovács Gábort nagy tudása, szigorú logikája, csodálatos éleslátása szinte látnokká tette, és már jóval a tragikus fordulatok bekövetkezése előtt megmondta, hogy mi fog történni ... Érdeklődése eltávolodott a szocializmus utópisztikus és racionalisztikus kísérletezéseitől ... egy hatalmas munkában a Lassalle–Marx–Engels képviselte irányokon át ... a más akarta érzékeltetni” (⟨15⟩). Sajnos ez a monográfia sohasem látott napvilágot.

A SZOCIALISTA, A TÁRSADALMI REFORMER

Hogyan vélekedett tehát Kovács Gábor Marxról, a marxizmusról és a szocializmusról? A szocializmusról írt könyvecskéjében szinte költői hangon ismeri el Marx nagyságát. Félre nem érhető módon kijelenti, hogy a szocializmusból Marx alkotott tudományt, „... aki élesen, tisztán, határozottan, világosan és ellentmondást nem tűrő bizonyossággal jelölte ki a fejlődés útját ... felismerte a társadalmi élet mozgatóerőit” (⟨6⟩ 93. old.). Nem kisebb elismeréssel ír „A tőké”-ről: „Keletkezzenek bár újabb szocialista elméletek, az ő szocializmusa belátható időn belül alapja marad a szocializmus elméletének, s amíg a gazdasági élet fejlődése abban az irányban fog haladni, amelyben a múltban haladt, és ma is halad, a ‚Kapital’ mindenkor iránytű szerepét fogja játszani a gazdasági élet mezején bolyongók kezében” (⟨6⟩ 92. old.).

Később, az 1919-ben megjelent egyetemi tankönyvben sem mulasztja el kijelenteni, hogy Marx és Engels munkájának a tudományos világ csodálattal adózik, és örökbecsűnek tekinti (⟨9⟩ 2. kiad.). Részletesen ismertette a történelmi materializmus tartalmát, említett monográfiájában kiemeli, hogy: „A történelmi materializmusnak jelentősége óriási nagy. A szociális jelenségekbe való mélyebb behatolás s azok helyesebb megértése és tisztább fénybe állítása köszönhető az elméletnek” (⟨6⟩ 105. old.). Kissé másként fogalmazva az egyetemi tankönyvekben: „Módszertanilag nagyjelentőségű történetbölcselet ez, mert nemcsak beszél az emberiség történetének törvényszerűségeiről, hanem arról tiszta képet nyújtani és a törvényszerűség alakulásába betekintést adni iparkodik” (⟨9⟩ 180. old.). Marx „fényes gondolat palotájának” fundamentuma az értékről és az értékföllet előállításáról szóló tan, emeli ki Kovács Gábor. „Marx a polgári értékelméletet széjjel szedte”, és megmutatta „a kapitalisztikus gazdasági jelenségek folyamatának tör-

vényét", magyarázza az egyetemeken. Ezek után nem lepődhetünk meg, ha az osztályharcról kijelenti: „Az emberi nem egész története tagadhatatlanul osztályharcokból áll . . . valamely osztályhoz tartozásnak életünk egész berendezésére döntő a befolyása. Ez a harc egész életünket átszövi. Ma is szemben állnak egymással a felfelé törekvő és hatalmi pozíciójukból nem engedő osztályok. Közöttük örökös a küzdelem” ((9) 158., 198., 150., 261. old.).

Még egy kérdésben idézem Kovács Gábort: „A szocializmust nemzetközi veszedelemnek szokták sokszor nevezni . . . Ne felejtjük, hogy a szocializmus maga egy kultúrprogram, amidőn ellensége a nemzetiségi harcnak, és küzd a népek háborúi ellen, mert ez bestiális, azaz kegyetlen módon öli az emberi életet, s felébreszti a durva, állati ösztönöket az emberekben; ne felejtjük el, hogy azért fordul a szocializmus a militarizmus és az imperializmus ellen is, mert ezekben a háborúk okait és szimptomáit látja. Csupán azért fordul a sovinizmus ellen is, amely minden idegen nemzetiségnek megvetése és lealacsonyítása” ((6) 197–199. old.).

A debreceni előadás idézeteiből azt vélhettük, hogy egy szociálreformerrel állunk szemben. Az előző idézetek az ortodox marxista idézetei. Most az utóbb említett forrásokból tegyünk még néhány kiegészítést, nem félve attól, hogy Kovács Gábor következetlenségeire, önellentmondásaira – vagy éppen nézetváltozásaira – hívjuk fel a figyelmet. A teljesség kedvéért azonban ismét fel kell idéznünk Dános Árpád előbb említett burkolt utalásait, amelyek Kovács Gábor Dánostól való világnézeti eltávolodását – valószínű balra tolódását – kívánták érzékeltetni. Sajnos ezt az eszmei változást nem tudjuk dokumentálni.

A történelmi materializmus, a szocializmus szociológiája, ahogy Sombart megjelölte: „. . . sem ment a túlzásoktól, amint ezt a legújabb szociológiai kutatások – főleg Stammleréi – beigazolják”, írja Kovács Gábor. *Bernsteinnel és Jászi Oszkárral* együtt azt vallja, hogy szemben Marxszal a társadalom alakulásának megértéséhez nemcsak a gazdasági erőket kell megismerni, hanem az ideologikus erők intenzitását és mikénti érvényesülését is ((6) 107–111. old.). A marxi „Überbau” szerepének közismert és jellemző revizionista félremagyarázását igazolja ez az idézet.

Talán a szociáldemokrácia – világháború előtti – taktikája idézte elő Kovács Gábor – osztályharcra kapcsolatos – nézeteinek ellentmondásait, következetlenségeit. „Kétségtelen, hogy a szocializmus túlzó társadalmi irányzat”, tanítja Kovács Gábor a debreceni teológusoknak, és az amerikai példára hivatkozik, „. . . ahol a gazdag társadalom már megtalálta azoknak a bajoknak az ellenszerét, amelyek a szocializmust létesítik” ((8) 199. old.). Az 1891. évi erfurti programot követően kiadott könyvében helyteleníti a végletes osztályharcot. „Annyi bizonyos, hogy a szocializmus a merev és a végletekig vinni hirdetett osztályharcból ma már engedett” ((6) 155. old.), de a háború alatt megjelent tankönyveiben már elismerte, hogy az osztályok között „örökös a küzdelem”.

Mindezek a nézetek, továbbá a koncentráció és az integráció folyamatával kapcsolatos marxista szocializmus elveinek helytelenítése hitelre találtak Kovács Gábornál. Egyéb téren is bírálta a marxi tanításokat: például alapjaiban elfogadta Marx Malthus-ellenes nézeteit, de a marxi népesedéseméletet szűknek, ki nem dolgozottnak minősítette.

Nem volna helyes, ha most – 60 évvel később – megrónánk Kovács Gábort, és olyan közgazdaságtani, politikai tisztánlátást követelnénk tőle, amelyhez abban az időben csak kevesek jutottak el, és minket is csak ez eltelt fél évszázad elméleti vitái és konkrét eseményei tereltek helyes irányba. Könyvei, tanulmányai, a *Huszadik Századhoz* való kötődése, egyértelműen azt bizonyítják, hogy Kovács Gá-

bor a századforduló nemzedékének progresszív, a marxizmust nagyra becsülő, de ugyanakkor egyes tételeit bíráló – vagy éppen revideáló – nemzedékéhez tartozott. Intellektuális bátorsága, szakmai felkészültsége az élenjáró kortársak közé sorolta, hiszen talán az egyetlen magyar egyetemi tanár, aki ebben a korban egyetemi katedrán hirdeti a marxizmus legfőbb tételeit, és azokat nagyrészt elfogadja, sőt a társadalmi gyakorlatban is megvalósítandónak tartja. A magyar statisztika története még azt is javára írhatja, hogy ilyen világnézettel és nem közönséges szakmai ismeretekkel felfegyverkezve éppen a magyar kapitalizmus gazdasági és társadalmi jellemzőinek megvilágítására használta fel a magyar statisztikai adatokat.

A DEMOGRÁFUS

A demográfia Kovács Gábort egész pályáján végigkíséri. Közgazdasági munkáiból, tanulmányaiból és két népesedéelméleti tárgyú kötetéből a rendkívüli módon tájékozódott kutató, az önmagát is korrigáló demográfus lép elő. Egész életén át viaskodik Malthusszal és követőivel. Ma már alig értjük, hogy ezt az első világháború előtti nemzedéket a látványos születésszabályozás korszakában miért készítette oly heves vitára Malthusnak a túlnépesedés veszélyére való figyelmeztetése. Kovács Gábor nem mindennapi szorgalommal olvasta végig azt a könyvtárnyi irodalmat, amely magyarázta és félremagyarázta Malthus tanításait, és józan esze, éles szeme sokszor elkülönítette a lényegest a lényegtelentől, a tételt a példától. Malthust cáfoló bizonyítási eljárásait nem kívánom részletezni, pusztán azt akarom kiemelni, hogy Malthus tanainak értékelésénél egyetértett Marxszal. Erről így írt: „Marxnak feltétlenül igaza van abban, hogy minden történelmileg kifejlődött termelésnek más és más a népesedési törvénye . . . , mert Marx és Malthus között az a nagy ellentét, hogy Malthusnál a túlnépesedés és vele együtt a nyomor és ínség immanens, Marxnál pedig csak történelmi kategória” (⟨7⟩ 107. old.).

Ha valaki a demográfiai irodalom elemzése alapján elveti Malthus népesedési tanítását, és elfogadja a marxi történelemszemléletet, valamint az osztályharcról vallott elveket, akkor törvényszerűen el kell érkeznie a demográfiai folyamatok osztályok, társadalmi rétegek szerinti vizsgálatához. Kovács Gábor is végigjárta ezt a gondolatsort – igaz, Hansen, Mandello és mások nézetei is segítettek –, és megkísérelte a népesedés „egy, talán helyesebb elméletének kidolgozását”, amelyben a magyarországi népesedés szabályszerűségének megállapítását tűzte ki feladatként olyan módon, hogy „. . . a kiindulási pont egyedül a népesség gazdasági alapon elkülönült rétegei szaporodásának vizsgálata lehet . . . , hiszen a gazdasági alapon elkülönült társadalmi osztályok egymással való küzdelmeinek szempontjából lehet csak helyesen megítélni a társadalom minden alakulását” (⟨7⟩ 215. old.).

Kovács Gábor demográfiai kísérletének jelentőségét nem akarjuk kisebbiteni, de nem hallgathatjuk el, hogy szándéka – az osztályhelyzetből kiinduló népesedélmélet megfogalmazása – a századfordulón szinte magától értetődő volt, és a korabeli szakirodalom sem vetette el ezt a munkahipotézist. Az osztályharc kiéleződése ugyanis másokban is – így például Földesben, Bresztóczyban, Rácz Gyulában⁷, felidézte a magyar társadalom osztálystruktúrájának részletesebb megismerésére való törekvést, és az élenjáró külföldi demográfusok is – Kiaer, Bertillon, Westergaard – kutatták a társadalmi osztályok, rétegek demográfiai jellemzőit. Az osztályok struktúrájának elemzői azonban kedvezőbb helyzetben voltak, mint a

⁷ Földes Béla: Statisztikai előadások. II. sorozat. Budapest. 1905.; Bresztóczy Ernő: Osztályokra tagozódás Magyarországon. Szocializmus. 1906/7. évi 1. sz.; Rácz Gyula: A magyar osztályképződés gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségei. Huszadik Század. 1909. évi 237–248. és 364–386. old.

demográfusok, mert a társadalmi osztályok és rétegek specifikálására felhasználhatták a népszámlálások, a jövedelem- és vagyonadó-statisztikák mennyiségi és minőségi kategóriáit. A demográfusok ennél sokkal szegényesebb adatbázissal rendelkeztek, mert csak a népszámlálások és a népmozgalmi statisztikák foglalkozási nomenklatúráit alkalmazhatták az osztályok népesedési magatartását megvilágító írásaikban.

Kovács Gábor tehát akarva, nem akarva kompromisszumot kötött, többször is hangsúlyozva, hogy a népszámlálási és népmozgalmi statisztikák foglalkozási kategóriái nem jelölik meg pontosan az osztályhoz való tartozás tényét.

Kovács kétszer – két könyvében és több tanulmányában – kísérelte meg a magyar társadalmi osztályok, rétegek népesedési magatartásának megragadását és az empirikus adatokból levezethető népesedési elmélet megformulázását. Ezt a két kísérletet három szempont szerint tehetjük mérlegre: 1. sikerült-e a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján megfelelően elkülöníteni az egyes társadalmi osztályokat, rétegeket; 2. elfogadhatók-e demográfiai elemzésének módszerei, és végül 3. helytállanak-e és hogyan értékelhetők az adatok és egyéb tényezők alapján megfogalmazott elméleti következtetései?

Mind a két népesedéssel foglalkozó kötetében a foglalkozás, a foglalkozási viszony és a földbirtokosok esetében a földtulajdon nagysága szolgált az egyes társadalmi rétegek, osztályok elkülönítésére. „A népesedés elmélete” című könyvében (7) megkülönböztette a birtokos és a birtoktalan, azaz a vagyonos és a vagyontalan osztályokat és a burzsoáziát. A vagyontalanok közé az agrár- és az ipari proletariátust, a napszámosokat, a házicselégeket, valamint a tisztviselőket és a szabadfoglalkozásúak szolgaszemélyzetét sorolta. Ez a keret azonban csak arra szolgált, hogy aprólékos pontossággal részletezze az egyes foglalkozási csoportok és egyedi foglalkozások termékenységi viszonyait. Tíz évvel később megjelent „Vér és kenyér” című kötetében (14) azonban már beismeri, hogy korábbi elemzései sok túlzást tartalmaztak, és elhagyja ezeket a zavaró, aprólékos részleteket. Az egyes társadalmi osztályok, rétegek megnevezése is szerényebbé, pontosabbá válik, a burzsoázia helyett már az „iparforgalmi népesség önálló” elnevezést alkalmazza, a proletariátus helyett pedig a „segédszemélyzet” megjelölést használja. További változtatásokat is eszközöl: a birtoktalan, vagyontalan osztály megnevezése helyett „a társadalom alsó osztálya” kategóriáját alkotta meg, és eléggé indokolatlanul idesorolta a száz holdon aluli földbirtokkal rendelkezőket is az agrár-, az ipari proletariátus, a cselédek és napszámosok csoportján kívül. Szem előtt tartva a korabeli népszámlálások foglalkozás és foglalkozási viszony kategóriáit, úgy vélem, hogy – néhány kivételtől eltekintve – alig különíthetnénk el megfelelőbben az egyes társadalmi osztályokat vagy rétegeket. Ezt az is igazolja, hogy a későbbi – a két világháború közötti elemzések sem használtak más, Kovács rétegezésétől nagymértékben eltérő csoportosítást.

„A népesedés elmélete” című művében (7) az 1900. évi népszámlálás foglalkozási adatai, az 1900–1905. évi népmozgalmi statisztikák foglalkozás szerinti bontása, valamint a halállal megszűnt házasságok 1903. évi termékenysége szolgált adatbázisként. Ezen adatok alapján számította ki Kovács az egyes rétegek nyers és 20–39 éves nőkre vetített, korrigált születési arányszámait, valamint az 1903. évi adatokból a házas termékenységet. Tíz évvel később megjelent munkájában, a „Vér és kenyér”-ben (14) kiemeli, hogy korábbi számításai nem voltak megfelelőek, mert a népmozgalmi statisztikák adatai már nem ugyanarra a populációra vonatkoznak, mint amelyet a népszámlálások foglalkozási adatai feltüntettek. Ezért az 1900. és 1910. évi népszámlálásokat, valamint az 1900–1901. és 1910–1911. évi nép-

mozgalmi adatokat tekintette alapnak, valamint az 1906–1912. évi házas termékenységre vonatkozó adatszolgáltatást. Míg első kísérletében főként arra törekedett, hogy az egyes társadalmi osztályok és rétegek, olykor kisszámú foglalkozási csoportok nyers és korrigált születési arányszámait viszonyítsa egymáshoz, és kimutassa, hogy melyik társadalmi réteg szaporább, termékenyebb, a „Vér és kenyér” című kötetében ezt az összehasonlítást már mellőzte, és csak az egyes társadalmi rétegek termékenységcsökkenésének mértékét elemezte, megállapítva, hogy a szegényebb rétegek termékenysége nem csökkent, illetve sokkal kisebb mértékben apadt, mint a birtokos, vagyonos rétegeké.

Sajnos, Kovács Gábor módszertana, pontos és nagyon aprólékos számításai ellenére sem hibátlan. A felsorolt társadalmi rétegek kor- és házasságtartam-struktúrája ugyanis nagyon eltérő, és ezért a nyers és korrigált születési arányszámok eltorzítják a társadalmi osztályok, rétegek termékenységi sorrendjét, amint azt az 1920. és 1930. évi népszámlálások elemzése is igazolták.⁸ Az is feltehető továbbá hogy az egyes rétegek 1900. és 1910. évi korstruktúrája sem azonos, tehát a „Vér és kenyér”-ben részletezett, társadalmi osztályok szerinti születéscsökkenés mértéke is kérdéses.

Sem „A népesedés elmélete”, sem a „Vér és kenyér” című műben nem lehetett kizárólag gazdasági okokkal megmagyarázni a társadalmi rétegek eltérő termékenységét. Kovács Gábor megkísérli, hogy a különböző foglalkozási kategóriák kisebb-nagyobb termékenységét egyéb indokokkal – pszichológiai, vallási, erkölcsi, kulturális tényezőkkel is – magyarázza, és végül eljut odáig, hogy a „... népszaporodás ... különböző gazdasági, vallási, erkölcsi, pszichológiai és politikai motívumok befolyása alatt áll, amelyek az osztályhelyzet szerint hol a szaporodást elősegítő, hol azt korlátozó irányban éreztetik a maguk hatását” ((7) 327. old.). Így határolja el magát korának heves vitáitól, amelyek faji, nemzetiségi és vallási különbségekkel magyarázták a népszaporodást. Mindezeket a tényezőket közvetlenül ki nem mutatható és csak gazdasági alapon végzett osztálytagozódás alapján megragadható tényezőknek tekinti. Természetesen az egyetlen gazdasági okkal magyarázott népesedési magatartást is helyteleníti, és korának szokásos elemzéseit – a terméseredményeknek, a munkanélküliségnek, a konjunktúráknak és a nemzeti jövedelemnek a születések számával való közvetlen okozati kapcsolatát – is elveti, kimondva, hogy a népesedés „... komplex jelenség, amelyet nem egyetlen ok vagy motívum, hanem – mint az erők eredőjét – számos komponens determinál” ((7) 326. old.). Így jut el tehát Kovács Gábor ahhoz a gondolathoz, amelyet mai terminológiánk szerint többváltozós népesedési modellnek tekintenénk, és ez a végkövetkeztetése – nem kétséges – kiemeli kortásai közül, és enyhíti kisebb-nagyobb pontatlanságát.

A SZOCIOGRÁFUS

Nem különös, sőt talán magától értetődő, hogy a közgazdaságtan, a demográfia művelője a XX. század első évtizedének magyar miliójében eljut a szociográfia fontosságának felismeréséhez, és maga is vállalkozik a szociográfia művelésére.

A magyar szociográfia megszületése és tudományos igényű művelése – eltekintve néhány kezdeti kísérlettől – a *Huszedik Század* című folyóirathoz kötődik. Kovács Gábor két szociográfiai tárgyú tanulmánya is ebben a folyóiratban látott napvilágot, ahol többek között megjelent a marosvásárhelyi munkások szociográ-

⁸ *Thirring Lajos: Adalékok a házassági termékenység 1930. évi statisztikájához. Statisztikai Szemle. 1936. évi 8. sz. 667–693. old.*

fiája, Oros község szociográfiai leírása, valamint *Braun Róbert* szociográfiai kérdőívtervezete.

A Debrecenben élő Kovács Gábor a „civis város” ellentmondásokkal teli modelljét figyelhette meg. „A kálvinista Róma” című tanulmányában – mindjárt a bevezetőben – feltárja Debrecen egész múltjának, kialakulásának következetlenségeit. „Olyan város ez – írja Debrecenről –, amely a pusztaság közepén, folyóvíz nélküli helyen épült” ((13) 5. old.), amely megcáfolja az európai városfejlődés általános tapasztalatait, mert kezdetben volt iparos–kereskedő város, és éppen abban a korszakban változott mezőgazdasági jellegű településsé, amikor Európában elkövetkezett a városok fejlődésének korszaka. Azért sem illeszkedik az európai városfejlődési modellhez, mert az egyik legfontosabb termelőeszköz – a termőföld – egészen a XVIII. század utolsó harmadáig közös tulajdon. Politikai arculata sem egyértelmű: sohasem volt igazán kuruc, de mégis itt hirdették ki a függetlenségi deklarációt. Gazdag, „zsíros” város, de a XX. század hajnalán „... ezrével laknak a kertészekben és a telepeken kisemberek, szegény kishivatalnokok, munkások, kisparasztok, proletárok apró vityillókban aránylag magas bérösszegért, akik a szegénység vándormadaraiként települtek ide, amikor kiverte őket az élet a városból, és azután ittragadtak, és jöttek hozzájuk újabb ezrek, akik itt, a nagyrészt világitás, csatornázás, vízvezeték, kövezet, rendőrség nélküli, a városközponttól 1/2–1 óra járásnyira, tavaszi esőben és az őszi sár idején, csak nehezen megközelíthető helységeken, telepeken éldegélnek” ((13) 12. old.).

A debreceni kertészek, telepek kialakulását, életviszonyait részletező oldalak széles ívet rajzolnak a feudális földközösségi rendszertől egészen a modern telekspekulációig; a debreceni civis magatartástól, a szűk látókörű településfejlesztési politikától az elproletarizálódott városövezet kialakulásáig. Ez az övezet nem tekinthető a város szerves részének. Kovács Gábor nem is veszi számba a debreceni agglomeráció népességi, foglalkozási elemzése során. Éles szeme azonban azt is felfedezi, hogy a tulajdonképpeni városmag sem hasonlít más magyar nagyvárosokéhoz, például a Pozsonyéhoz, a Kassáéhoz vagy a Miskolcéhoz. A magyar mezőváros fogalma már ismeretes, kialakulását, jellemzését azonban Kovács Gábor újszerűen közelíti meg. Nem a foglalkozási statisztikából indul ki, hanem a fogyasztásból, a forgalomból, az életmód jellegéből, az oppenheimeri „kollektív szükségletkielégítés” oldaláról. „Ez a földdel, házzal, kerttel, háziállattal bíró és foglalkozását tekintve nem mindig földbirtokos réteg nagy részének többi – ti. élelmiszeren kívüli – szükséglete igénytelen. Ez olyan sajátos és különleges alap, hogy minden függvénye – ideszámítva a városiasságot is – szükségszerűen kevésbé fejlett, szűk keretű társadalmat jelent” ((13) 14. old.).

„A sok nyomorról és nagy szegénységről tanúskodó debreceni kertészek és telepek” fejlődéstörténetének és létének bemutatása a későbbi magyar szociográfiai irodalom értékes kezdete. *Erdei Ferenc* – a magyar városokról írt könyvében – már általánosíthat, és megállapíthatja, hogy a magyar mezővárosokban a tanyák és a településmag között mindig kialakul a proletárok, a városból kiszorult elemek telepekből álló övezete.⁹

Kovács maga is megírta – tanulmánya befejező részében meg is magyarázta –, hogy „A kálvinista Róma” nem befejezett, nem teljes szociográfia. Egy későbbi tanulmányában akarta részletezni a városi vagyonok keletkezését, a társadalom rétegződését, a társasélet jelenségeit, a gazdasági válságokat, a város közlekedési rendjét és így tovább. Ezt a tanulmányt sohasem írta meg, de friss szemmel fedezte

⁹ *Erdei Ferenc: Magyar város. Athenaeum. Budapest. 1939. 245. old.*

fel, hogy Debrecen gazdaságának elmaradottságát nem a föld rossz minősége vagy a kulturális elmaradottság idézi elő, hanem az infrastrukturális berendezések hiánya. Arra is rámutatott, hogy ez a gazdag város tele van ráfizetéses közüzemekkel, rosszul vezetett gazdaságokkal, költségvetési hiányokkal. A tanulmány utolsó fejezetei – az alapos statisztikai elemzés, a város anyagi helyzetének, gazdálkodásának nagyon részletes ismerete – azt bizonyítják, hogy Kovács Gábor a Debreceni Jogakadémián nemcsak az elméleti közgazdasági és demográfiai műveket forgatta, hanem a körülötte levő világ anyagi és társadalmi jelenségeit, rúgóit is kutatta.

*

E rövid tanulmány csupán egy-egy részletét tükrözi Kovács Gábor életének. Munkássága, eredményei, tévedései, világnézete és társadalompolitikai szemlélete bizonyára alaposabb, a korba jobban beleágyazott elemzést érdemel, de talán e vázlat mégis indítást adott egy teljesebb monográfiához.

KOVÁCS GÁBOR MŰVEINEK JEGYZÉKE

- (1) Az orosz mir-szervezet szociál-gazdaságtani értéke. Budapest. 1904.
- (2) Az orosz mir-szervezet történelmi fejlődése napjainkig. Budapest. 1904.
- (3) Die Reform des bäuerlichen Erbrechts in Ungarn. Tübingen. 1906.
- (4) Pénzügytan. Tudományos zsebkönyvtár, 187–188. sz. Budapest. 1906.
- (5) A népesedési elmélet újabb fejlődése. Debrecen. 1906.
- (6) A szocializmus. Tudományos zsebkönyvtár, 201–203. sz. Budapest. 1907.
- (7) A népesedés elmélete. Társadalomtudományi és gazdaságtörténeti kutatások 4. Szerk.: Mandello Gyula. Budapest. 1908.
- (8) Társadalmi gazdaságtan. Debrecen. 1914.
- (9) A közgazdaságtan elemei. I. kötet. Alapvetés. A közgazdaságtan története. A közgazdasági szervezet és fejlődése. Debrecen. 1915.; 2. átdolg. kiad. Debrecen. 1919.
- (10) Közgazdaságtan és a világháború. Debrecen. 1916.
- (11) A világháború közgazdasági okai. Debrecen. 1916.
- (12) A világháború közgazdasági háttere. Debrecen. 1916.
- (13) A kálvinista Róma. Szociográfiai vázlat. A Huszadik Század könyvtára, 63. Budapest. 1917.
- (14) Vér és kenyér. Debrecen. 1918.
- (15) A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig. (Szerzőtárs Dános Árpád.) Budapest. 1925. (Kézirat.)
- (16) Thünen elmélete. *Közgazdasági Szemle*. 1904.
- (17) A földbirtok árának befolyása a gazdaság intenzitására. *Közgazdasági Szemle*. 1905.
- (18) Népesedési politika. *Közgazdasági Szemle*. 1906.
- (19) Kritikai észrevételek Malthus népesedési elemzésére. *Közgazdasági Szemle*. 1908.
- (20) A demográfia irodalma és az osztályokba sorozódás. *Közgazdasági Szemle*. 1909.
- (21) A házasságkötés és elveszületések. *Közgazdasági Szemle*. 1909.
- (22) A magyar népmozgalom és a Malthus-féle elmélet. *Közgazdasági Szemle*. 1917.
- (23) A népesség és a társadalmi fejlődés. *Budapesti Szemle*. 1918.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья содержит материал доклада, представленного на состоявшейся 4—5 июня 1974 года XII выездной сессии по истории статистики.

Автор излагает и производит оценку творчества выдающегося деятеля венгерской статистики Габора Ковача (1883—1920). Приводит его взгляды относительно социализма и марксизма, демографические исследования и социографическую деятельность.

Профессор Ковач, наряду с преподаванием экономической науки в университете, уделял большое внимание раскрытию общественно-экономических свойств современного венгерского капитализма и требовал проведения общественных реформ. Он был единственным венгерским профессором, который в то время с университетской кафедры провозглашал важнейшие марксистские положения, признавая большинство из них также осуществимыми на практике.

Его деятельность распространялась также на демографию. В двух книгах и ряде очерков он произвел попытку определить демографическое поведение классов, слоев венгерского общества. Кроме этого он стремился и к разработке демографической теории, исходящей из опытных данных.

Об его интересе к социографии свидетельствует ряд очерков, написанных с глубоким знанием данной научной дисциплины.

SUMMARY

The study was read as a lecture on the 12th Itinerary Session of the Working Group for History of Statistics held from 4 to 5 June 1974.

Of the Hungarian statisticians, the author discusses and evaluates the activity of Gábor Kovács (1883–1920) presenting his views concerning socialism and marxism as well as his demographic research and sociographic works.

Besides teaching economics at a high level at the university, Professor Kovács made great efforts to throw light upon socio-economic conditions of the Hungarian capitalism of that time and called for social reforms. He was the only professor in Hungary who propagated the main theses of marxism on a university platform at that time and considered most of them as realizable in the social practice.

His activity covered also the field of demography. In his two books and studies he tried to determine the demographic behaviour of the Hungarian social classes, strata. Moreover, he made an effort to formulate a demographic theory that can be deduced from empirical data.

His interest in sociography and his outstanding activity in this field are demonstrated by several related publications.

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL ELNÖKÉNEK
1/1974. (VIII. 10.) KSH SZÁMÚ RENDELKEZÉSE
A STATISZTIKAI ADATGYŰJTÉSÉRŐL ÉS ADATSZOLGÁLTATÁSÉRŐL
SZÓLÓ SZABÁLYZAT KIADÁSÁRÓL

1. §.

(1) A statisztikáról szóló 1973. évi V. törvény végrehajtására vonatkozó 27/1973. (X. 12.) MT számú rendelet 17. §-ában foglalt felhatalmazás alapján a statisztikai adatgyűjtésről és adatszolgáltatásról szóló szabályzatot kiadom.

(2) A szabályzat e rendelkezéssel együtt lép hatályba.

(3) A szabályzatot a Statisztikai Közlöny tartalmazza.

2. §.

Ez a rendelkezés a kihirdetése napján lép hatályba, egyidejűleg az 1/1970. (VII. 4.) KSH sz. rendelkezés hatályát veszti.

BÁLINT JÓZSEF s. k.,
államtitkár
a Központi Statisztikai Hivatal elnöke

(Megjelent a Magyar Közlöny 1974. augusztus 10-i, 57. számában.)

A STATISZTIKAI ADATGYŰJTÉSÉRŐL ÉS ADATSZOLGÁLTATÁSÉRŐL
SZÓLÓ SZABÁLYZAT

HATÁLYBA LÉPTETŐ JOGSZABÁLY:
A STATISZTIKARÓL SZÓLÓ 1973. ÉVI V. TÖRVÉNY VÉGREHAJTÁSÁRA VONATKOZÓ
27/1973. (X. 12.) MT SZ. RENDELET (A TOVÁBBIÁKBAN: Vhr.) 17. §-BAN FOGLALT
FELHATALMAZÁS ALAPJÁN KIADOTT 1/1974. (VIII. 10.) KSH SZÁMÚ RENDELKEZÉS

(A Vhr. 2. §-ához)

1. §.

(1) A társadalmi és a gazdasági jelenségekre és folyamatokra vonatkozó adatgyűjtést végrehajtani kívánó szerv az önkéntes adatszolgáltatáson alapuló adatgyűjtései kérdőiveit, kitöltési utasításait és egyéb – az adatgyűjtéssel kapcsolatos – iratokat az 1. sz. melléklet szerinti űrlap felhasználásával legalább 30 nappal az adatgyűjtés kezdetének időpontja (az adatszolgáltatók felkérése) előtt mutatja be a Vhr. 2. §. (1) bekezdésében meghatározott felettes szerveknek. A felettes szerv esetleges észrevételeit a bemutatástól számított 15 napon belül közli.

(2) A Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozó, de az állami statisztika egységes rendszerébe nem tartozó szerv, valamint társadalmi szervezet, illetőleg szövetkezeti érdekképviseleti szerv központja által végrehajtott, önkéntes adatszolgáltatáson alapuló adatgyűjtés esetében a (3) bekezdésben foglaltakon túlmenően ki kell tölteni (és az adatgyűjtéssel kapcsolatos egyéb iratokkal együtt tárolni) az 1. számú melléklet szerinti űrlapot.

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL ELNÖKÉNEK
1/1974. (VIII. 10.) KSH SZÁMÚ RENDELKEZÉSE
A STATISZTIKAI ADATGYŰJTÉSÉRŐL ÉS ADATSZOLGÁLTATÁSÉRŐL
SZÓLÓ SZABÁLYZAT KIADÁSÁRÓL

1. §.

(1) A statisztikáról szóló 1973. évi V. törvény végrehajtására vonatkozó 27/1973. (X. 12.) MT számú rendelet 17. §-ában foglalt felhatalmazás alapján a statisztikai adatgyűjtésről és adatszolgáltatásról szóló szabályzatot kiadom.

(2) A szabályzat e rendelkezéssel együtt lép hatályba.

(3) A szabályzatot a Statisztikai Közlöny tartalmazza.

2. §.

Ez a rendelkezés a kihirdetése napján lép hatályba, egyidejűleg az 1/1970. (VII. 4.) KSH sz. rendelkezés hatályát veszti.

BÁLINT JÓZSEF s. k.,
államtitkár
a Központi Statisztikai Hivatal elnöke

(Megjelent a Magyar Közlöny 1974. augusztus 10-i, 57. számában.)

A STATISZTIKAI ADATGYŰJTÉSÉRŐL ÉS ADATSZOLGÁLTATÁSÉRŐL
SZÓLÓ SZABÁLYZAT

HATÁLYBA LÉPTETŐ JOGSZABÁLY:
A STATISZTIKÁRÓL SZÓLÓ 1973. ÉVI V. TÖRVÉNY VÉGREHAJTÁSÁRA VONATKOZÓ
27/1973. (X. 12.) MT SZ. RENDELET (A TOVÁBBIÁKBAN: Vhr.) 17. §-BAN FOGLALT
FELHATALMAZÁS ALAPJÁN KIADOTT 1/1974. (VIII. 10.) KSH SZÁMÚ RENDELKEZÉS

(A Vhr. 2. §-ához)

1. §.

(1) A társadalmi és a gazdasági jelenségekre és folyamatokra vonatkozó adatgyűjtést végrehajtani kívánó szerv az önkéntes adatszolgáltatáson alapuló adatgyűjtései kérdőiveit, kitöltési utasításait és egyéb – az adatgyűjtéssel kapcsolatos – iratokat az 1. sz. melléklet szerinti űrlap felhasználásával legalább 30 nappal az adatgyűjtés kezdetének időpontja (az adatszolgáltatók felkérése) előtt mutatja be a Vhr. 2. §. (1) bekezdésében meghatározott felettes szerveknek. A felettes szerv esetleges észrevételeit a bemutatástól számított 15 napon belül közli.

(2) A Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozó, de az állami statisztika egységes rendszerébe nem tartozó szerv, valamint társadalmi szervezet, illetőleg szövetkezeti érdekképviseleti szerv központja által végrehajtott, önkéntes adatszolgáltatáson alapuló adatgyűjtés esetében a (3) bekezdésben foglaltakon túlmenően ki kell tölteni (és az adatgyűjtéssel kapcsolatos egyéb iratokkal együtt tárolni) az 1. számú melléklet szerinti űrlapot.

(3) A Vhr. 2. § (1) bekezdésében felsorolt felettes szervek a hozzájuk érkezett bejelentésekről és saját adatgyűjtéseikről folyamatosan 2 példányban vezetik a 27 1000/74. elrendelési számú nyomtatványt (2. számú melléklet), amelynek egy példányát a Központi Statisztikai Hivatalnak (a továbbiakban: KSH) megküldik. Az űrlapok, a tervezett és véglegesített kérdőívek, valamint az adatgyűjtéssel kapcsolatos egyéb iratok (pl. észrevételeket tartalmazó levelek másolatai) egy-egy példányát tárolják és öt évig megőrzik. Ezeket az anyagokat a KSH részére – annak kérésére, az önkéntes adatszolgáltatáson alapuló, a társadalmi, a gazdasági jelenségekre és folyamatokra vonatkozó adatgyűjtő tevékenység felülvizsgálata céljából – esetenként legfeljebb 30 napi időtartamra átadják.

(4) Az 1973. évi V. tv. (a továbbiakban: tv.) 6. §-ának (2) bekezdésében foglalt figyelemfelhívásnak szóbeli kikérdezésnél szóban, kérdőíves adatgyűjtés esetén a kérdőíven feltűnő helyen, „AZ ADATSZOLGÁLTATÁS NEM KÖTELEZŐ!” szövegű írásos figyelmeztetéssel kell történnie.

(5) Az önkéntes adatszolgáltatáson alapuló adatgyűjtés kérdőívén, összeíró lapján sem nyilvántartási, sem iktatószámot, sem jogszabály számát feltüntetni nem szabad.

(A Vhr. 3. §-ához)

2. §.

(1) A Vhr. 3. §-a (1) bekezdésének a) és d) pontjában meghatározott esetekben az új, vagy módosított statisztikai adatgyűjtés elrendelését az adatgyűjtés végrehajtásának megelőző év szeptember 1-ig kell kérni a KSH-tól a 3. számú melléklet szerinti nyomtatvány felhasználásával. Társadalmi szervezet megyei, fővárosi szervei esetében e szervezet országos központja előzetes hozzájárulásával a KSH illetékes területi igazgatósága útján fordul a KSH-hoz. Egyidejűleg közli a kérelmező azt is, hogy milyen elrendelési számú és című adatgyűjtéseit kívánja a következő évben változatlan módon végrehajtani, megszüntetni, illetve szüneteltetni.

(2) Az adatgyűjtéseknek az (1) bekezdésben meghatározott minősítése szempontjából a) változatlan az a statisztikai adatgyűjtés, amelynek elrendelője, címe (kivéve a címben szereplő időpont vagy időszak megjelölését), gyakorisága, beküldési határideje, szerkezete, tartalma (beleértve az alkalmazott fogalmak és nomenklatúrák tartalmát is), valamint adatszolgáltatóinak köre megegyezik egy már végrehajtott adatgyűjtés legutóbbi változatával;

b) módosított az az adatgyűjtés, amely az adatgyűjtés végrehajtását tervező szerv által egy ezt megelőzően végrehajtott adatgyűjtésen alapszik, de nem felel meg az a) pontban foglalt feltételeknek;

c) új az az adatgyűjtés, amelyet a végrehajtását tervező szerv első ízben kíván végrehajtani;

d) megszüntetett az az adatgyűjtés, amelyet a bemutató szerv a bemutatás évében végrehajtott, illetve az év végéig végrehajtott, de a következő években nem kívánja megismételni;

e) szüneteltetett az az adatgyűjtés, amelyet a bemutató szerv a bemutatás évében végrehajtott, illetve az év végéig végrehajtott, de az adatgyűjtésre egy évnél ritkábban kerül sor (pl. 2, 3, 5 évenként ismétlődő).

(3) A Vhr. 3. §-a (1) bekezdésének a) és d) pontjában meghatározott esetekben az egy-egy időszakra szóló adatgyűjtési rendszerek elrendelése közötti időben felmerülő igények kielégítését szolgáló új adatgyűjtés vagy módosítás elrendelését legalább 30 nappal az adatgyűjtés megkezdésének tervezett időpontja előtt kell kérni a KSH-tól a 3. sz. melléklet szerinti nyomtatvány felhasználásával. Társadalmi szervezet megyei, fővárosi szervei esetében országos központja előzetes hozzájárulásával a KSH illetékes területi igazgatósága útján fordul a KSH-hoz.

3. §.

(1) A KSH a 2. § (1) és (3) bekezdésében meghatározott kérelemről a beérkezéstől számított 30 napon belül határoz. Az adatgyűjtés elrendelése esetén a kérdőív címlapján az adatgyűjtést végrehajtó szerv megnevezését és a következő záradékot kell feltüntetni: „Az adatgyűjtést a Központi Statisztikai Hivatal elnöke/..... sz. alatt rendelte el.” Ez a statisztikai adatgyűjtés a KSH statisztikai adatgyűjtési rendszerének része.

(2) A Vhr. 3. §-a (1) bekezdésének b) és c) pontjában meghatározott esetekben az illetékes miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) által meghatározott módon kell eljárni. Az elrendelt statisztikai adatgyűjtés az elrendelő szerv statisztikai adatgyűjtési rendszerének

része. Az ily módon elrendelt adatgyűjtés esetén a kérdőív címlapján az adatgyűjtést végrehajtó szerv megnevezését és a következő záradékot kell feltüntetni: „Az adatgyűjtést a miniszter (illetőleg országos hatáskörű szerv vezetője) sz. alatt rendelte el.”

(A Vhr. 4. és 29. §-ához)

4. §.

Az állami statisztika egységes rendszerébe tartozó szervnek önkéntes adatszolgáltatáson alapuló statisztikai adatgyűjtéseit előzetesen nem kell bemutatnia, de egyebekben az 1. §-ban meghatározott módon jár el. Ez a mentesítés a fővárosi, a megyei tanácsra nem vonatkozik.

5. §.

(1) Párhuzamos a statisztikai adatgyűjtés, ha a gazdasági és társadalmi jelenségekről, folyamatokról akár a tartalom, a csoportosítás vagy a határidő kismértékű eltérése esetén is, már rendelkezésre álló adatokat ismételten gyűjt. Nem párhuzamos, illetőleg ismételt az adatszolgáltatás, ha az elrendelő a kérdőívek több példányban való kitöltését és több adatgyűjtő szerv részére történő megküldését is elrendeli.

(2) Szakszerűtlen az adatgyűjtés (a kérdőív), ha az egységes fogalmaktól eltérő, nem közérthető meghatározásokat használ, nem összefüggő, következetlen, kérdéseire egyértelműen nem lehet válaszolni.

(3) Indokolatlan az adatgyűjtés, ha annak várható eredménye nem áll arányban a végrehajtásával kapcsolatos – népgazdasági szinten mért – ráfordítással.

6. §.

(1) A KSH adatgyűjtési rendszerét érintő javaslatot vagy a kialakult munkakapcsolat (egyeztetések, értekezletek) keretében, vagy írásban lehet a KSH-val közölni. Az éves vagy ötéves időszak adatgyűjtési rendszerére vonatkozó javaslat határideje a tárgyidőszakot megelőző év július hó 1. napja.

(2) A KSH a következő időszakra szóló adatgyűjtési rendszerét a tárgyidőszakot megelőző év szeptember hó 30-ig megküldi a Vhr. 18. § (3) bekezdésében megjelölt szervezeteknek. Az igazgatási statisztikai tevékenységet végző szervek a Vhr. 27. § (1) bekezdése szerint saját adatgyűjtési rendszerüket a KSH adatgyűjtési rendszerének ismeretében és annak figyelembevételével alakítják ki.

(3) A KSH a (2) bekezdésében megjelölt időpontig azt is közli az igazgatási statisztikai tevékenységet végző szervezetekkel, hogy az adatgyűjtési rendszerébe felvett kérdőívek közül melyek azok, amelyek adatainak begyűjtéséről az illetékes szervnek kell gondoskodnia és azokról összesítést vagy gépi adathordozókat átadnia meghatározott időpontig a KSH-nak. A KSH a közléssel egyidőben az igazgatási statisztikát végző szerv tudomására hozza azokat a fogalmi, osztályozási, módszertani rendelkezéseket is, amelyeket a tevékenysége során a Vhr. 20. § (2) bekezdés értelmében alkalmaznia kell.

(A Vhr. 19. és 26. §-ához)

7. §.

(1) Elrendelési záradékkal kell ellátni a Vhr. 19. §-ában szabályozott módon az olyan adatgyűjtés iratait is, amelyek során az adatszolgáltatás nem kérdőíven, hanem gépi információ-hordozó, feldolgozási tábla, összesítés átadása, telex vagy távbeszélő igénybevétele útján, vagy egyéb módon történik. Elrendelési záradékkal kell ellátni a jogszabály által elrendelt adatgyűjtések iratait is. A jogszabály száma az elrendelési számot nem helyettesíti.

(2) Az állami statisztika egységes rendszerébe tartozó adatgyűjtések kötelező, országosan egységes elrendelési kódszámrendszerét a 4. számú melléklet tartalmazza.

(A Vhr. 20. §-ához)

8. §.

A Vhr. 20. § (2) bekezdésében meghatározott esetekben e rendelkezés 9. §-ának szabályait nem lehet alkalmazni.

(A Vhr. 21., 28. és 37. §-ához)

9. §.

(1) Az igénylő szerv részére kérdőíven, feldolgozási táblán, gépi adathordozón tárolt, rendelkezésre álló adatok átadása, illetve kigyűjtése, átmásolásának lehetővé tétele térítésmentes. Az átadó többletköltségeinek megtérítését igényelheti, ha az a Vhr. 21., 28. és 37. §-ában meghatározott szervek közötti szokásos együttműködésből (levelezés, tárgyalás, kisebb terjedelmű másolás vagy sokszorosítás) adódó költségeket meghaladja.

(2) Az átadó szerv költségtérítésért sem köteles a rendelkezésre álló adatokkal műveleteket végezni (pl. az adatokat a meglévőtől eltérő csoportosításban feldolgozni).

(3) Az igénylő köteles megtéríteni az átadónak az igénye kielégítéséhez szükséges gépi adatfeldolgozás költségeit, továbbá az átadónak az adatok átadásával kapcsolatban harmadik személlyel szemben felmerült fizetési kötelezettségét (pl. nyomdaköltség, gépi adathordozók beszerzése stb.).

(A Vhr. 23–24. §-ához)

10. §.

(1) A nemzetközi szervezetek statisztikai szerveinek adatigényét a KSH elégíti ki.

(2) A Vhr. 24. §-a a) és b) pontjában meghatározott szervek saját tevékenységükre vonatkozóan külföldre adatokat szolgáltathatnak; a b) pontban meghatározott szervek külföldre irányuló statisztikai adatszolgáltatásuk tervezetét a Vhr. 2. § (1) bekezdésében meghatározott szerveknek az adatszolgáltatás tervezett időpontja előtt legalább 15 nappal bemutatják. A tervezett adatszolgáltatás indokoltságával és a tartalmával kapcsolatos állásfoglalást a tervezetet bemutató szervvel 15 napon belül kell közölni.

(3) Ha a külföldre irányuló adatszolgáltatásban az igazgatási statisztikai tevékenységet végző állami szerv olyan adatot közöl, mely megnevezés, időtartam, időpont tekintetében megegyezik a KSH által közzétett adattal, ettől a hivatalos adattól nem térhet el.

(4) A Vhr. 24. §-ának a) és b) pontjában meghatározott szervek nemzetközi statisztikai tevékenységét a KSH ellenőrizheti.

11. §.

(1) A Vhr. 26. § (3) bekezdésében meghatározott adatgyűjtés esetén az adatgyűjtő szerv az adatszolgáltatók felügyeletét ellátó szervet (szövetkezetek esetében az érdekképviseleti szervet) a 12. § (1) és (4) bekezdésében meghatározott időpontban és módon tájékoztatja a tervezett adatgyűjtésről.

(2) Az (1) bekezdésben meghatározott tájékoztatási kötelezettség nem érinti a KSH részére, a 12. §-ban előírt előzetes bemutatási kötelezettséget.

(A Vhr. 27. §-ához)

12. §.

(1) Az igazgatási statisztikai tevékenységet végző állami szerv a következő időszakra szóló új vagy módosított statisztikai kérdőívek és kitöltési utasítások tervezetét az adatgyűjtés végrehajtásának megkezdését megelőző év október végéig megküldi a KSH-nak. Ezzel egyidőben közli, hogy milyen elrendelési számú és című adatgyűjtését kívánja a következő időszakban változatlan módon végrehajtani, megszüntetni, illetve szüneteltetni. A tanács a tervezetet a KSH területileg illetékes igazgatósága útján küldi meg a KSH-nak.

(2) A KSH a bemutatott tervezetre vonatkozó észrevételeit a beérkezéstől számított 30 napon belül közli a bemutatóval. Az adatgyűjtés csak az észrevétel ismeretében rendelhető el.

(3) Az egy-egy időszakra szóló adatgyűjtési rendszerek elrendelése közötti időben felmerülő igény kielégítését szolgáló adatgyűjtés tervezetét (kérdőíveket és kitöltési utasításokat), valamint a már elrendelt adatgyűjtés módosítására vagy megszüntetésére vonatkozó tervezetet az elrendelés, illetve a módosítás bevezetése előtt meg kell küldeni a KSH-nak (a tanács a KSH területileg illetékes igazgatósága útján). Az adatgyűjtés, illetve a módosítás csak a KSH 15 napon belül tett észrevételeinek az ismeretében rendelhető el.

(4) Az igazgatási statisztikai tevékenységet végző állami szerv a KSH észrevételeinek ismeretében véglegesített új vagy módosított kérdőíveit és kitöltési utasításait – 2–2 példány-

ban, nyilvántartási célokra – az (1) bekezdésben meghatározott esetekben a tárgyév február hó 28. napjáig, a (3) bekezdésben meghatározott esetekben az adatgyűjtés (a módosítás) elrendelésével egyidőben megküldi a KSH-nak (tanács az illetékes KSH területi igazgatóságoknak).

13. §.

Az adatgyűjtést elrendelő szerv az elrendeléssel egyidőben tehet eleget bemutatási kötelezettségének, ha az adatgyűjtés elrendelését elemi csapás vagy más rendkívüli körülmény sürgőssé teszi, s emiatt a 11. és a 12. §-ban meghatározott előzetes bemutatás hátrányos következmények nélkül nem lehetséges.

(A Vhr. 33. §-ához)

14. §.

Az adatgyűjtő gondoskodik arról, hogy az érintett adatszolgáltató adatszolgáltatási kötelezettségét kellő időben megismerje, hogy az adatszolgáltatáshoz szükséges nyilvántartásait, bizonylati rendszerét annak megfelelően alakíthassa ki, illetve módosíthassa.

(A Vhr. 34. §-ához)

15. §.

Ha a Vhr. 16., 26. és 34. §-ában említett ellenőrzési tevékenység során az ellenőrző szerv jogszabályt, a népgazdaság érdekét vagy az állami statisztika egységes rendszerét sértő magatartást (jelenséget) észlel,

- a) büntető eljárást vagy
 - b) szabálysértési eljárást, vagy
 - c) munkajogi (fegyelmi, anyagi) felelősségre vonást kezdeményez, illetőleg
 - d) a Vhr. 32. §-ában meghatározott felelőst írásban figyelmezteti.
- Intézkedéséről a felelős személy szolgálati felettesét egyidejűleg tájékoztatja.

16. §.

(1) A szabályzat rendelkezéseit 1974. július hó 1. napjától kell alkalmazni.

(2) A fentiekben nem szabályozott, az adatgyűjtés és adatszolgáltatás bemutatási, észrevételezési, illetőleg engedélyezési eljárási kérdéseiben az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény rendelkezéseit kell alkalmazni.

(Megjelent a mellékletekkel a Statisztikai Közlöny 1974. szeptember 6-i, 8. számában.)

MAGYAR SZAKIRODALOM

CSEPELY-KNORR ANDRÁS – CSEPINSZKY ANDOR –
HORVÁTH PIROSKA – SZABÓ LÁSZLÓ –
SZAKONYI LÁSZLÓ:

AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG HELYZETE
ÉS JÖVEDELMI KÉRDÉSEI

Agrárgazdasági Kutató Intézet közleményei 2. Budapest. 1973. 86 old.

A szerzői kollektíva arra keres választ tanulmányában, hogy az érvényben levő árrendszer és a hozzá kapcsolódó pénzügyi szabályozás az élelmiszer-gazdaságban és a népgazdaság többi anyagi ágazatában hogyan biztosítja az értéképzést, továbbá – túllépve az árrendszer kereteit – hogyan rendezi át a jövedelmeket az egyes ágazatokban. A vizsgálatot az 1966., 1969. és 1970. évekre kidolgozott modellek segítségével vé-

gezték el. A modelleket a társadalmi ráfordításokkal arányos árrendszerben elemzik. Ennek előnye, hogy a tényleges árrendszerben érvényesülő preferenciákat kiküszöböli, illetve valamennyi ágazatban az azonos befektetés, azonos hozadék elvvel helyettesíti. Módszertani megfontolásokból a társadalmi ráfordításokkal arányos árrendszert mértékegységként alkalmazzák, és annak a gyakorlatban való érvényesítési lehetőségét nem vizsgálják.

A számítások egyértelműen megerősítették azokat a korábbi, általánosan ismert megállapításokat, hogy a jelenleg érvényes árrendszer a mezőgazdasági termelést társadalmi ráfordításaihoz képest aláértékeli. Az élelmiszer-gazdaság egészét tekintve az alá-

ban, nyilvántartási célokra – az (1) bekezdésben meghatározott esetekben a tárgyév február hó 28. napjáig, a (3) bekezdésben meghatározott esetekben az adatgyűjtés (a módosítás) elrendelésével egyidőben megküldi a KSH-nak (tanács az illetékes KSH területi igazgatóságoknak).

13. §.

Az adatgyűjtést elrendelő szerv az elrendeléssel egyidőben tehet eleget bemutatási kötelezettségének, ha az adatgyűjtés elrendelését elemi csapás vagy más rendkívüli körülmény sürgőssé teszi, s emiatt a 11. és a 12. §-ban meghatározott előzetes bemutatás hátrányos következmények nélkül nem lehetséges.

(A Vhr. 33. §-ához)

14. §.

Az adatgyűjtő gondoskodik arról, hogy az érintett adatszolgáltató adatszolgáltatási kötelezettségét kellő időben megismerje, hogy az adatszolgáltatáshoz szükséges nyilvántartásait, bizonylati rendszerét annak megfelelően alakíthassa ki, illetve módosíthassa.

(A Vhr. 34. §-ához)

15. §.

Ha a Vhr. 16., 26. és 34. §-ában említett ellenőrzési tevékenység során az ellenőrző szerv jogszabályt, a népgazdaság érdekét vagy az állami statisztika egységes rendszerét sértő magatartást (jelenséget) észlel,

- a) büntető eljárást vagy
 - b) szabálysértési eljárást, vagy
 - c) munkajogi (fegyelmi, anyagi) felelősségre vonást kezdeményez, illetőleg
 - d) a Vhr. 32. §-ában meghatározott felelőst írásban figyelmezteti.
- Intézkedéséről a felelős személy szolgálati felettesét egyidejűleg tájékoztatja.

16. §.

(1) A szabályzat rendelkezéseit 1974. július hó 1. napjától kell alkalmazni.

(2) A fentiekben nem szabályozott, az adatgyűjtés és adatszolgáltatás bemutatási, észrevételezési, illetőleg engedélyezési eljárási kérdéseiben az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény rendelkezéseit kell alkalmazni.

(Megjelent a mellékletekkel a Statisztikai Közlöny 1974. szeptember 6-i, 8. számában.)

MAGYAR SZAKIRODALOM

CSEPELY-KNORR ANDRÁS – CSEPINSZKY ANDOR –
HORVÁTH PIROSKA – SZABÓ LÁSZLÓ –
SZAKONYI LÁSZLÓ:

AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG HELYZETE
ÉS JÖVEDELMI KÉRDÉSEI

Agrárgazdasági Kutató Intézet közleményei 2. Budapest. 1973. 86 old.

A szerzői kollektíva arra keres választ tanulmányában, hogy az érvényben levő árrendszer és a hozzá kapcsolódó pénzügyi szabályozás az élelmiszer-gazdaságban és a népgazdaság többi anyagi ágazatában hogyan biztosítja az értéképzést, továbbá – túllépve az árrendszer kereteit – hogyan rendezi át a jövedelmeket az egyes ágazatokban. A vizsgálatot az 1966., 1969. és 1970. évekre kidolgozott modellek segítségével vé-

gezték el. A modelleket a társadalmi ráfordításokkal arányos árrendszerben elemzik. Ennek előnye, hogy a tényleges árrendszerben érvényesülő preferenciákat kiküszöböli, illetve valamennyi ágazatban az azonos befektetés, azonos hozadék elvvel helyettesíti. Módszertani megfontolásokból a társadalmi ráfordításokkal arányos árrendszert mértékegységként alkalmazzák, és annak a gyakorlatban való érvényesítési lehetőségét nem vizsgálják.

A számítások egyértelműen megerősítették azokat a korábbi, általánosan ismert megállapításokat, hogy a jelenleg érvényes árrendszer a mezőgazdasági termelést társadalmi ráfordításaihoz képest aláértékeli. Az élelmiszer-gazdaság egészét tekintve az alá-

értékelés nagysága a vizsgált 3 évben (a föld értékének figyelembevétele nélkül) 8, 14 és 20 százalék volt. Ezzel szemben az iparban a tényleges árak közeledtek a társadalmi ráfordításokkal arányos árakhoz, így a túlértékelés nagysága jelentősen (24 százalékról 11 százalékra) csökkent. A tényleges árrendszer torzító hatását kiküszöbölve megállapítható az is, hogy 1970-ben az élelmiszer-gazdaság részesedése a bruttó termelésben 37, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásban pedig 35 százalék volt. Az élelmiszeripar nélkül számított iparban a megfelelő értékek 40 és 32 százalék. Az arányok ilyen mértékű változásának megítélésénél nem szabad megfeledkezni arról, hogy ebben nagy szerepe van a hatvanas évek fejlesztési programjának, amely a mezőgazdaságban nagy befektetésekkel járt.

Érdekes képet kapunk abban az esetben is, ha az egyes ágazatoknak az export érdekében kifejtett tiszta tevékenységét vizsgáljuk. A kibocsátások és az ágazati nettó termelési értékek szembeállításából megállapítható, hogy az egyes ágazatok termékeinek importtartalma lényegesen eltér egymástól. A számítások szerint az exportra kerülő élelmiszer-gazdasági termékeknek kb. 70 százalékát maga az ágazat termelte meg, míg az ipari exportban már kb. 50 százalék az import és a többi ágazat közreműködésének aránya. A tőkés exportot nézve megállapítható, hogy 1970-ben az élelmiszer-gazdaság és az ipar közreműködésének aránya 55–45 százalék volt az előbbi ágazat javára. Ez nemcsak azt mutatja, hogy a legnagyobb követelményeket támaztó nemzetközi piacon az élelmiszer-gazdaság termékei iránt nagyobb az érdeklődés, hanem azt is, hogy a fejlett technika importálását ezen ágazat nagyobb mértékben segíti elő, mint ahogyan azt a kibocsátás adatai mutatják.

Az érvényes árrendszer sajátosan preferáló jellege tükröződik a jövedelemelosztásban is. Ha az élelmiszer-gazdaság és az ipar termelői összes jövedelmét (tehát a nettó termelés és az értékcsökkenési leírás együttes összegét) szembeállítjuk a tényleges árrendszerben saját belső felhasználással (vagyis az élők munkaköltségekkel és a felhalmozással kapcsolatos kiadásokkal), akkor az 1969–1970. években az élelmiszer-gazdaság csak 12 milliárd forinttal járult hozzá a népgazdaság közös terheihez. Ha a tanulmány jövedelemelosztással foglalkozó fejezeteiben szereplő részesedést és a földjádékot is figyelembe vesszük, akkor ez az összeg tovább csökken, mintegy 4 milliárd forintot tesz csak ki. Ezzel szemben az ipari hozzájárulás meglehetősen nagy mértékű, a népgazdasági átlagot jóval meghaladó felhalmozási szint mellett 73 milliárd forint volt. Az árrendszer

preferáló jellegének megszüntetése után a számítás szerint jelentősen megváltozik a helyzet, amennyiben az élelmiszer-gazdaság hozadéka 60 milliárd forintra emelkedik, ugyanakkor az iparé 52 milliárdra csökken. A részesedés és a földjádék hatása természetesen itt is figyelembe vehető: ily módon az élelmiszer-gazdaság hozzájárulása 51 milliárd, az iparé pedig 47 milliárd forint lesz.

Az egyes ágazatokban felhasználható jövedelem összegét számottevően befolyásolják a költségvetési kapcsolatok és a hitelműveletek. A mezőgazdaság a vizsgált két utolsó évben csak közvetett formában mintegy 14 milliárd forint támogatást kapott. Az élelmiszer-gazdaság egészénél a nettó támogatás mértéke kisebb, kb. 8 milliárd forint volt. Ha az élelmiszer-gazdaság ezt a közvetett támogatást nem élvezte volna, nem járulhatott volna hozzá a népgazdasági közös költségek fedezetéhez. Azonos feltételek mellett az ipar hozzájárulása ebben a két évben megközelítette volna a 100 milliárd forintot.

A költségvetés beavatkozását és a hitelműveleteket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a jelenleg érvényesülő pénzügyi szabályozás lényegében elfogadja az élelmiszer-gazdaság egészére a társadalmi ráfordításokkal arányos értékkepzést. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az iparban a támogatások számításba vétele a tényleges értékkepzést mintegy 60 százalékkal a társadalmi ráfordításokkal arányos jövedelemszint fölé emeli. Az élelmiszer-gazdaság és az ipar közötti aránytalanság tehát a jövedelemátrendezés után továbbra is fennmarad. A felvásárlási árak emelése valamelyest csökkentette ugyan az aláértékelés nagyságát a mezőgazdaságban, de ez az alá-, illetve túlértékelés ágazatok közti arányát nem változtatta meg, mivel az áremelkedések szinte minden ágazatot érintettek. Így nemcsak a tényleges árrendszernek, hanem az egész jövedelemelosztásnak igen erőteljes iparpreferáló jellege sem változott meg a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése óta.

A Központi Statisztikai Hivatal és az Agrárgazdasági Kutató Intézet munkatársaiból álló szerzői kollektíva aktuális téma elemzését végezte el. A tanulmány említésre méltó pozitívuma a széles körű és rendkívül részletes adatfeldolgozás, továbbá a vizsgálati módszer újszerűsége. Az aktualizálást azonban az 1966., 1969., és 1970. évi adatok – véleményünk szerint – nem szolgálták kellőképpen. Ennek fenntartása mellett is leszögezhetjük, hogy a szerzők az alapvető vizsgálati célt tudományos alapossággal, színvonalasan oldották meg, így a kutatásokat mindenképpen érdemes tovább folytatni.

Dr. Homolya Ferenc

SZERVEZETI HÍREK – KÖZLEMÉNYEK

Népesedési Világkonferencia Bukarestben. 1974. augusztus 19. és 30. között Bukarestben rendezték meg a Népesedési Világkonferenciát, melyet az Egyesült Nemzetek Szervezete Gazdasági és Szociális Tanácsa keretében 1972 óta folyó széles körű előkészítő munka előzött meg.

A bukaresti Világkonferencia volt az első olyan népességi értekezlet, amely – az ENSZ szervezésében a kormányok hivatalos képviselői jelenlétében – politikai konferencián vitatta meg a népesedés kérdéseit. A korábbi (1954-ben Rómában és 1965-ben Belgrádban) tartott népesedési világértekezleteken a demográfiai tudomány képviselői vettek részt.

A Konferencia munkája plenáris ülésen, három bizottságban és egy munkacsoportban folyt. A munkában 135 ország 1100 küldötte, a nemzetközi szervezetek 140 megbízottja, illetve a kormányközi szervek és a felszabadítási szervezetek mintegy 200 megfigyelője vett részt.

A magyar kormányküldöttséget *dr. Szabady Egon*, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese vezette. A Hivatal részéről *dr. Klinger András* főosztályvezető a küldöttség tagjaként, *dr. Miltényi Károly* osztályvezető, *Pallós Emil*, a Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos főmunkatársa és *dr. Tamásy József*, a Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatóhelyettese szakértőként vettek részt az értekezleten.

A Népesedési Világkonferencia munkájáról és eseményeiről szóló részletes beszámolót a *Statisztikai Szemle* következő számában közzélni fogja.

Demográfia és gazdaságpolitika címmel *dr. Szabady Egon*, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese, aki a magyar kormánydelegáció vezetője volt, nyilatkozott a közelmúltban véget ért bukaresti Népesedési Világkonferencia tapasztalatairól a *Figyelő* 1974. évi 39. számában.

A népesedési viszonyok gazdasági jelentőségét vizsgálva *dr. Szabady Egon*, a kormány megoszlás és a népességszám alakulásának

szerepét emelte ki. Utalt a fejlődő országok egy részében alkalmazott születéskorlátozás okaira, de felhívta a figyelmet arra a tényre, mely a Világkonferencián is kifejezésre jutott, hogy a fejlődő országok másik csoportja a népességszám növekedését tekinti a gazdasági fejlődés egyik eszközének. Véleménye szerint általános következtetésként az a megállapítás vonható le, hogy a népesedéspolitika egyre több országban vált az általános társadalom- és gazdaságpolitika szerves részévé. Az is kétségtelenné vált, hogy a népesség demográfiai magatartását befolyásoló társadalmi-gazdasági fejlődés hiányában a születéskorlátozási eszközök hozzáférhetővé tétele önmagában nem oldja meg a kérdést. Ezután az iparilag fejlett, alacsony népszaporulatú országok népességénél tapasztalt főbb összefüggésekkel foglalkozott.

A Hivatal elnökhelyettese nyilatkozatának további részében vázolta az elmúlt években hozott népesedéspolitikai határozatok és intézkedések okait és céljait. Hangsúlyozta azonban, hogy ez esetben a gazdasági megfontolások kifejezetten távlati jellegűek voltak.

A demográfiai előrejelzésekről szólva *dr. Szabady Egon* utalt a halálozások várható alakulására vonatkozó előszámítások nagymérvű stabilitására. Rámutatott azonban a születésszám előrejelzésénél fennálló bizonytalanságra, melynek következtében a gyermekek számának és korösszetételének alakulása nagyobb távlatra csak meglehetősen nagy hibahatárok között jelezhető.

Végül a világ népességének növekedése, és a gazdasági eltartóképesség közötti összefüggés témájára tért ki a Hivatal elnökhelyettese, mellyel a Népesedési Világkonferencián külön bizottság foglalkozott. A több területen fennálló nehézségek ellenére a bizottság egyetértett abban, hogy a jelenlegi ásványi készletek és energiaforrások ésszerű felhasználásával fedezhetők a világ növekvő népességének szükségletei. A természeti erőforrások hasznosítása csak a társadalmi-gazdasági-kulturális elmaradottság felszámolásával oldható meg. Mint *dr. Szabady Egon*

nyilatkozatának befejező részében kifejezte: a népesedéspolitikai koncepciók és célok kialakításánál figyelembe kell venni a népesség szerteágazó szükségleteit a megfelelő életkörülmények kialakítása érdekében.

Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1974. szeptember 9-én osztályülést tartott *Eörsi Gyula* osztályelnök elnökletével a Központi Statisztikai Hivatalban. Az ülésen *dr. Kiss Albert*, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese a statisztikai tudomány helyzetéről tartott referátumot. A tárgyalás alapját képező tanulmányt *dr. Rácz Albert*, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője, a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottságának titkára állította össze. Az anyag részben azon tanulmányok felhasználásával készült, amelyeket a statisztikai tudomány művelői az Akadémia részére kidolgoztak, részben arra a felvételre épült, amelyet a statisztikai kutatóhelyek munkájáról készítettek. Az anyag összeállításában ezenkívül segítséget jelentettek azok az elgondolások is, amelyek a statisztikai tudomány fejlesztésének kérdésében a Központi Statisztikai Hivatalban kialakultak.

A Moszkvai Gazdaságstatisztikai Intézet Gazdasági Információk Gépi Feldolgozása Karának tevékenységét és az elmúlt 25 év alatt tapasztalt fejlődését tekinti át a *Veszt-nik Sztatisztiki* 1974. évi 5. számában megjelent összefoglalás. A kart 1949-ben szervezték, eredetileg a Számvitel és a Számítási Munkák Gépesítése néven azzal a céllal, hogy szakkadereket képezzen a gazdasági információ gépi feldolgozásának szervezése és az automatizált irányítási rendszerek területére.

Az elmúlt 25 év alatt a kar jelentősen bővült, jelenleg 2237 hallgatója van, és 1954–1973 között 7800 volt az itt végzett hallgatók száma.

A kar oktatói magas képzettségűek, többségük tudományos fokozattal és címmel rendelkezik. A tanszékeken végzett tudományos kutatások a gazdasági információk gépi feldolgozási rendszereivel, az automatizált irányítási rendszerekkel foglalkoznak. A kar előadói részt vesznek a minisztériumok és főhatóságok automatizált irányítási rendszereinek létrehozásával foglalkozó ágazati tudományos kutatólaboratóriumok munkájában.

A kar ezenkívül tevékenyen részt vesz az oktatók és a mérnök–technikus dolgozók továbbképzésében, kezdeményezője a tudományos és oktatói–módszertani tárgyú össz-szövetségi és egyetemi tanácskozásoknak.

Észak-Írország input-output táblája. Hároméves munka után közzétették az Észak-Írország gazdaságára vonatkozó input-output

táblát, mely kiinduló pontnak tekinthető a további munkához. A tábla 1963. évi adatok felhasználásával készült, az első változat 62 szektorból áll. Ebből készül egy 38 szektort tartalmazó második tábla, amelyet további lépésben egy kisebb, 22 szektoros táblává vonnak össze.

(*Statistical News*. 1973. május.)

Új ágazati osztályozás az Egyesült Királyságban. Az angol Központi Statisztikai Hivatal első ízben 1948-ban jelentette meg az Egységes Ágazati Osztályozást (Standard Industrial Classification – SIC), hogy elősegítse a hivatalos statisztikai tevékenység egységesebbé és összehasonlíthatóbbá válását. 1958-ban és 1968-ban sor került a SIC revíziójára, az utóbbinál az ENSZ ágazati osztályozását is figyelembe vették. Az Európai Közösségek a „Nomenclature générale des activités économiques dans les Communautés Européennes” (NACE) osztályozást alkalmazzák, így az Egyesült Királyság számára igen munkaigényes feladatot jelentene a SIC bázis alapján készült gazdasági információknak a NACE osztályozás szerinti átdolgozása. Ez a megfontolás indította arra az angol Központi Statisztikai Hivatalt, hogy szerkesztő bizottságot hozzon létre azzal a feladattal, hogy a NACE osztályozásnak megfelelő rendszert dolgozzon ki, melyet a tervek szerint 1976-ban léptetnek életbe.

(*Statistical News*. 1973. május.)

Magyar vonatkozás külföldi kiadványban. Az Egyesült Államok Állami Gazdaságkutató Hivatala (National Bureau of Economic Research – NBER) kiadványt jelentetett meg, mely a *The Role of the Computer in Economic and Social Research in Latin America* (A számítógép szerepe a gazdasági–társadalmi kutatásban Latin-Amerikában) elnevezéssel tartott konferencia anyagát tartalmazza. A kötetben megjelent *dr. Kenessey Zoltánnak*, az ENSZ Statisztikai Hivatala igazgatóhelyettesének tanulmánya „*The Computer in International Price Comparisons*” (A számítógép a nemzetközi árösszehasonlító-soknál) címmel.

A *Mitteilungsblattban*, az Osztrák Statisztikai és Informatikai Társaság folyóiratában megjelent *Kármán Tamásné* két tanulmánya. Az 1973. évi 10. szám „*Die Umstände der Gründung des Internationalen Statistischen Institutes*” (A Nemzetközi Statisztikai Intézet megalapításának körülményei) c. dolgozatot közli. A folyóirat 1974. évi 14. számában pedig „*Kongresse des ISI*” (ISI kongresszusok) címmel jelent meg tanulmánya, mely a *Statisztikai Szemle* 1973. évi 2. számában közölt cikk átdolgozott változata.

A STATISZTIKA SZERVEZETE

SAUTTER, CH.

A STATISZTIKA SZERVEZETE JAPANBAN

(L'organisation de la statistique japonaise.) – *Economie et Statistique*. 1973. május. 55–61. p.

A szerző az INSEE (francia Állami Statisztikai és Gazdaságkutató Intézet) munkatársa egy éven keresztül tanulmányozta Japán statisztikai szervezetét.

Az állami statisztikai szervezet központi és helyi alkalmazottainak a száma 17 400, a helyi szerveknél dolgozó statisztikusok száma 10 700. Az 1970. évi népszámlálásban kb. 600 000, a mezőgazdasági összeírásban kb. 200 000 számlálóbiztos vett részt. A számlálóbiztosok toborzásának egyre nehezebb problémáját a jövőben állandó összeíró gárda kialakításával kívánják megoldani.

Az 1970-es népszámlálás évében, tehát rendkívüli terhelés mellett, a statisztikára fordított kiadás kb. 35,7 milliárd yen volt, ami a bruttó nemzeti terméknek mintegy 0,5 ezreléke. A szerző figyelmeztet, hogy ezt az arányt nem lehet a francia adatokkal egybevetni, mert a japán állami statisztikusok relatíve alacsonyabb fizetése miatt az összehasonlítás torz képet adna. A munkabérekén kívül nagy költséget jelentett az 1970-es népszámláláshoz igénybe vett 150 számítógép.

Japánnak nincs olyan statisztikai szerve, amely – európai mintára – kifejezetten központi irányító és összefogó szerepet töltené be. A központi szerveknek saját statisztikai szolgálatuk van, melyek féltékenyen védik egymástól autonómiájukat.

A statisztikai szolgálatok között – ha létszámuk alapján állítunk fel sorrendet – a legfőbb a miniszterelnök mellé rendelt Statisztikai Hivatal (2340 főnyi személyzettel). Feladatköre a népszámlálás, az ipari vállalatok összeírása, a háztartásstatisztikai felvételek és a kiskereskedelmi árindexszámítás. Sorrendben a következő a Mezőgazdasági Minisztérium (amelynek Tokióban 480 fő, vidéken 11 300 fő alkalmazottja van), majd az Ipari és Nemzetközi Kereskedelmi Minisztérium, az Egészségügyi Minisztérium és a Munkügyi Minisztérium stb. következnek.

Különös, hogy a statisztikai szervek között nincs megemlítve a Japán Nemzeti Bank, annak ellenére, hogy jelentős statisztikai tevékenységet fejt ki a pénzügyi műveletek terén, de elzárkózik mindenfajta együttműködés elől.

A koordinálás feladatát a Statisztikai Szabványok Hivatala és a Statisztikai Tanács látja el, melyek követlenül a Miniszterelnökség alá vannak rendelve.

A Statisztikai Szabványok Hivatalának kell bemutatni minden új statisztikai felvétel tervezetét vagy a már folyamatban levő műveletek jelentősebb módosítását. A Hivatal feladata a jóváhagyás, az érdekelt szervek kijelölése és a végrehajtás módszereire vonatkozó ajánlások kidolgozása.

Az előirányzott statisztikai feladatok kérdésében a kormány dönt az 1974-ben elfogadott törvényben szabályozott előfeltételek alapján. A felvételi terveket előzetes véleményezésre a Miniszterelnökséghez kell benyújtani. A tervezetnek tartalmazni kell:

- az adatszolgáltatásra kötelezettek körét,
- a statisztikai titoktartás biztosításának módját,
- az eredmények közzétételének formáját.

A már jóváhagyott statisztikai programok kérdését egy 1952. évi törvény szabályozza sokkal kevésbé szigorú megkötésekkel, mint az újonnan bevezetésre kerülő statisztikai megfigyelések esetében. A jóváhagyási eljárás célja a kettős számbavételek elkerülése az adatgyűjtések hatékonyságának növelése érdekében.

A Statisztikai Szabványok Hivatala ajánlásokat terjeszthet elő a korábban bevezetett programok módosítására is. Az említett ellenőrzési tevékenységen kívül ez a csak 48 statisztikusból álló Hivatal még az alábbi feladatokat is ellátja:

- az ágazati kapcsolatok mérlegének összeállításánál közreműködik a tárcaközi munkálatok koordinálásában,
- a párhuzamos feldolgozások kiszűrése érdekében ellenőrzi a statisztikai kiadványokat,
- szám- és névjegyzékeket, nomenklatúrákat állít össze (a vállalatok gazdasági tevékenysége; építőipari termékek felhasználás szerint; betegségek és halálokok; egyéni foglalkozások szerinti tevékenység; metropolisi zónák), most készíti a területi szám-

rendszerrel még nem rendelkeznek,

– felügyeli a megyei és városi szintű statisztikai szervezeteket,

– irányítja a szakmai képzést, nemzetközi kapcsolatokat tart fenn stb.;

– gondoskodik egy valamennyi japán statisztikai forrást felsoroló kiadvány évenkénti közzétételéről.

A *Statisztikai Tanács* a miniszterelnök mellett működő tanácsadó szerv. 18 tagból áll, közülük heten akadémiai körökből választott elméleti szakemberek, heten gyakorlati statisztikusok (a legnagyobb statisztikai szolgálatok vezetői), négyen pedig a felhasználók képviselői (a Nemzeti Bank, a munkáltatók szervezete, a Demográfiai Intézet, a Gazdaságkutató és Tervező Intézet egy-egy munkatársa).

A Statisztikai Tanács havonta ül össze, és állást foglal az előterjesztett fontosabb problémák és felvételi programok kérdésében. Munkájában nyolc albizottságra támaszkodik. Ezenkívül a munkáltatók szervezete is felállított egy 61 tagú tanácsot, amely a szervezeten belüli statisztikai kérdésekben foglal állást.

Japánban a nemzetgazdasági elszámolások sokkal kisebb szerepet játszanak, mint például Franciaországban. Az elszámolásokat három különböző szerv állítja össze. A Gazdaságkutató és Tervező Intézet éves és negyedéves mérlegeket készít a keresletről és kínálatról volumenben és értékben, továbbá elkészíti az egyes szektorok elszámolásait értékben és kilenc szektor összesített elszámolásait hozzáadott értékkel.

A Miniszterelnökség felügyelete alatt öt-évenként ágazati kapcsolatok mérlege készül. Az 1965. évi 450.350-es matrixot tartalmazott és 1969 februárjára készült el. A táblák a foglalkoztatottság ágazonkénti bontását is közlik.

A Gazdaságkutató és Tervező Intézet egy modellt dolgozott ki a tervezés érdekében, a nyilvánosságra nem hozott adatok felhasználására. A pénzügyi műveletek tábláit a Nemzeti Bank évente állítja össze.

Meglehetősen nagy különbségek vannak a népszámlálás, a Munkaügyi Minisztérium és az éves ipari összeírás által számba vett ipari foglalkoztatottsági adatok közt. Ennek

az az oka, hogy nagyon sok a nyilvántartásban nem vett dolgozó, továbbá, hogy a kétféleképpen hol az iparban, hol a mezőgazdaságban veszik figyelembe. Éppen ezért nem is készült kimerítő és folyamatos idősor Japán ipari foglalkoztatottságáról, következésképp nincs ipari termelékenységi idősor sem, csupán különféle parciális mutatók készülnek.

A Gazdaságkutató és Tervező Intézetben számos rövid, közép- és hosszú távú ökonometriai előrejelzési modellt készítenek a nemzetgazdasági elszámolások alapján, viszont például az Intézet a japán gazdaság jelenlegi fejlődéséről és struktúrája torzulásáról szóló beszámolójában az elszámolásokra csak mint több statisztikai forrás közül az egyikre támaszkodik.

Mindezek alapján indokolt a szerzőnek az az összegező megállapítása, hogy a japán statisztika koordináltsága viszonylag gyenge. Mindegyik adminisztratív szerv saját költségvetéssel rendelkezik, maga szabja meg saját szükségleteit, attól viszont nem vonakodnak, hogy a „konkurrens” szervek által gyűjtött információt is felhasználják. Ennek az az eredménye, hogy túl sokféle és nehezen egyeztethető forrás áll rendelkezésre.

A szerző a cikk további részében táblázatos formában, részletesen ismerteti a japán statisztikai összeírásokat, azok időszakosságát a minták nagyságát és még néhány egyéb jellemzőjét. Felsorolja még a főbb angol nyelvű japán statisztikai kiadványokat is.

Befejezésül megjegyzi, hogy országonként nagyon eltérő a gazdasági információk keresletének és kínálatának mértéke, de Japánban szinte telhetetlen kereslet mutatkozik. (Például a *Nihon Keizai Shinbun* c. gazdasági lap naponta többszázézes példányban fogy el.) Az információkínálat terén pedig egyetlen szerv sem foglal el Japánban domináns helyzetet, sőt az egyes statisztikatermelők úgyszólván teljes szabadságot élveznek saját vizsgálataik meghatározásában. Ennek az eredménye élénk konkurrencia, kettős számbavételek és az adatok összehasonlításának nehézsége.

(Ism.: Szomor Kornélné)

GAZDASÁGSTATISZTIKA

LINDLBAUER, J. D. – NERB, G. – ROBERTS, CH.:
SZEMPONTOK A KONJUNKTURA MUTATÓSZÁMRENDSZERÉNEK KIALAKÍTÁSÁHOZ
A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN

(Ansätze zu einem Konjunkturindikatoren-system für die Bundesrepublik Deutschland.) – *Wirtschaftskonjunktur*. 1973. 2. sz. 27–37. p.

A közreadott tanulmány folytatása és elmélyítése annak a szisztematikus értékelő

munkának, mely már régebben folyik a konjunktúraelemzés és -prognózis céljaira az IFO által készített konjunktúratestekkel kapcsolatban. Kiderült, hogy a konjunktúrakutatás jelzőszámainak segítségével néhány hónappal korábban és határozottabban lehetett 1966–1967-ben a konjunktúra fordulópontjait meghatározni, mint a hivatalos statisztika adataival. A korábbi megállapítások

rendszerrel még nem rendelkeznek,

– felügyeli a megyei és városi szintű statisztikai szervezeteket,

– irányítja a szakmai képzést, nemzetközi kapcsolatokat tart fenn stb.;

– gondoskodik egy valamennyi japán statisztikai forrást felsoroló kiadvány évenkénti közzétételéről.

A *Statisztikai Tanács* a miniszterelnök mellett működő tanácsadó szerv. 18 tagból áll, közülük heten akadémiai körökből választott elméleti szakemberek, heten gyakorlati statisztikusok (a legnagyobb statisztikai szolgálatok vezetői), négyen pedig a felhasználók képviselői (a Nemzeti Bank, a munkáltatók szervezete, a Demográfiai Intézet, a Gazdaságkutató és Tervező Intézet egy-egy munkatársa).

A Statisztikai Tanács havonta ül össze, és állást foglal az előterjesztett fontosabb problémák és felvételi programok kérdésében. Munkájában nyolc albizottságra támaszkodik. Ezenkívül a munkáltatók szervezete is felállított egy 61 tagú tanácsot, amely a szervezeten belüli statisztikai kérdésekben foglal állást.

Japánban a nemzetgazdasági elszámolások sokkal kisebb szerepet játszanak, mint például Franciaországban. Az elszámolásokat három különböző szerv állítja össze. A Gazdaságkutató és Tervező Intézet éves és negyedéves mérlegeket készít a keresletről és kínálatról volumenben és értékben, továbbá elkészíti az egyes szektorok elszámolásait értékben és kilenc szektor összesített elszámolásait hozzáadott értékkel.

A Miniszterelnökség felügyelete alatt öt-évenként ágazati kapcsolatok mérlege készül. Az 1965. évi 450.350-es matrixot tartalmazott és 1969 februárjára készült el. A táblák a foglalkoztatottság ágazonkénti bontását is közlik.

A Gazdaságkutató és Tervező Intézet egy modellt dolgozott ki a tervezés érdekében, a nyilvánosságra nem hozott adatok felhasználására. A pénzügyi műveletek tábláit a Nemzeti Bank évente állítja össze.

Meglehetősen nagy különbségek vannak a népszámlálás, a Munkaügyi Minisztérium és az éves ipari összeírás által számba vett ipari foglalkoztatottsági adatok közt. Ennek

az az oka, hogy nagyon sok a nyilvántartásban nem vett dolgozó, továbbá, hogy a kétkiákat hol az iparban, hol a mezőgazdaságban veszik figyelembe. Éppen ezért nem is készült kimerítő és folyamatos idősor Japán ipari foglalkoztatottságáról, következésképp nincs ipari termelékenységi idősor sem, csupán különféle parciális mutatók készülnek.

A Gazdaságkutató és Tervező Intézetben számos rövid, közép- és hosszú távú ökonometriai előrejelzési modellt készítenek a nemzetgazdasági elszámolások alapján, viszont például az Intézet a japán gazdaság jelenlegi fejlődéséről és struktúrája torzulásáról szóló beszámolójában az elszámolásokra csak mint több statisztikai forrás közül az egyikre támaszkodik.

Mindezek alapján indokolt a szerzőnek az az összegező megállapítása, hogy a japán statisztika koordináltsága viszonylag gyenge. Mindegyik adminisztratív szerv saját költségvetéssel rendelkezik, maga szabja meg saját szükségleteit, attól viszont nem vonakodnak, hogy a „konkurrens” szervek által gyűjtött információt is felhasználják. Ennek az az eredménye, hogy túl sokféle és nehezen egyeztethető forrás áll rendelkezésre.

A szerző a cikk további részében táblázatos formában, részletesen ismerteti a japán statisztikai összeírásokat, azok időszakosságát a minták nagyságát és még néhány egyéb jellemzőjét. Felsorolja még a főbb angol nyelvű japán statisztikai kiadványokat is.

Befejezésül megjegyzi, hogy országonként nagyon eltérő a gazdasági információk keresletének és kínálatának mértéke, de Japánban szinte telhetetlen kereslet mutatkozik. (Például a *Nihon Keizai Shinbun* c. gazdasági lap naponta többszázszáz példányban fogy el.) Az információkínálat terén pedig egyetlen szerv sem foglal el Japánban domináns helyzetet, sőt az egyes statisztikatermelők úgyszólván teljes szabadságot élveznek saját vizsgálataik meghatározásában. Ennek az eredménye élénk konkurrencia, kettős számbavételek és az adatok összehasonlításának nehézsége.

(Ism.: Szomor Kornélné)

GAZDASÁGSTATISZTIKA

LINDLBAUER, J. D. – NERB, G. – ROBERTS, CH.:
SZEMPONTOK A KONJUNKTURA MUTATÓSZAMRENDSZERÉNEK KIALAKÍTÁSÁHOZ
A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN

(Ansätze zu einem Konjunkturindikatoren-system für die Bundesrepublik Deutschland.) – *Wirtschaftskonjunktur*. 1973. 2. sz. 27–37. p.

A közreadott tanulmány folytatása és elmélyítése annak a szisztematikus értékelő

munkának, mely már régebben folyik a konjunktúraelemzés és -prognózis céljaira az IFO által készített konjunktúratesztekkel kapcsolatban. Kiderült, hogy a konjunktúrakutatás jelzőszámainak segítségével néhány hónappal korábban és határozottabban lehetett 1966–1967-ben a konjunktúra fordulópontjait meghatározni, mint a hivatalos statisztika adataival. A korábbi megállapítások

érvényességének ellenőrzését, összefüggések feltárását célozza a megjelent tanulmány.

A közgazdászok a konjunktúraprognózisok készítésénél alapvetően modellekkel vagy mutatószámokkal dolgoznak. Modelleket leginkább az Egyesült Államokban használnak erre a célra. Ha előrejelzéseik eredményei nem mindenben feleltek meg a várakozásoknak, ez általában azzal magyarázható, hogy túlságosan mereven, mechanikusan alkalmazták a módszereket. Az ökonometrikus munkája során a modellek mellett azonban mutatószámokat is használ, a gyakorlatban nem is választható el szigorúan egymástól a kettő. Annál kevésbé, mert az előrejelzés során a modellező is külső információra van utalva az exogén változók jövőbeli értékének meghatározásánál. Ezek pedig igen gyakran konjunktúraprognózisok eredményei. Egyesek úgy vélték, hogy a strukturális elemzést mint elsődleges célt szem előtt tartó modellek esetében a modellek prognosztikai szempontból szenvednek hátrányt. Ezért egyes kutatók megkísérelték, hogy nagyobb strukturális elemző modellek helyett viszonylag egyszerű prognózismodelleket állítsanak fel. Így *Fair* vagy *Friend* modelljeikben a beruházási elgondolásokat, a vállalkozói véleményeket, a fogyasztói hangulatot és a vásárlási szándékot veszik figyelembe. A módszerrel szemben vannak ellenvélemények, így például *L. R. Klein*, az ismert amerikai kutató szerint az ilyen modellek nem alkalmasak arra, hogy komplikáltabb adózási és pénzügyi, bankpolitikai összefüggéseket számszerűsítsenek. Ez igaz, ha gazdaságpolitikai alternatívák meghatározásáról van szó. Rövid lejáratú valószínűségek becslésénél azonban figyelembe kell venni, hogy a gazdaság alanyainak véleménye és elvárása mértékadó azok számára, akiktől a gazdasági konjunktúra függ. Számos példa bizonyítja egyébként, hogy az egyes alanyok ugyanarra a jelenségre eltérő módon reagálnak, ezért előnyös, ha közvetlenül tőlük szerzett tapasztalati helyzetmegítélésük, jövőbeni elvárásaik és terveik alapján becsülik meg előrelátható viselkedésüket.

Az ilyen mutatók nemcsak lehetséges, hanem szükséges kiegészítői is a hagyományos számszerű statisztikai adatoknak. A mutatók bizonyos kiválasztott gazdasági jelenségek idősorára, tehát konkrét megfigyelésekre épülnek, s ebben a vonatkozásban terveket, várakozásokat, igényeket jelző „mikroökonómiai” értékítéletek nagyobb súllyal eshetnek latba. Például: emelkedő fogyasztói kereslet esetén csökkennek a kiskereskedelem készletei, ezáltal emelkedik a nagykereskedelemmel és az iparral szembeni kereslet, amelyek emiatt beruházási javakat rendelnek stb. Ezt a folyamatot nem szigorú törvényszerűségek szabályozzák, hanem az ember a maga el-

határozásaival. Az tehát, hogy az elkezdődött folyamat folytatódik-e vagy sem és hogyan, nagyrészt attól függ, lényegesnek és tartósnak ítélik-e az érintett vállalkozók a kereslet változását. Ezt az információs hézagot tölti ki a nem hivatalos statisztikai adatokra épülő konjunktúrakutatás a mutatók megfelelő rendszerének segítségével. Fontos – az új információk nyérése mellett – a mutatószám-rendszer alkalmazásánál, hogy a megváltozott szituáció felismerése és a gazdasági alanyok reagálása között idő telik el, ami a prognóziskészítéskor felhasználható.

A koncepció szerint állandóan figyelni kell a legfontosabb jelenségeket mindazon területeken, melyek konjunkturális szempontból relevánsak (ilyenek például a feldolgozó ipar, az építőipar, a nagy- és kiskereskedelem). A megfelelően kiválasztott mutatók a külső hatások korai felismerését teszik lehetővé. A legfontosabb külső hatás mindenekelőtt a külföldi kereslet, különféle gazdasági, pénzügyi és pénzügypolitikai elhatározások, a magánháztartások vásárlási szándéka. Egy ilyen módon kiépített mutatószám-rendszerrel lehetővé válik a konjunkturális fejlődési változások okainak korai felismerése, terjedési irányuk előrejelzése, a folyamat megfigyelése.

A módszer megvalósítása során elsősorban meg kell határozni a vizsgált területek körét, valamint azt, hogy ezek között milyen kölcsönös függőségek állnak fenn, majd ki kell választani a mutatókat. A kiválasztott területeken elsősorban a kapacitáskihasználás, a rendelésállomány, a készletek és a beruházási szándékok vizsgálata indokolt. A vizsgálatot a lehetőségekhez képest minél több exogén tényezőre ki kell terjeszteni.

A cikk számszerű példákkal illusztrálja egyes mutatók alakulását. Megállapítja, hogy a konjunktúraalakulás jellemzése céljából kiválasztott fontosabb mutatók – rendelésállomány, készárúkészletek, termelés, „üzleti klíma” – alakulásának, változásának megfigyelésével sikeres konjunktúraelemzés hajtható végre, és a feltárt összefüggések elméletileg is megmagyarázhatók. A módszer leírásán kívül cél volt a szerzők szerint annak megállapítása is, hogyan magyarázhatók meg a mutatók közötti, tapasztalati úton feltárt összefüggések, valamint hogy a mutatók és a hivatalos statisztika adatai közötti összefüggések hogyan egyeznek a konjunktúraelemlet megállapításaival.

Ez azonban még csak a kezdet. A szerzők véleménye szerint az említett mutatószámokat minél több árucsoportra vonatkozólag meg kell figyelni, így elsősorban a beruházási javak, a gépkocsigyártás, a textilipar, a gép- és a szerszámgyártás vonatkozásában.

(Ism.: *Varga Imréné*)

TYLER, W. G.:
A JOVEDELEMELOSZLÁS
ÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS MODELLJE

(A model of income distribution and economic development.) — *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1973. 2. sz. 321–336. p.

A jövedelemeloszlás és a gazdasági növekedés összefüggéseinek vizsgálata már eddig is foglalkoztatta a szakembereket. Több konkrét példa és gyakorlati tapasztalat alapján megkockáztatható az a vélemény, hogy például az importot helyettesíthető beruházások folytán bekövetkezett gazdasági fejlődés és növekedés nem hat feltétlenül az egyenletes jövedelemeloszlás irányába; ellenkezőleg, a különböző fejlesztési programok gyakran elmélyítik a jövedelemkülönbségeket és inflációt okoznak. Hasonlóképpen egyenlőtlen jövedelemeloszlás, illetve a jövedelemeloszlás fokozódó egyenlőtlensége lehet az eredménye különböző állami–pénzügyi vagy adózási rendszabályoknak. Végül pedig a fejlettebb termelési technológia importja gyakran nagymértékű munkanélküliséget, s ennek folytán belső vándorlást és munkaerő-tartaléksereg kialakulását vonja maga után, ami viszont a jövedelmek két fő komponensének, azaz a bérből és a nyereségből származó jövedelmeknek az arányát egyre inkább a nyereségből származó jövedelmek irányában tolja el. Mindezen okok folytán gyakran az a vélemény alakul ki, hogy a gazdasági növekedés és az egyenletes jövedelemeloszlás alternatívaként állnak szemben egymással: éppen a jövedelemeloszlásnak a nyereségek javára történő eltolódása okoz további tőkefelhalmozást és gazdasági növekedést. Így mind a gazdasági növekedés, mind az egyenletes jövedelemeloszlás célfüggvényként szerepel, amikor is azt az optimális megoldást kell megkeresni, amely bizonyos fokú gazdasági növekedés mellett viszonylag egyenletes jövedelemeloszlást tesz lehetővé és viszont.

Jelen tanulmány azt kívánja bizonyítani, hogy a „növekedés vagy egyenletes jövedelemeloszlás” mint alternatíva így mereven szembeállítva egymással túlságosan egyszerűsítő megállapítás, amely nem is állja meg mindig a helyét. Sőt, a szerző inkább ahhoz a véleményhez csatlakozik, hogy a növekedés lelassulását sokszor a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének a fokozódása okozza.

A szerző a kérdés vizsgálatát matematikai növekedési modell segítségével kísérelte meg, amely arra keres választ, hogy milyen körülmények közrejátszása esetén áll fenn a „növekedés vagy egyenletes jövedelemeloszlás” mint alternatíva, és mikor szab gátat a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége a további gazdasági növekedésnek.

A modellben olyan gazdaságról van szó, amelyben kétféle áru, két termelőtényező és

a jövedelemszerzőknek két osztálya van. Az egyik árufajta nagyon tőkeigényes és általában a „gazdagok” (a nyereségből élők) vásárolják; a másik árufajta kevésbé tőkeigényes és elsősorban a bérből élők fogyasztják. A feltételezés szerint a tőkejavak kizárólag a nyereségből élők tulajdonában vannak. A tőkejavak növekedése (ami ebben az esetben egyértelmű a nyereségből élők jövedelemnövekedésével) a gazdasági növekedés feltétele. A szakképzetlen munkaerő kelendő mennyiségben rendelkezésre áll a fejlődő országban, s a foglalkoztatottságot kizárólag az határozza meg, hogy a gazdaság milyen mértékben, illetve arányban állít elő tőkeigényes vagy munkaigényes árukat.

A modell azonossági összefüggései a nemzeti jövedelmet, a megtakarításokat, a tőke és a termelés arányának növekedését határozzák meg; funkcionális összefüggései ugyanakkor a jövedelemeloszlást, vagyis a nyereségből és a bérből származó jövedelmek arányát (R), a tőkeigényes és a munkaigényes termékek arányát (G_A/G_B), valamint az állótőke és az élő munka arányát (K/L) vizsgálják. A jövedelmek aránya a feltételezés szerint az állótőke és az élő munka arányától, a kétféle termék aránya (tehát az árakereslet) a kétféle jövedelem arányától, míg az állótőke és az élő munka aránya a kétféle termék arányától függ. Nyilvánvaló hogy a három tényező alakulása igen szoros összefüggésben van egymással.

Az említett tényezők összefüggéseinek vizsgálata a Harrod-Domar-típusú modellek kategóriáiban történik. A szerző első feltételezése szerint a jövedelem alkalmazkodik ahhoz a maximális termelőkapacitáshoz, amely egyensúlyi növekedést tesz lehetővé. A vizsgálat eszköze a következő összefüggés volt:

$$\omega = \frac{\sigma + b}{k'}$$

ahol:

- ω – a jövedelemnövekedés aránya ($1/Y \cdot dY/dt$, ahol Y a nemzeti jövedelmet jelenti);
- σ – az aggregált megtakarítási együttható (S/Y ; ahol S a megtakarításokat jelenti);
- b – külföldi tőkebeáramlás a nemzeti jövedelem százalékában, $(M-X)/Y$, ahol M az import és X az export;
- k' – a tőke és a termelés arányának növekedése a gazdaságban.

A modell négy azonossági összefüggésén keresztül, amelyek Y -ra, σ -ra és k' -ra vonatkoznak, valamint az említett funkcionális összefüggések révén mind σ , mind b és k' alakulása a jövedelemeloszlástól (R) függ. Más

szóval a vizsgálat lényege $d\omega/dR$ elemzése. Ezt megelőzőleg célszerűnek látszik az ω három komponense (σ , b és k' tényezők) és az R között (a jövedelemeloszlás) fennálló kapcsolat külön-külön történő vizsgálata. Megállapítható, hogy mivel a tőkejavakkal rendelkezőknek (a nyereségből élőknek) mind átlagos, mind marginális megtakarítási hajlandósága nagyobb, mint a bérből élőké, a jövedelemeloszlás erősen befolyásolja a megtakarításokat. Az importot viszont, azon felül, hogy függvényi kapcsolatban áll a nemzeti jövedelemmel, erősen befolyásolja az output összetétele, ami ismét a jövedelemeloszlásban bekövetkező változásokra vezethető vissza. A modell alapfeltevése szerint ugyanis a kétféle jövedelemtulajdonosok kereslete más-más javakra irányul. Végül az is bizonyítható, hogy a tőke és a termelés aránya is a keresleti profil függvénye. A jövedelemeloszlás változásának a gazdasági növekedésre gyakorolt együttes hatását viszont a következő összefüggés juttatja kifejezésre:

$$\frac{d\omega}{dR} = \frac{1}{k'} \cdot \frac{d\sigma}{dR} + \frac{1}{k'} \cdot \frac{db}{dR} - \frac{\sigma+b}{k'^2} \cdot \frac{dk'}{dR}$$

Minthogy a σ , b és k' tényezők vizsgálatai alapján

$$\frac{d\sigma}{dR} > 0; \quad \frac{db}{dR} < 0; \quad \frac{dk'}{dR} > 0,$$

így a jövedelemegyenlőtlenség növekedése kétféle, egymással ellentétes hatást fejt ki. A megtakarítások szerkezetében mutatkozó változás a jövedelemnövekedés arányát csökkenti, másrészt viszont a b tényezőn keresztül ennek az aránynak a növekedéséhez járulhat hozzá (a külkereskedelmi hatás segítségével); ugyanakkor csökkenti a tőke és a termelés arányának értékét. Az, hogy az ellentétes hatások közül melyik következik be, a paraméterek nagyságától függ. Itt helytelenül hangsúlyozzák egyesek a megtakarítások majdnem kizárólagos szerepét. Ahhoz, hogy a „növekedés vagy egyenletes jövedelemeloszlás” alternatívája érvényesüljön, vagyis $d\omega/dR > 0$ legyen, szükséges, hogy a megtakarítások hatása kiegyensúlyozza az import, valamint a tőke és a termelés aránya oldaláról jelentkező hatásokat, vagyis ennek előfeltétele, hogy

$$\frac{d\sigma}{dR} > \frac{db}{dR} + \frac{\sigma+b}{k'} \cdot \frac{dk'}{dR},$$

holott nyilvánvaló, hogy a k' -ban bekövetkező változások különösen erős hatást gyakorolnak a növekedési arányra. Ha a $d\omega/dR > 0$ feltétel nem teljesül, az alternatíva sem érvényesül, ha pedig $d\omega/dR < 0$, akkor a gazdasági növekedés jövedelemegyenlőséggel párosul.

(Ism.: Nyáry Zsigmond)

TÁRSADALOMSTATISZTIKA

A XIX. SZÁZADI TÁRSADALOM

(Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data.) Cambridge. 1972. University Press. 448 p.

XIX. században jelentősen megnőtt az angol állam érdeklődése a statisztikai adatok iránt. A kereskedelem, a vagyon, a háborús potenciál iránti hagyományos érdeklődéshez sok új érdeklődési kör járult. Ebből születtek a népszámlálások, amelyeket 1801-től tízévenként hajtottak végre. A népszámlálások anyagának egy részét annak idején publikálták, ezek az adatközlések azonban annyira terjedelmesek, hogy általában kevés kutató vállalkozott részletes elemzésükre. Emellett megvannak a népszámlálások összeíróinak könyvei, vagyis az eredetileg összeírt lapok egyenként, családonként. Az utóbbi – név szerinti – anyag felhasználásánál nehézséget okoz az ún. „százéves szabály”, amelynek értelmében a népmozgalmi hivatal csak száz év elmúltával adhatja ki ezeket. Tehát csak az 1861-es és a korábbi 1841., 1851. évi népszámlálások összeírókönyveivel foglalkozhattak a kutatók e

könyv megírása idején. Azóta rendelkezésre áll az 1871-es népszámlálás is. (Az 1801–1831 közötti népszámlálások összeírókönyveit a harmincas években megsemmisítették.)

Ezeket az adatforrásokat kevesen kutatták, mert feldolgozásuk nagyon időigényes és sok módszertani kérdést vet fel.

A jelen kötetben szereplő tanulmányok a népszámlálási és más statisztikai adatok felhasználásának módszertani problémáival foglalkoznak. Ahol konkrét vizsgálati eredményeket közölnek, ezt csak szemléltetés céljából teszik. Ezért Wrigley, a kiadvány szerkesztője ezt a munkát csak szerény kezdetnek nevezi, amelyből azonban igen fontos eredmények származhatnak a társadalomtudományok számára, mert a XIX. századbeli Anglia társadalmi–gazdasági és demográfiai folyamatainak alapos számszerű megismerése révén módot adhat az iparosodás, a városiasodás folyamatainak, az emberek reagálásának és az ezekkel járó gyors társadalmi változásoknak a tanulmányozására.

M. Drake az 1801 és 1891 közötti népszámlálások történetét írja le. Ismerteti a kérdő-

szóval a vizsgálat lényege $d\omega/dR$ elemzése. Ezt megelőzőleg célszerűnek látszik az ω három komponense (σ , b és k' tényezők) és az R között (a jövedelemeloszlás) fennálló kapcsolat külön-külön történő vizsgálata. Megállapítható, hogy mivel a tőkejavakkal rendelkezőknek (a nyereségből élőknek) mind átlagos, mind marginális megtakarítási hajlandósága nagyobb, mint a bérből élőké, a jövedelemeloszlás erősen befolyásolja a megtakarításokat. Az importot viszont, azon felül, hogy függvényi kapcsolatban áll a nemzeti jövedelemmel, erősen befolyásolja az output összetétele, ami ismét a jövedelemeloszlásban bekövetkező változásokra vezethető vissza. A modell alapfeltevése szerint ugyanis a kétféle jövedelemtulajdonosok kereslete más-más javakra irányul. Végül az is bizonyítható, hogy a tőke és a termelés aránya is a keresleti profil függvénye. A jövedelemeloszlás változásának a gazdasági növekedésre gyakorolt együttes hatását viszont a következő összefüggés juttatja kifejezésre:

$$\frac{d\omega}{dR} = \frac{1}{k'} \cdot \frac{d\sigma}{dR} + \frac{1}{k'} \cdot \frac{db}{dR} - \frac{\sigma+b}{k'^2} \cdot \frac{dk'}{dR}$$

Minthogy a σ , b és k' tényezők vizsgálatai alapján

$$\frac{d\sigma}{dR} > 0; \quad \frac{db}{dR} < 0; \quad \frac{dk'}{dR} > 0,$$

így a jövedelemegyenlőtlenség növekedése kétféle, egymással ellentétes hatást fejt ki. A megtakarítások szerkezetében mutatkozó változás a jövedelemnövekedés arányát csökkenti, másrészt viszont a b tényezőn keresztül ennek az aránynak a növekedéséhez járulhat hozzá (a külkereskedelmi hatás segítségével); ugyanakkor csökkenti a tőke és a termelés arányának értékét. Az, hogy az ellentétes hatások közül melyik következik be, a paraméterek nagyságától függ. Itt helytelenül hangsúlyozzák egyesek a megtakarítások majdnem kizárólagos szerepét. Ahhoz, hogy a „növekedés vagy egyenletes jövedelemeloszlás” alternatívája érvényesüljön, vagyis $d\omega/dR > 0$ legyen, szükséges, hogy a megtakarítások hatása kiegyensúlyozza az import, valamint a tőke és a termelés aránya oldaláról jelentkező hatásokat, vagyis ennek előfeltétele, hogy

$$\frac{d\sigma}{dR} > \frac{db}{dR} + \frac{\sigma+b}{k'} \cdot \frac{dk'}{dR},$$

holott nyilvánvaló, hogy a k' -ban bekövetkező változások különösen erős hatást gyakorolnak a növekedési arányra. Ha a $d\omega/dR > 0$ feltétel nem teljesül, az alternatíva sem érvényesül, ha pedig $d\omega/dR < 0$, akkor a gazdasági növekedés jövedelemegyenlőséggel párosul.

(Ism.: Nyáry Zsigmond)

TÁRSADALOMSTATISZTIKA

A XIX. SZÁZADI TÁRSADALOM

(Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data.) Cambridge. 1972. University Press. 448 p.

XIX. században jelentősen megnőtt az angol állam érdeklődése a statisztikai adatok iránt. A kereskedelem, a vagyon, a háborús potenciál iránti hagyományos érdeklődéshez sok új érdeklődési kör járult. Ebből születtek a népszámlálások, amelyeket 1801-től tízévenként hajtottak végre. A népszámlálások anyagának egy részét annak idején publikálták, ezek az adatközlések azonban annyira terjedelmesek, hogy általában kevés kutató vállalkozott részletes elemzésükre. Emellett megvannak a népszámlálások összeíróinak könyvei, vagyis az eredetileg összeírt lapok egyénekenként, családonként. Az utóbbi – név szerinti – anyag felhasználásánál nehézséget okoz az ún. „százéves szabály”, amelynek értelmében a népmozgalmi hivatal csak száz év elmúltával adhatja ki ezeket. Tehát csak az 1861-es és a korábbi 1841., 1851. évi népszámlálások összeírókönyveivel foglalkozhattak a kutatók e

könyv megírása idején. Azóta rendelkezésre áll az 1871-es népszámlálás is. (Az 1801–1831 közötti népszámlálások összeírókönyveit a harmincas években megsemmisítették.)

Ezeket az adatforrásokat kevesen kutatták, mert feldolgozásuk nagyon időigényes és sok módszertani kérdést vet fel.

A jelen kötetben szereplő tanulmányok a népszámlálási és más statisztikai adatok felhasználásának módszertani problémáival foglalkoznak. Ahol konkrét vizsgálati eredményeket közölnek, ezt csak szemléltetés céljából teszik. Ezért *Wrigley*, a kiadvány szerkesztője ezt a munkát csak szerény kezdetnek nevezi, amelyből azonban igen fontos eredmények származhatnak a társadalomtudományok számára, mert a XIX. századbeli Anglia társadalmi–gazdasági és demográfiai folyamatainak alapos számszerű megismerése révén módot adhat az iparosodás, a városiasodás folyamatainak, az emberek reagálásának és az ezekkel járó gyors társadalmi változásoknak a tanulmányozására.

M. Drake az 1801 és 1891 közötti népszámlálások történetét írja le. Ismerteti a kérdő-

ívek kialakítása körüli vitákat, különösképpen a felekezeti hovatartozás kérdése körüli hosszas vitákat (amelyeknek alapja az volt, hogy az anglikán egyház és a nonkonformisták feltételezett taglétszámuk arányában kaptak állami támogatást), valamint a népszámlálási eredmények sajtóvisszhangját.

M. Anderson a családstruktúrának népszámlálási összeírási anyagok alapján végzett kutatásával foglalkozik. Példaképpen egy Lancashire-i (Middleton) és egy kisváros (Preston) 1851. évi összeírólapjainak tanulmányozásából levont következtetésekre hivatkozik. E két település adatainak feldolgozása során adatokat gyűjtött a háztartásokról, az együttélő családokról, a családmagról, valamint egyes emberekről. Meghatározta az egy családmagból álló háztartások arányát (Prestonban 73 százalék), valamint azokat a háztartásokat, amelyekben két – egymással leszármazási kapcsolatban levő – családmag élt együtt, vagyis a szülő vagy szülők egy házasságukkal, továbbá a bonyolultabb összetételű háztartásokat. A községi parasztháztartások vizsgálata azt mutatta, hogy a nagyobb birtokkal rendelkező háztartások bonyolultabb összetételűek voltak.

Megkísérelte a háztartások összetételének alakulását a családi életciklus függvényében is vizsgálni oly módon, hogy a házaspárokat a következő csoportokra osztotta:

1. 45 évnél fiatalabb asszony, a háztartásban nincs gyermek;
2. ugyanaz egy évnél fiatalabb gyermekkel;
3. több gyermek, de még egyik sem dolgozik;
4. több gyermek, akiknek kevesebb mint fele dolgozik;
5. a gyermekeknek már több mint a fele dolgozik;
6. 45 évnél idősebb asszony, legfeljebb egy gyermek van a háztartásban.

Kimutatja, hogy az életciklus folyamán fokozatosan nő azoknak a családoknak az aránya, akik egyedül alkotnak egy háztartást, majd az 5. és még inkább a 6. csoportban újra csökken az arányuk, és nő a több családmag együttlakása.

Igen érdekes lehetőségeket nyújt a családok életszínvonalának vizsgálatára javasolt módszer. Eszerint minden foglalkozási csoportban életkor szerint differenciált átlagos munkabéreket állapítanak meg, ezeket a háztartásban összegezik, és az így kapott családi jövedelmeket hasonlítják valamilyen standard jövedelemhez (például a Rowntree által 1900 körül meghatározott szegénységi küszöbhez). Kétségtelen, hogy egy-egy foglalkozási csoportban és korcsoportban jelentős bérkülönbségek fordulhattak elő, és nem minden foglalkozási csoport átlagbérét lehet megnyugtatóan megállapítani, mégis ezzel a módszerrel használható jövedelemváltozót lehet szerkeszteni.

Különleges érdekessége van a városi lakosok és a bevándorlók összehasonlításának.

Anderson azt a módszert javasolja, hogy ne a városon kívül születetteket tekintsék bevándorlóknak, hanem azokat a családokat, ahol mindkét házastárs és a legidősebb gyermek is vidéken született (ezek ugyanis biztosan felnőtt korukban vándoroltak be).

A 65 éves és idősebb összeírt népességnek 65 százaléka gyermekeivel lakott. Ez az arány tulajdonképpen nem magas, de a szerző a házassági adatok, a halandósági tábla és a termékenységi adatok segítségével bizonyítja, hogy 35 százalék körül kellett legyen azoknak az idős embereknek az aránya, akiknek nem is volt élő gyermekük.

Különösen érdekes lehet egy-egy háztartás történetének nyomon követése az egymást követő népszámlálási adatok alapján, ez azonban sok módszertani nehézséget okoz a vándorlás, a nevek helytelen összeírása következtében.

Végül a szerző rámutat arra, hogy a statisztikai adatok mellett minden rendelkezésre álló leíró forrást is fel kell használni (például újságok cikkei, parlamenti vizsgálatok, jótékony társaságok jelentései), mert ezek alapján egyrészt hipotéziseket lehet felállítani, másrészt magyarázatot adnak a megállapított statisztikai szabályszerűségekhez, és az emberek motivációit is meg lehet ismerni. A szerző különösen érdekes forrásnak mondja a válságos helyzetek (például járványok, munkanélküliség) leírását, mert ilyenkor tűnik ki leginkább, hogy a családnak és a távolabbi rokonságnak mekkora szerepe van az egyén életében.

P. M. Tillott az 1851. és az 1861. évi népszámlálás összeírási lapjain előforduló hibákat ismerteti. Ezeknek legnagyobb része a háztartások definíciójával függ össze. Az összeírók nem alkalmaztak következetes szabályokat az egy háztartásban élők és a külön háztartásban élők megkülönböztetésére. Ezért inkább lehet együttlakó személyekről, mint egy háztartásban élő személyekről beszélni. A két népszámlálás összeírási anyagának összehasonlítása alapján hibákat lehetett felfedezni az életkor, a nem, a háztartásfőhöz való viszony, a foglalkozás stb. összeírásában. A tanulmány végén a szerző röviden összefoglalja azokat az irányelveket, amelyeket célszerű vitás esetekben a feldolgozásnál figyelembe venni. (Például a háztartásvezető foglalkozású személyt csak akkor szabad kereső foglalkozásúnak tekinteni, ha a háztartásfőhöz való viszonya szolgáló, ellenkező esetben egyszerűen háztartásbeliről van szó.)

M. Anderson második tanulmányában javaslatokat tesz arra vonatkozóan, hogy az egyes kutatók milyen egységes elvek alapján készítsenek táblákat az 1851 és 1891 közötti népszámlálások összeírási anyagából. Elsősorban a háztartások problematikus kér-

déséhez szól hozzá. Annak ellenére, hogy a háztartások definícióját az összeírók nem értelmezték egységesen, azt javasolja, hogy az adatokat háztartások vagy – pontosabban – együttlakó csoportok szerint mutassák ki. A másik változat az lenne, hogy lakóházanként dolgozzák fel az adatokat, de a lakóház definíció szintén nem egyértelmű. Az együttlakó csoportot a szerző szerint az összeírási anyagban úgy kell körülhatárolni, hogy ahhoz tartozik mindenki, aki egy „háztartásfő” megnevezésű személy után szerepel mindaddig, amíg egy következő háztartásfőre nem kerül sor az összeírásban.

R. S. Schonfield a történeti kutatásoknál alkalmazható mintavételi módszereket ismerteti, és pedig a véletlen számtáblázaton alapuló, a szisztematikus és a csoportos, valamint a rétegzett mintavételt. Leírja a standard hibák számításának és a mintanagyság kiválasztásának módszereit. Hangsúlyozza a véletlen kiválasztás fontosságát, mert csak ez esetben lehet a hibaszámítási módszereket alkalmazni, azaz meghatározni, hogy a minta alapján kapott átlagérték vagy százalékos arányszám mennyire térhet el (meghatározott valószínűséggel) a tényleges értéktől vagy aránytól.

W. A. Armstrong a XIX. századi népszámlálások anyagainak a foglalkozásokra vonatkozó adataival foglalkozik. Azt vizsgálja, hogyan lehet ezekből a közölt és kéziratos népszámlálási anyagokból a korabeli társadalmi és foglalkozási struktúrát összeállítani. Ezeket megkülönbözteti egymástól, nevezetesen társadalmi struktúrán a népszámlálásokban szereplő háztartásoknak a háztartásfő foglalkozása alapján meghatározott társadalmi osztályokba és rétegekbe való sorolását érti, foglalkozási struktúrán pedig egy ágazati osztályozást.

Az 1841 előtti népszámlálások csak igen bizonytalan foglalkozási adatokat írtak össze a teljes településekre vonatkozóan. 1841-től pontosabb foglalkozási adatokat határoztak meg a háztartásfőkről és a többi keresőről.

Armstrong kétféle társadalmi csoportosítást ír le, amelyet a későbbi népszámlálásoknál (1911-től, majd 1931-től) alkalmaztak. Az előbbiben megkülönböztetett osztályok és rétegek: 1. felső- és középosztály (ide tartozik az összes szellemi dolgozó), 2. közbenső csoport (ide tartoztak például a birtokos parasztok és egyes önálló kereskedők), 3. a szakmunkások, 4. átmeneti, közepes szakképzettségű munkás foglalkozási kategóriák, 5. segédmunkások, végül 6–8. egyes kiemelt munkáskategóriák, és pedig a textilmunkások, a bányászok és a mezőgazdasági segédmunkások. Az 1931. évi osztályozásban öt osztály, illetve réteg szerepel: 1. értelmiség és hasonlók, 2. közbenső, 3. szakképzett, 4. részben szakképzett, 5. szakképzetlen keresők. Mind-

két osztályozásnál nehézséget okoz az önálló kezelés, mert azoknak egy része a szakképzett munkásokkal egy kategóriába került. Érdekes, hogy míg az 1911. évi osztályozásnál minden szellemi dolgozó az első kategóriába került, az 1931. évi osztályozásnál a szakképzetlen szellemi dolgozók a harmadik kategóriába kerültek (a szakmunkásokkal együtt).

Armstrong egy harmadik társadalmi osztályozást javasol, amely azonban alig tér el az 1931. évi csoportosítástól.

Az ágazati vagy foglalkozási főcsoportok szerinti osztályozás lényegtelen módosításokkal elfogadja azt a csoportosítást, amelyet C. Booth, a londoni népesség életéről és munkájáról írt kilenckötetes munka szerkesztője dolgozott ki a múlt század végén.

A javasolt osztályozások felhasználhatók a népszámlálások közötti eredményeinek átrendezéséhez, valamint a népszámlálások kéziratos anyagainak elemzéséhez.

D. E. Baines azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan lehet a népszámlálások születési hely szerinti adataiból a népszámlálások közötti vándorlások volumenét meghatározni. A kérdésnek az a lényege, hogy ha két egymást követő népszámlálás során egy-egy településben meghatározták a más településeken születettek számát, a két szám közötti különbség még nem fejezi ki a népszámlálások közötti időszakban (évtizedben) bevándoroltak számát, mert a bevándoroltak egy része időközben meghalt. Valamilyen módon tehát meg kell becsülni a meghalt bevándorlók számát. A bevándorlók általában fiatal felnőttek, ezért halálozási arányszámukat nem lehet az össznépséggel azonosnak venni.

V. A. C. Gatrell és T. B. Hadden az 1805-ből rendelkezésre álló angol kriminálstatisztikai adatokat elemzik.

Végül B. I. Coleman az 1851. évi népszámlálás alapján megállapítható beiskolázási arányokat vizsgálja. Területi különbségeket mutat ki, és öt társadalmi osztály és réteg szerinti különbségeket vizsgál korcsoportonként. Az elemzés az összeírási lapok alapján meghatározott beiskolázott (tanuló foglalkozású) személyek és az összes megfelelő korcsoportú személyek számát használja fel.

(Ism.: Andorka Rudolf)

KENDE, P. – DETOURBET, C. – DEBACHE, J.:
AZ ÉLETMÓD LEÍRÁSA MUTATÓSZÁMOK
SEGÍTSÉGEVEL

(Vers une description du mode de vie au moyen d'indicateurs.) – *Consommation*, 1973. 2. sz. 117–130. p.

A szerzők bevezetőül az életmód fogalmát határozzák meg. Eszerint „az életmód azt az életformát jelenti, amely szerint egy emberi

déséhez szól hozzá. Annak ellenére, hogy a háztartások definícióját az összeírók nem értelmezték egységesen, azt javasolja, hogy az adatokat háztartások vagy – pontosabban – együttlakó csoportok szerint mutassák ki. A másik változat az lenne, hogy lakóházanként dolgozzák fel az adatokat, de a lakóház definíció szintén nem egyértelmű. Az együttlakó csoportot a szerző szerint az összeírási anyagban úgy kell körülhatárolni, hogy ahhoz tartozik mindenki, aki egy „háztartásfő” megnevezésű személy után szerepel mindaddig, amíg egy következő háztartásfőre nem kerül sor az összeírásban.

R. S. Schonfield a történeti kutatásoknál alkalmazható mintavételi módszereket ismerteti, és pedig a véletlen számtáblázaton alapuló, a szisztematikus és a csoportos, valamint a rétegzett mintavételt. Leírja a standard hibák számításának és a mintanagyság kiválasztásának módszereit. Hangsúlyozza a véletlen kiválasztás fontosságát, mert csak ez esetben lehet a hibaszámítási módszereket alkalmazni, azaz meghatározni, hogy a minta alapján kapott átlagérték vagy százalékos arányszám mennyire térhet el (meghatározott valószínűséggel) a tényleges értéktől vagy aránytól.

W. A. Armstrong a XIX. századi népszámlálások anyagainak a foglalkozásokra vonatkozó adataival foglalkozik. Azt vizsgálja, hogyan lehet ezekből a közölt és kéziratos népszámlálási anyagokból a korabeli társadalmi és foglalkozási struktúrát összeállítani. Ezeket megkülönbözteti egymástól, nevezetesen társadalmi struktúrán a népszámlálásokban szereplő háztartásoknak a háztartásfő foglalkozása alapján meghatározott társadalmi osztályokba és rétegekbe való sorolását érti, foglalkozási struktúrán pedig egy ágazati osztályozást.

Az 1841 előtti népszámlálások csak igen bizonytalan foglalkozási adatokat írtak össze a teljes településekre vonatkozóan. 1841-től pontosabb foglalkozási adatokat határoztak meg a háztartásfőkről és a többi keresőről.

Armstrong kétféle társadalmi csoportosítást ír le, amelyet a későbbi népszámlálásoknál (1911-től, majd 1931-től) alkalmaztak. Az előbbiben megkülönböztetett osztályok és rétegek: 1. felső- és középosztály (ide tartozik az összes szellemi dolgozó), 2. közbenső csoport (ide tartoztak például a birtokos parasztok és egyes önálló kereskedők), 3. a szakmunkások, 4. átmeneti, közepes szakképzettségű munkás foglalkozási kategóriák, 5. segédmunkások, végül 6–8. egyes kiemelt munkáskategóriák, és pedig a textilmunkások, a bányászok és a mezőgazdasági segédmunkások. Az 1931. évi osztályozásban öt osztály, illetve réteg szerepel: 1. értelmiség és hasonlók, 2. közbenső, 3. szakképzett, 4. részben szakképzett, 5. szakképzetlen keresők. Mind-

két osztályozásnál nehézséget okoz az önálló kezelés, mert azoknak egy része a szakképzett munkásokkal egy kategóriába került. Érdekes, hogy míg az 1911. évi osztályozásnál minden szellemi dolgozó az első kategóriába került, az 1931. évi osztályozásnál a szakképzetlen szellemi dolgozók a harmadik kategóriába kerültek (a szakmunkásokkal együtt).

Armstrong egy harmadik társadalmi osztályozást javasol, amely azonban alig tér el az 1931. évi csoportosítástól.

Az ágazati vagy foglalkozási főcsoportok szerinti osztályozás lényegtelen módosításokkal elfogadja azt a csoportosítást, amelyet C. Booth, a londoni népesség életéről és munkájáról írt kilenckötetes munka szerkesztője dolgozott ki a múlt század végén.

A javasolt osztályozások felhasználhatók a népszámlálások közötti eredményeinek átrendezéséhez, valamint a népszámlálások kéziratos anyagainak elemzéséhez.

D. E. Baines azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan lehet a népszámlálások születési hely szerinti adataiból a népszámlálások közötti vándorlások volumenét meghatározni. A kérdésnek az a lényege, hogy ha két egymást követő népszámlálás során egy-egy településben meghatározták a más településeken születettek számát, a két szám közötti különbség még nem fejezi ki a népszámlálások közötti időszakban (évtizedben) bevándoroltak számát, mert a bevándoroltak egy része időközben meghalt. Valamilyen módon tehát meg kell becsülni a meghalt bevándorlók számát. A bevándorlók általában fiatal felnőttek, ezért halálozási arányszámukat nem lehet az össznépséggel azonosnak venni.

V. A. C. Gatrell és T. B. Hadden az 1805-ből rendelkezésre álló angol kriminálstatisztikai adatokat elemzik.

Végül B. I. Coleman az 1851. évi népszámlálás alapján megállapítható beiskolázási arányokat vizsgálja. Területi különbségeket mutat ki, és öt társadalmi osztály és réteg szerinti különbségeket vizsgál korcsoportonként. Az elemzés az összeírási lapok alapján meghatározott beiskolázott (tanuló foglalkozású) személyek és az összes megfelelő korcsoportú személyek számát használja fel.

(Ism.: Andorka Rudolf)

KENDE, P. – DETOURBET, C. – DEBACHE, J.:
AZ ÉLETMÓD LEÍRÁSA MUTATÓSZÁMOK
SEGÍTSÉGÉVEL

(Vers une description du mode de vie au moyen d'indicateurs.) – *Consommation*, 1973. 2. sz. 117–130. p.

A szerzők bevezetőül az életmód fogalmát határozzák meg. Eszerint „az életmód azt az életformát jelenti, amely szerint egy emberi

csoport mindennapi élete (a munkája, a fogyasztása, a pihenése stb.) alakul. E csoportok – és ennél fogva az életmódvariánsok – hol demográfiai (lakóhely, életkor stb.), hol társadalmi–gazdasági kritériumok alapján kerülnek elhatárolásra. Így beszélünk „falusi” és „városi” életmódról, a katonák vagy a nyugdíjasok életmódjáról; össze lehet hasonlítani a vagyonukból élők életmódját a termelőkével vagy a vállalkozókéval, a fiatalokét az öregekével stb. ... Annyiféle életmód van, amennyi társadalmi réteget tudunk kialakítani.”

Az életmód jellemzését a szerzők először három olyan kritérium alapján kísérelik meg, amelyeket a háztartások életével kapcsolatosan általában használnak: a) fogyasztás, b) életstílus, c) életfeltételek.

a) *Fogyasztás.* Ez a megközelítés az életmód egyik oldala, amely azonban nem jellemzi teljesen az életmódot, különösen akkor nem, ha a fogyasztás vizsgálatát a kiadások elemzésével tekintik azonosnak. Az építkezési kiadások vagy a takarékosági magatartás ugyanis szintén jellemezhetik egy háztartás életmódját, bár ezek nem tartoznak kifejezetten a fogyasztáshoz.

b) *Életstílus.* A fent említett számszerűsíthető jelenségek kiegészítéséül szolgáló, inkább leíró jellegű információ.

c) *Életfeltételek.* Itt nem elsősorban egy fogalomról van szó, hanem a háztartások rendelkezésére álló források halmazáról. Ilyen források például: az idő, a tér, a vagyon, a képesség vagy a jövedelem.

E különböző csoportok alapján a szerzők nyolc olyan, általuk „modulus”-nak nevezett mutatószámcsoporthatároztak meg, amelyek elhatárolása saját megítélésük szerint is önkényes, de mégis igazodnak néhány, a gyakorlatban is előforduló csoportosításhoz.

A modulusok a következők:

1. életforma (lakás, környezet),
2. fiziológiai megnyilvánulások (táplálkozás, ruházódás, testápolás),
3. a háztartások kapcsolatai a társadalmi környezettel (foglalkozás, közéleti tevékenység stb.),
4. családi munkamegosztás,
5. gyermeknevelés,
6. szabadidő és kulturális tevékenység (kivéve a szakmai képzést),
7. közlekedés (járműállomány, a használt közlekedési eszközök, közlekedésben eltöltött idő),

8. a pénzeszközökkel kapcsolatos magatartás (megtakarítás, jövedelemszerzés és felhasználás stb.).

A tanulmány a fenti modulusok közül az elsőt részletesen kifejti és adatokat tartalmaz az egyes mutatószámok franciaországi alakulásáról. Az adatok különböző folyamatos vagy esetenkénti adatgyűjtésből származnak.

Az „életforma” modulus három fő részre és egy kiegészítő csoportra tagolódik: a) környezet, b) állandó lakás, c) a lakás felszereltsége, és kiegészítésképpen d) nyaraló.

A környezetet meghatározó legfőbb tényezők a következők:

- urbanizáltság: településtípusonkénti megoszlás;
- a lakóépület-típusok megoszlása (családi ház, 2–10 lakásos, illetve 10 lakáson felüli épületek);
- a lakás kertés vagy nem kertés jellege;
- az üzletek közelsége;
- a közintézmények közelsége.

Az *állandó lakás* jellemzésénél figyelembe kell venni:

- a lakáshasználat jogcíme szerinti megoszlást a nem mezőgazdasági foglalkozásúaknál (tulajdonos; üres lakást bérlő; egyéb bérlő);
- a lakáshasználat jogcíme szerinti megoszlást az új és a régi építésű lakásokban;
- nem mezőgazdasági háztartások megoszlását a laksűrűség szerint;
- a lakások komfortosság szerinti megoszlását;
- a lakás nagyságát;
- a lakással kapcsolatos kiadások hányadát az összkiadásból;
- az otthon töltött időt;
- a lakásállomány értékét;
- a lakásváltoztatások arányát a háztartásfő társadalmi–gazdasági állása szerint;
- a laksűrűséget a háztartásfő kora szerint.

A *lakások felszereltségének* megállapítása az alábbi szempontok alapján történik:

- a hűtőgéppel, mosógéppel, illetve porszívóval rendelkező háztartások aránya;
- a telefonnal rendelkező háztartások aránya a háztartásfő társadalmi–gazdasági állása, illetve a lakóhely szerint;
- a különböző társadalmi–gazdasági csoportokhoz tartozó háztartások bútorral, illetve elektromos háztartási nagygépekre fordított kiadásai;
- a tartós javak állományának értéke.

Végül a kiegészítő csoportnál a nyaralóval rendelkező háztartások arányát vizsgálják a háztartásfő társadalmi–gazdasági állása szerint.

(Ism.: Nádas Magdolna)

KÜLFOLDI FOLYÓIRATSZEMLE

ВЕСТНИК СТАТИСТИКИ

A SZOVJETUNIO MINISZTERANACSA MELLETT
MUKODO KOZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
FOLYOIRATA

1974. ÉVI 5. SZAM

- Kollektív propagandista és agitátor.
Adamov, V.: A termelés terjedelme növekedési tényezőinek elemzése vállalati egyesülésekben.
Tatarcsuk, P. – Pleskov, B.: A mezőgazdasági munkamegosztás folyamatainak statisztikai vizsgálata.
Iszupov, A. – Pavlik, Z.: A világ népességének növekedése és ellenőrzésének módja.
Szavinkov, V. – Finikov, B.: A software problémái az Állami Statisztika Automatizált Rendszerében.
Oszipov, M.: Számítógépes irányítási rendszer létrehozása.
Szinavina, V.: Az információ megbízhatóságának meghatározása a számítógépes folyamatok különböző szakaszaiban.
Csizs, V. – Gorbunova, I.: Az adatátviteli berendezések felhasználása az információcserére a számítőközpontokban.
Kovalevszkij, G.: Az építőipari munkatermelékenység számbavételének tökéletesítése.
Artemov, V.: Csoportosítások kérdése a mezőgazdasági termelés elemzésében.
Borhunov, N.: A veszteség számbavétele és a belső források mozgósítása a kolhozokban.
Al'perovics, G.: A vállalati munka jövedelmezőségének értékelése.

PRZEGLĄD STATYSTYCZNY

A LENGYEL KOZGAZDASÁGI TÁRSASÁG
STATISZTIKAI SZAKOSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 1. SZAM

- Stolarska, E.:* A tervtől való eltérés modellképzése.
Guzik, B.: Az előrejelzési horizont esztimátorai a szegmentum trendekben.
Cieslak, M.: A gazdasági fejlődés előrejelzésének és a szakképzett káderek iránti igény előrejelzésének taxonómiai eljárása.
Krysztofek, B.: A szimmetriatengely-operátor az előrejelzés sztochasztikus folyamatában.
Nguyen-Tu-Qua.: A projektum várható időtartamának megközelítései a valószínűségi hálózatban.
Maly, J.: Az értelmező változók kiválasztásának egyszerű modellje a komplex előrejelzési ökonometriai modellhez.
Kreff, A.: A különböző alkoholtartalmú italok fogyasztása közötti kölcsönös mennyiségi kapcsolatokról.
Hozer, J. – Urbanczyk, E. – Zawadzki, J.: Kauzális leíró szezonális modellek alkalmazása a közlekedés operatív tervezésében.
Nowakowski, J. – Rutkowski, A.: Autoregressziós folyamat és a mozgóátlag-eljárás.
Barczak, A. – Pawlowski, Zb.: Fiatál tudományos káderek ökonometriai képzésének tíz éve.
Kordos, J.: A Nemzetközi Statisztikai Intézet 39. ülészaka.
Adamczyk, I.: A társadalomstatisztika jelen problémái. Sopot 1971. és 1972.

statistika

ekonomicko-statistický časopis

A CSEHSZLOVÁK SZOVETSEGI STATISZTIKAI
HIVATAL FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 4. SZAM

- Smrcina, O.:* Hogyan értelmezzük az operatív elszámolást?
Vesely, Z.: A vállalati statisztikai számítások a CKD Praha termelőegységben.
Ivanka, L.: Szlovákia mezőgazdasági földalapjának fejlődési tendenciái és statisztikai előrejelzése 2000-ig.
Spitz, V.: Az adatok titkosságának védelme.
Kerber, J.: A hőmérséklet-változások hatása a szilárd tüzelőanyagok fogyasztására.
Tesarová, D.: A nők foglalkoztatottsága Csehszlovákiában az 1948 és 1972 közötti években.

1974. ÉVI 5. SZAM

- Vojta, V.:* A pártszervezetek tájékoztatására szolgáló társadalmi-gazdasági információ-rendszer fejlesztése.
Janderova, M. – Nentvichova, B.: Csehszlovákia Kommunista Pártja gazdaságpolitikai programjának fő célkitűzései a megvalósulás útján.
Vitous, J.: A gazdasági szférák koncepciója az új csehszlovák népgazdasági ágai osztályozásban.
Hlinomaz, V.: Az aggregált népgazdasági mérlegek kifejezőereje növelésének irányai.
Stetka, K.: Az alkalmazottak egységes nyilvántartása mint a munkaügyi adatbank alapja Csehszlovákiában.
Prusova, F.: Az időszerelemzés szerepe a belkereskedelmi tevékenységekben.
Zuzánková, N.: A prágai városi közlekedéskutatás eredményei.

statistische praxis

ZEITSCHRIFT FÜR RECHNUNGSFÜHRUNG UND STATISTIK

A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG
ÁLLAMI KOZPONTI STATISZTIKAI HIVATALÁNAK
FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 4. SZAM

- Jó termelési eredményekkel a választások felé.
Böhm, W. – Kühnast, O.: A tervezés és elszámolás minőségének elemzése az üzemekben és kombinátokban.
Görgl, K.: Üzemi tapasztalatok a számvitel és statisztika alkalmazásával a tervszámításokhoz az ágazati kapcsolatok mérlege segítségével.
König, E.: Az első gyakorlati eredmények a jövedelembecsléseknél.
Blümel, W.: Próbaüzemek javaslatai az álló- és forgóeszközök komplex elemzéséhez.
Nause, G.: Az állóeszköz-statisztika tökéletesítésének problémái.
Friedrich, L.: A statisztikai eloszlások szerepe a munkaidő-tervezés és -elszámolás speciális felosztási problémáinak megoldásában.
Wolff, P.: Általános érvényű statisztikai definíciók szükségessége.

Guttman, M.: A mozgóátlagok módszere alkalmazásának módosítása a trendfüggvénytípusok meghatározására.

Noack, D.: A környezetvédelem statisztikájának felépítése a KGST-országokban és a nemzetközi együttműködés fejlődése ezen a területen.

1974. ÉVI 5. SZÁM

A normatívák segítségével csökkenthető az anyagfogyasztás.

Poschbeck, M.: A jó minőség mint a munkatermelékenység növelésének tényezője.

Krüger, M. – Scholz, S.: Az Állami Központi Statisztikai Hivatal elkészíti a fontosabb költségelemek és költségkomplexumok kimutatását.

Strassburger, U.: Hatékonysági tényezők ágazati kapcsolatai kereskedelmi üzemekben és kvantifikálásuk logaritmuszámítás segítségével.

Kühn, I. – Stiebe, D.: Koncentrációs folyamatok hasznának kimutatása.

1974. ÉVI 6. SZÁM

Lumpe, W.: Hogyan segíti a számvitel és statisztika a Slobin-féle módszerrel dolgozókat Potsdamban?

Herzog, R.: Új konstans árak az ipari termelés értékének meghatározására.

Kérdések és feleletek az egységes számviteli és statisztikai rendszerrel kapcsolatban. Az állóeszköz-elszámolás egyszerűsítése.

Rietdorf, H.: A tapasztalatcsere mint az adatrögzítési és -feldolgozási munkálatok racionalizálásának fontos eszköze.

Kockel, K. – Rausch, H.: A koncentrációs folyamat és hatékonyságának statisztikai elemzése. (I.)

Beyschwang, K.: Számvitel és statisztikai adatfeldolgozás az egységes tervek alapján dolgozó berlini építőiparban.

A berlini építőipari vállalatok gépi adatfeldolgozási projektjei.

Hein, G.: Költség- és hasznoszámitás.

Rosentreter, W.: Munkaerő-elszámolás.

Langen, E.: Anyagelszámolás.

Schindler, J.: A munka- és életfeltételek megjavítására irányuló üzemi intézkedések elemzésének lehetőségei.

Sawitschew, I. P.: A betervezett beralaptól való eltérések elemzése.

СТАТИСТИКА

A BOLGÁR NÉPKÖZTÁRSASÁG KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATALÁNAK FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 1. SZÁM

Buljarszki, D. – Dimitrov, N.: Normatívák meghatározása az új termelési állóalapot jelzésére tervezett mutatókhoz.

Kirov, Hr. – Dimitrova, P.: A gépipar termelésének előrejelzése regressziós modellekkel.

Pankov, I.: A gépek generáljavitásából eredő gazdasági hatékonyság.

Hadzsipetrova, E.: Jelzőszámok kiválasztása a korrelációs és regressziós elemzés alkalmazásánál az egységnyi munkaerő modellezésére a sörgyártásban.

Gocsev, V.: A felhasznált nyersvas aránya a gépgyártó vállalatok általános termelési volumenében.

Marinov, H.: A Konzultatív Tanács tevékenysége 1973 folyamán.

Zseljazskova, L.: A KGST Statisztikai Állandó Bizottságának munkája 1973 folyamán.

Opreva, V.: A Központi Statisztikai Hivatal 1973. évi statisztikai kiadványai.

1974. ÉVI 2. SZÁM

Szpaszov, K.: Népeség és munkaerő.

Manolov, V.: Statisztikai adatbank.

Avramov, A.: Az oktatás irányításához, tervezéséhez és előrejelzéséhez szükséges normatívák.

Dimitrov, A. – Videnov, N.: A spektrálanalízis lényege, számítási módszere és alkalmazásának lehetőségei.

Masih, A.: A gépi és egyéb felszerelések 1954. évi összeírása.

Görder, B. – Rancsov, G.: A közúti teherszállítás optimális kihasználásának és tökebefektetésének néhány vonatkozása.

STATISTISK TIDSKRIFT

A SVÉD KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 2. SZÁM

Wahlström, S. – Sollander, S.: A párttal kapcsolatos rokonszerv felmérése Svédországban. I. Az előkészítő kutatómunka áttekintése.

Drechsler, L.: A környezettel kapcsolatos jelenségek és a nemzetgazdasági elszámolási aggregátumok.

Hureniv, H. – Sundvaww, A. – Nygen, O.: Módszerek a Pearson I. típusú függvénynek a korspecifikus termékenységi arányokhoz való illesztésére.

Stockfelt, T.: Statisztikák a felhasználó szemszögéből.

Wilson, B.: A mezőgazdasági vállalatok osztályozása.

A FRANCIA STATISZTIKAI ÉS GAZDASÁGKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 11. SZÁM

Carrère, P. – Muguet, J.: A francia régiók 1954, 1962 és 1968 közötti fejlődésének átfogó statisztikai elemzése.

Maarek, G.: Regionális politika a külföldi adósági stratégiájában (Tunéza esete). (II.)

Malgrange, P.: A DECA-modell analitikai vizsgálata.

POPULATION

A FRANCIA DEMOGRAFIAI INTÉZET FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 2. SZÁM

Lassere, J. C.: Kanada eddig ismeretlen helyzete az Európából Észak-Amerikába áramló vándorlásban a XIX. század végén.

Maison, D.: Halálkozás vagy válás folytán megszakadt házasságok.

Hudaille, J.: Az első császárság magas rangú tisztségviselőinek leszármazottai a XIX. században.

Kaszabov, V. S.: A születési arányszám Bulgáriában; eredmények, perspektívák és politika.

Leridon, H.: Egy kórházi szolgálat betegeinek és vonzaskörének vizsgálata.

Tabutin, D.: Poligámia Algériában.

Blayo, Ch.: Az abortuszok nyilvántartása Angliában, Walesben és Dániában.

Idős korú személyek elszigeteltsége hat ipari országban.

Ifjúkori bűnözés a Német Szövetségi Köztársaságban.

Regionális különbségek a termékenységben Jugoszláviában.

A válások elterjedése az Egyesült Államokban és különböző országokban.

WIRTSCHAFT UND STATISTIK

A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG
STATISZTIKAI HIVATALÁNAK FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 3. SZÁM

Maj, H.: A Német Szövetségi Köztársaság 1970. évi input-output táblái.

Wollny, H.: A gazdaságilag aktív népesség iskolázottsága.

Beteg és balesetet szenvedett személyek száma a gazdasági tevékenység típusa és a kapott kezelés szerinti bontásban.

Kórházak statisztikája 1972-ben.

A szakmai képzettség előtt álló személyek gazdasági tagozódása.

A tőkés társaságok száma és névleges tőkéje.

Megrendelések és rendelésállomány a Német Szövetségi Köztársaság iparában, 1973.

Az építőipari konjunktúra alakulása 1973-ban.

A Német Szövetségi Köztársaság áruforgalma a Német Demokratikus Köztársasággal és Kelet-Berlinnél 1973-ban.

Külkereskedelem 1973-ban áruajták szerint.

Légiforgalom, 1973.

Közúti balesetek, 1973.

Üzleti forgalom és megadóztatása.

STATISTISCHE NACHRICHTEN

AZ OSZTRAK KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
FOLYÓIRATA

1974. ÉVI 3. SZÁM

Gyorsjelentés a gazdasági fejlődésről.
Ausztria lakossága 1971-ben a községek nagyság-csoportja szerint.

Krug, G.: Ausztria általános halandósági táblája, 1970–1972.

Hanslik, N.: Szakmai karrier az egyes szakmákban eltöltött évek és besorolás szerint.

Kollektív szerződés szerinti bérimdex „66” 1973-ban.
Mező- és erdőgazdasági üzemi összeírás, 1970. Vorarlberg és Bécs eredményei.

Gritsch, G.: Földhasználati felvétel, 1973.

Szántóföldi növénytermelés, 1973.

Ausztria idegenforgalma 1973-ban.

ECONOMICS OF PLANNING

NEMZETKÖZI ELMÉLETI
ÉS ALKALMAZOTT STATISZTIKAI FOLYÓIRAT

1973. ÉVI 3. SZÁM

Stange, K.: Egy kétdimenziós normáloszlás korrelációs együtthatójának kétoldalú tesztje.

Kockelkorn, U. – Rüger, B.: Egy idősor, komponenseinek becslése konstans szezonális összetevővel a mozgóátlagok módszerével.

Leiner, B.: A Durbin-Watson-teszthez.

1973. ÉVI 4. SZÁM

Stenger, H.: Szimmetria – fogalmak a mintavétel elméletében.

Feichtinger, G.: Demográfiai folyamatokra alkalmazható Markov-modellek.

Zseby, S.: Bayes-féle intervallumbecslés rétegzett mintánál.

Ali, M. N.: A Student-arányszám eloszlása korrelációs megfigyeléseknél.

Közljük kedves olvasóinkkal, hogy a *Statistikai Szemle* novemberi és decemberi száma – a nyomda új épületbe költözése miatt – összevontan, előreláthatólag 1975. februárban jelenik meg.

Index: 25.755

STATISZTIKAI SZEMLE

Megjelenik havonta egyszer

Főszerkesztő: Dr. Gyulay Ferenc

Szerkesztőség: 1525 Budapest, Postafiók 51. (Budapest, II., Keleti Károly utca 5–7.) Telefon: 155-208

Kiadóhivatal: 1525 Budapest, Postafiók 34. (Budapest, II., Keleti Károly utca 18/b.) Tel.: 358-530 (705 mellék)

Kiadja: a Statisztikai Kiadó Vállalat

Kiadásért felel: Kecskés József igazgató

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, kézbesítőknél,

a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI, 1900 Budapest, V., József nádor tér 1. sz.)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra

Előfizetési díj: félévre 78,- Ft, egy évre 156,- Ft.

Beszerezhető a Statisztikai Kiadó Vállalat Statisztikai és Számítástechnikai Könyvesboltjában

1525 Budapest, Postafiók 34. (Budapest, II., Keleti Károly utca 10.) Telefon: 158-018.

Készült a Számítástechnikai és Ügyvitelszervező Vállalat nyomdájában, Budapest, 74,1924. F. v.: Mihályi Zoltán